УДК 811.512.141'373 (038)
ББК 81.4 Баш-3
У 62

Книгу в PDF формате
сделала Самихова Р А.

Ураҡсин З. Ғ.

У 62 Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге. — Яңыртылған, 2-се баҫма. — Өфө: Китап, 2006. — 344 бит.

ISBN 5-295-03794-0

Һүҙлектә хәҙерге башҡорт теленең 4 меңдән артыҡ образлы һүҙбәйләнешенә аңлатмалар бирелде, уларҙың мәғәнәләре асылды, стилистик билдәләр ҡуйылды, семантик бәйләнештәре күрһәтелде. Берәмектәрҙең бөтәһенә лә тиерлек әҙәбиәттән, халыҡ ижады әҫәрҙәренән, матбуғат биттәренән алынған миҫалдар бирелде. Бик күптәренең килеп сығышы күрһәтелде. Һүҙлек башҡорт теле уҡытыусыларына, туған телебеҙ менән ҡыҙыҡһынған бөтә кешеләргә тәғәйенләнә.

УДК 811.512.141'373 (038)
ББК 81.4 Баш-3

ТП – 060/06
ISBN 5-295-03794-0

© З. Ғ. Ураҡсин, 1996
© Яңыртылған. З. Ғ. Ураҡсин, 2006

ИНЕШ ҺҮҘ

1. Башҡорт фразеологияһы: уның торошо, проблемалары.

Дөйөм тел ғилемендә фразеологияны *(фразис* — грекса һүҙбәйләнеш, *логос* фән, ғилем) өйрәнеүҙең 200 йылдан артыҡ тарихы бар. Хәҙерге көндә фразеологија тел ғилеменең үҙ аллы тармағы булып китте. Фразеологияның өйрәнеү объекты, уның теоретик мәсьәләләре билдәләнде. Фразеологик берәмектәрҙең тел күренеше булараҡ тәбиғәте, уларҙың төп билдәләре асыҡланды, күп кенә телдәрҙең фразеологик байлығын сағылдырған төрлө типтағы, төрлө күләмдәге һүҙлектәр донъя күрҙе. Был йәһәттән рус тел ғилемендә төплө хеҙмәттәр яҙылды, фразеология теорияһы ентекле эшләнде, ҙур күләмле махсус һүҙлектәр баҫылып сыҡты.

Һуңғы 40—50 йыл эсендә төрки телдәрҙең, шул иҫәптән башҡорт теленең, фразеологияһын өйрәнеүҙә лә байтаҡ аҙымдар яһалды. Был үҙенсәлекле мәғәнәле, тотороҡло бәйләнешле тел берәмектәре һүҙлектәргә айырым билдә менән алына килә ине. Башҡорт теленең фразеологияһы буйынса тәүге тикшеренеүҙәр айырым мәҡәләләр рәүешендә журналдарҙа, йыйынтыҡтарҙа баҫылды. Тәүге монографик тикшеренеү 60-сы йылдарҙа донъя күрҙе. Төрки телдәр белгесе, беҙҙең яҡташыбыҙ С. Н. Моратов үҙенең «Төрки телдәрҙә тотороҡло һүҙбәйләнештәр»[1] исемле китабында, башҡорт теле материалын киң файҙаланып, ошо һүҙбәйләнештәргә классификаңия үткәрҙе, уларҙың тәбиғәтен билдәләүҙә беренсе аҙым яһаны.

Х. Ғ. Йосопов оҙаҡ йылдар фразеологија өлкәһендә тикшеренеүҙәр алып бара, уның тәүге ҡулланмаһы Һ. Дәүләтшинаның «Ырғыҙ» романы материалына нигеҙләнгән ине[2]. Был ҙур булмаған хеҙмәтендә автор фразеологик берәмектәрҙе грамматик яҡтан төрҙәргә бүлде, уларҙың лингвистик тәбиғәте буйынса ҡыҙыҡлы күҙәтеүҙәр үткәрҙе, стилистик яғына ла иғтибар итте.

Артабан башҡорт теленең фразеологияһының дөйөм мәсьәләләрен Ж. Ғ. Кейекбаев тикшерҙе. Үҙенең юғары уҡыу йорттары өсөн

---

[1] *Муратов С. Н.* Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., 1961.

[2] *Йосопов Х. Ғ.* Башҡорт теленең фразеологияһы. Өфө, 1963.

сығарылған ҡулланмаһында[3] ул фразеологияны лексикологияның айырым бүлеге итеп ҡараны, ошо берәмектәргә лексик-грамматик классификация яһаны, уларҙың морфологик төҙөлөшөн асыҡланы. Ғалим фразеологияны бөтә образлы һүҙбәйләнештәр, мәҡәл, әйтемдәр рәтенә ҡуйып өйрәнде.

Үҙенең уҡыусылары менән осрашыуҙар, фекер алышыуҙар ваҡытында Ж. Ғ. Кейекбаев һәр ваҡыт фразеологияны махсус тикшереү кәрәклеген әйтә торгайны һәм уның перспективалары тураһында һөйләй ине. Шул замандарҙан бирле туған телебеҙҙең ошо ҡыҙыҡлы өлкәһе минең дә гилми тикшеренеүҙәрем объектына әйләнде. Фразеологик һүҙбәйләнештәрҙе телдең уларга оҡшаш күренештәренән айырыу, был берәмектәрҙең асылын билдәләү, ҡәрҙәш телдәр менән сағыштырыу эштәре башҡарылды, уларҙың эске тәбиғәте асыҡланды, мәғәнәләре, грамматик ҡоролоштары, телмәрҙә ҡулланылыш үҙенсәлектәре, стилистик биҙәктәре йәһәтенән тикшеренеүҙәр үткәрелде[4].

Бер юлы телебеҙҙәге фразеологик берәмектәрҙе барлау, яҡынса булһа ла уларҙың дөйөм һанын, күләмен билдәләү бурысы куйылды. Башҡорт теленең беренсе аңлатмалы һүҙлегенә әлегәсә йыйылған был берәмектәр күпләп индерелде, мәғәнәләре аңлатылды. Телдең ошондай образлы, үҙенсәлекле күренештәренең береһен тәшкил иткән берәмектәрҙе башҡа телгә тәржемә итеү бик ауыр. Шуны иҫәпкә алып, башҡортса-русса һәм русса-башҡортса тәүге фразеологик һүҙлектәр нәшер ителде[5]. Уларҙың һәр береһенә мәғәнәләш тотороҡло һүҙбәйләнештәр һайлап алынды, тәңгәл мәғәнәле берәмектәр, аңлатмалар бирелде.

Хәҙерге көндә фразеология (телдең ныгынған һүҙбәйләнештәре тураһындағы бүлеге) юғары һәм махсус урта уҡыу йорттарының дәреслектәренә[6] генә түгел, урта мәктәптәрҙең программаларына, уҡыу китаптарына ла индерелде, был күренеш хаҡында уҡыусыларга 4-се синыфтан уҡ тәүге төшөнсә бирелә, артабан мәғлүмәт 7—8-се синыфтарҙа киңәйтелә, юғары уҡыу йорттарында инде махсус курстар уҡыла.

Башкорт тел гилемендә фразеологияның өйрәнелмәгән проблемалары, асыҡланмаган мәсьәләләре лә күп әле. Уның иң аҙ тикшерелгәндәренең береһе — фразеологик берәмектәрҙең текста ҡулланылышы, бигерәк тә матур әҙәбиәттә һүрәтләү сараһы булараҡ

---

[3] *Кейекбаев Ж. Ғ.* Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. Өфө, 1966.

[4] *Ураксин З. Г.* Фразеология башкирского языка. М.: Наука, 1975.

[5] *Ураҡсин З. Ғ., Надршина Ф. А., Йосопов Х. Ғ.* Башҡортса-русса фразеологик һүҙлек. Өфө, 1973.

Ураксин З. Г. Русско-башкирский фразеологический словарь. М.: Русский язык, 1989.

[6] Хәҙерге башҡорт теле. Педагогия институттарының башланғыс кластар факультеты өсөн уҡыу ҡулланмаһы: Өфө, 1986.

тотҡан урыны. Фразеологик берәмектәрҙең конкрет әҫәр эсендә йәки әҙәби телдең айырым жанрҙарында ҡулланылышын өйрәнеү мәсьәләләре лә мөһим.

Халыҡ теле менән әҙәби тел араһында даими бәйләнеш бар, һәм улар үҙ-ара йоғонто яһаша. Был мөнәсәбәттәр фразеология өлкәһендә лә бара, ләкин бындай мәсьәләләр башҡорт тел гилемендә аҙ өйрәнелгән.

Фразеологик берәмектәрҙең этимологияһы, тел тарихында үҫеш проҙестары, яҙма ҡомартҡыларҙа сағылышы, мәғәнәләренең үҙгәреүе кеүек проблемалар ҙа үҙ тикшеренеүселәрен көтә.

Уҡыусылар иғтибарына тәҡдим ителгән был һүҙлек авторҙың башҡорт фразеологияһы буйынса туплаған материалдарына таянып төҙөлдө. Әлбиттә, ул телебеҙҙәге бөтә байлыҡты сағылдыра алмай. Тел — даръя, уның иге-сиге юҡ, тел шулай уҡ көн дә үҫештә, үҙгәрештә, һүҙлекте әҙерләп сығарған арала ла яңы берәмектәр тыуып тора. Шулай ҙа был әлегә башҡорт фразеологияһы буйынса әҙерләнгән иң тулы һүҙлек. Уны төҙөгәндә беҙ рус теле, төрки телдәр буйынса һүҙлекселәр туплаған бай тәжрибәгә лә таяндыҡ (файҙаланылған әҙәбиәт исемлеген ҡарағыҙ).

Һүҙлектә беренсе мәртәбә башҡорт телендәге фразеологик берәмектәрҙең мәғәнәләре билдәләнде, уларҙың үҙ-ара бәйләнеше (синонимик, антонимик мөнәсәбәттәре) күрһәтелде, байтағының килеп сығышы ла аңлатылды.

Һүҙлекте файҙаланыусылар уның төҙөлөшө, сифаты буйынса тыуған уй-фекерҙәрен, тәҡдимдәрен төҙөүсегә еткерер, тип ышанабыҙ.

2. Фразеологик берәмектәрҙең төп билдәләре.

Телмәр һүҙҙәрҙән төҙөлә. Һөйләм эсендә һүҙҙәр үҙ-ара төрлө бәйләнешкә инә һәм төрлө грамматик формала килә. Һәр бер телмәрҙә, һөйләмдә яңынан бәйләнешкә инеп, яһалып торған һүҙ-бәйләнештәр шартлы рәүештә «ирекле һүҙбәйләнештәр» тип атала. Мәҫәлән: *ал сәскә, ҡыҙыл сәскә, сәскәләр бәйләме, сәскә үҫтереү, сәскә бүләк итеү* һ. б. Күренеүенсә, «сәскә» һүҙе быларҙан башҡа ла йөҙәрләгән һүҙҙәр менән бәйләнешкә инә һәм һәр ваҡыт үҙенең төп мәғәнәһен һаҡлай.

Ләкин икенсе бер төр һүҙбәйләнештәр ҙә бар. Улар составына ингән һүҙҙәр мәғәнә ягынан да, грамматик йәһәттән дә үҙ-ара ныҡ берегеп кителәр һәм тарҡалмай торган бер бөтөнгә әйләнәләр. Телмәрҙә улар шулай ныгынган һүҙбәйләнеш хәлендә ҡулланыла, һөйләмгә әҙер көйөнсә инеп китә. Мәҫәлән, *баш ватыу* — берәй эш-хәлде, мәсьәләне хәл итә алмай аҙапланыу; *мин был хаҡта оҙаҡ баш ваттым. Баш ваттым* берәмеге урынына *баш ҡыйраттым, баш туҙҙырҙым* йәки икенсе төрлө итеп һис кенә лә әйтеп булмай. Был һүҙбәйләнештәр *баш ватты* берәмегенең мәғәнәһен бирә лә, уны

алмаштыра ла алмайҙар, сөнки алда күрһәтелгән күсмә мәғәнәне ошо ике һүҙ бергә килгәндә генә белдерә.

Һүҙ һәм фразеологик берәмек. Фразеологик берәмектәр мәғәнәһе менән һүҙгә оҡшап тора, уларҙың күбеһенең мәғәнәһен бер һүҙ менән дә бирергә була, йәғни улар һүҙҙең айырым мәғәнәһенә синоним булып та килә ала. Мәҫәлән: *башы йомро* — аҡыллы, *күҙ асып йомғансы, керпек ҡаҡҡансы* — тиҙ, *колағына ла элмәй* — тыңламай һ. б. Ләкин һүҙ менән фразеологик берәмек синонимик мөнәсәбәттә булғанда ла, уларҙың мәғәнәһе бер-береһен ҡаплап (йәғни абсолют синоним булып) тора алмай. Мәҫәлән: әҙ — *бармаҡ менән һанарлыҡ*, күп — *һанап бөткөһөҙ. Бармаҡ менән һанарлыҡ* берәмеге әҙ генә түгел, ә «бик әҙ» тигәнде белдерә һәм һөйләүсенең тойғо биҙәген дә төҫмөрләндерә; *һанап бөткөһөҙ* «бик күп» төшөнсәһен бирә. Айырма мәғәнәлә генә түгел, образлылыҡта ла күренә, ошо берәмектәрҙең нимәгә ҡарата ҡулланылышында ла сағыла. *Ҡыуаныс әҙ булды әле был арала* тиәһе урынға, *ҡыуаныс бармаҡ менән һанарлыҡ булды*, тип әйтә алмайбыҙ, йәки *быйыл игенде күп алдыҡ* урынына *игенде һанап бөткөһөҙ алдыҡ*, тип булмай.

Тимәк, һүҙ менән фразеологик берәмек араһындағы төп айырма түбәндәгеләргә ҡайтып ҡала:

1) һүҙ — бер лексеманан, ә фразеологик берәмек — ике йәки бер нисә лексеманан тора (ҡул — *ҡул һуҙыу, ҡул араһына инеү* һ. б.);

2) һүҙ интонацион яҡтан киҫәктәргә бүленмәй һәм бер баҫымлы була, ә ныгынған һүҙбәйләнеш интонация буйынса өлөштәргә бүленә һәм ҡүп баҫымлы була (әйтәйек, ҡолаҡ — *ҡолаҡ ҡағыу*, ҡайын — *кәкре ҡайынға терәтеү*, бер — *бер ҡатлы* һ. б.);

3) фразеологик берәмектә төп мәғәнә булып күсмә мәғәнә һанала һәм ул, нигеҙҙә, образлылыҡҡа ҡоролған була, ә һүҙҙең тура мәғәнәһе уның төп мәғәнәһе булып йөрөй.

Грамматик яҡтан фразеологик берәмек һүҙгә лә, ябай һүҙбәйләнешкә лә оҡшай. Фразеологик берәмектең составындағы һүҙҙәр һөйләм эсендә грамматик яҡтан үҙгәрергә мөмкин (килеш, һан, зат, заман ялғауҙарын ҡабул итә). Мәҫәлән: *беҙ гәп һуғабыҙ, улар гәп һуҡтылар, малай үксәһен күтәрҙе, үксәңде күтәр* һ. б.

Фразеологик берәмек һәм һүҙбәйләнештәр. Фразеологик һүҙбәйләнеш эсенә ингән һүҙҙәр үҙ-ара ғәҙәттәге һүҙбәйләнештәр ҡалыбы менән яһала, улар бер-береһенә ярашыу, башҡарылыу йәки һөйкәлеү, йәнәшәлек юлы менән бәйләнеп киләләр. Күп кенә фразеологик берәмектәрҙең прототиптары, йәғни ябай һүҙбәйләнеш хәлендә ҡулланылған варианттары ла бар. Мәҫәлән: *телде тешләү* (өндәшмәй ҡалыу) — фразеологик берәмек, тура мәғәнәлә ул ғәҙәттәге һүҙбәйләнеш була. *Тоҙаҡ ҡороу* (мәкерле уй менән берәйһенә ҡаршы хәйлә ҡороу) һәм *ҡуянға тоҙаҡ ҡороу* һ. б.

Тимәк, фразеологик берәмек мәғәнәһе ягынан һүҙгә, формаһы ягынан һүҙбәйләнешкә оҡшаған. Ләкин уның үҙенә генә хас булған билдәләре лә бар.

Ябай һүҙбәйләнеш менән нығынған һүҙбәйләнеш араһындағы айырма, нигеҙҙә, мәғәнәгә һәм компоненттарҙың үҙ-ара бәйләнешенә ҡайтып ҡала. Ябай һүҙбәйләнеш телмәр ағышында ҡорола, ә нығынған һүҙбәйләнеш телмәргә әҙер көйө (электән төҙөлгән берәмек көйө) алына. Ябай һүҙбәйләнештә һүҙҙәр үҙҙәренең төп мәғәнәләрендә ҡулланылалар. Фразеологик берәмектең мәғәнәһе уның компоненттарының мәғәнәләре ҡушылыуҙан барлыҡҡа килмәй, ә шул һүҙбәйләнеш менән бирелгән күренештә тоҫмаллау, образлы күҙаллауға (һынын күҙ алдына баҫтырыуға) мәғәнә биреү нәтижәһендә тыуа. Бына берике генә миҫал: *кәмә* һәм *кәмә ҡомға терәлде* («эш бармай» мәғәнәһендә); *дуға* һәм *дуға менән бесән сабаһың* («яңылыш һөйләйһең»); *күк — түбә күккә тейеү* («зур шатлыҡ кисереү») һ. б.

Килтерелгән миҫалдарҙа фразеологик берәмектәрҙең мәғәнәһе компоненттарының мәғәнәһе менән бөтөнләй бәйләнмәгән, ә шул һүҙҙәр аңлатҡан күренеш, хәрәкәт ниғеҙендә килеп сыҡҡан һәм образлы һынландырыуға бәйләнеп кенә йәшәй. Образлылыҡты иҫәпкә алмаганда, тура мәғәнәле ғәҙәти һүҙбәйләнеш йә һөйләм генә була.

Ябай һүҙбәйләнештә һүҙҙәрҙең грамматик формалары, ниғеҙҙә, һаҡлана (һүҙ яһау һәм үҙгәртеү мөмкинлектәре киң була), ә фразеологик берәмектәрҙә ул бер ни тиклем сикләнгән. Бер генә миҫал алып ҡарайыҡ: *буяу* һәм *күҙ буяу*. *Буяу* һүҙе ҡылымдың бөтә формаларын да ҡабул итә, ә *күҙ буяу* берәмеге составында инде был ҡылымдың грамматик формаһы бер аҙ сикләнгән. Заман формаларының ҡайһы берҙәрен ул ҡабул итә алмай; әйтәйек, үткән замандың ихтирам итеү төҫмөрө менән әйтелгән *күҙ буяр ине, күҙ буяй торған булған* формаларын ҡулланып булмай, сөнки был форма берәмектең дөйөм мәғәнәһенә ҡаршы килә. Шулай уҡ йүнәлеш категорияһының ҡайһы бер төрҙәре лә мөмкин түгел (ҡайтым, төшөм йүнәлештәре), күләм формалары ла был берәмектәге ҡылым өсөн хас түгел.

Фразеологик берәмек, мәҡәл һәм әйтемдәр. Фразеологик берәмектәр менән мәҡәл һәм әйтемдәрҙең үҙ-ара оҡшаш яҡтары, уртаҡ үҙенсәлектәре бар. Улар барыһы ла составы яғынан тотороҡло була, телмәргә әҙер көйө, ойош берәмек рәүешендә алына. Фразеологик берәмектәр ҙә, мәҡәлдәр ҙә башлыса күсмә мәғәнәлә ҡулланыла һәм күпмелер дәрәжәлә образлы була.

Ләкин мәҡәлдәр менән фразеологик берәмектәр бер-береһенән ныҡ айырыла, шул арҡала уларҙы бер рәткә ҡуйып булмай. Айырымлыҡ уларҙың мәғәнәһендә лә, төҙөлөшөндә лә, телмәрҙәге функцияһында ла күренә.

1. Фразеологик берәмектәр төшөнсә аңлаталар, ә мәҡәлдәр ҡатмарлы уй-фекер белдерәләр. Сағыштырығыҙ: *ағай-эне талашыр, атҡа менһә, ярашыр; айырылғанды айыу ашар, бүленгәнде бүре ашар* һ. б. — *ел ҡыуыу, баш ватыу, эт тубығынан* һ. б.

Мәҡәл үҙенең тура мәғәнәһендә лә мәҡәл булып ҡала, йәғни тура мәғәнәһе менән күсмә мәғәнәһе араһында сик йәки ҙур айырма юҡ. Ә фразеологик берәмек тик күсмә мәғәнәлә генә берәмек була ала.

Уның эске формаһының тура мәғәнәләге һүҙбәйләнеш менән мөнәсәбәте күренеп торһа ла, фразеологик берәмектең тура мәғәнәһе һәм күсмә мәғәнәһе, тип күрһәтеп булмай. Килеп сығышы шул ябай һүҙбәйләнештән булһа ла, берәмек эсендәге һүҙҙәр үҙҙәренең төп мәғәнәләрен юйып, ойош күсмә мәғәнә алып китәләр. Әйтәйек, *эт бәйләһәң торғоһоҙ* һүҙбәйләнеше «бик һыуыҡ» мәғәнәһендә генә фразеологик берәмек була ала. Ошо мәғәнәнән ситләшеп, уны тура мәғәнәһенә кире ҡайтарһаң, берәмек тарҡала. *Ашаған белмәй, тураған белә* мәҡәле төп мәғәнәһендә икенсе бер күренештәргә ҡарата әйтелгәндә лә мәҡәл булып ҡала («тотонған белмәй, тапҡан белә» һ.б.).

2. Фразеологик берәмектәр ысынбарлыҡ күренештәрен атау һәм кәүҙәләндереү функцияһын үтәй. Тимәк, уларҙа төшөнсә образ аша сағылдырыла, йәғни образлылыҡ менән үрелеп үҫкән була. Әлбиттә, фразеологик берәмектәге төшөнсә менән образлылыҡтың бәйләнеше махсус өйрәнеүҙе талап итә. Шулай ҙа уларҙағы мәғәнәнең образ аша бирелеүе күренеп тора. Шуның өсөн дә йыш ҡына телмәрҙә бындай берәмектәр лексик берәмек (һүҙ) менән рәттән дә ҡуйыла, был ваҡытта улар һүҙҙе йәнләндереп, баҙыҡландырып ебәрәләр. Мәҫәлән:

а) Ауылда батыр, *ҡуш йөрәкле* кешеләр йәшәгән. (Ә. Вахитов.)

Балаға ҡарап, әсәһе:
...Батыр булып йәшәһен,
Сәйет, Күсемғә оҡшаһын,
Йөрәктәре ҡуш булһын. (М. Буранғолов.)

б) Ауылдағы Ғәйниямал өләсәһе, 60 йәш өҫтөндә булыуына ҡарамаҫтан, *типһә тимер өҙөрҙәй,* тап-таҙа. (Ф. Рәхимғолова.)

Мәҡәлдәрҙә атама биреү функцияһы түгел, ә тормош-көнкүреш, ысынбарлыҡ хаҡында фекер йөрөтөү сағылдырыла. Улар тормош күренештәренә ҡарата дойәмләштерелгән баһа биреү, өгөт-нәсихәт, мөнәсәбәт белдереү функцияһын үтәйҙәр. Был урында фразеологик берәмектәр менән оҡшашлыҡ образлылыҡта күренә.

3. Мәҡәл, әйтемдәр һәр ваҡыт һөйләм формаһында, ә фразеологик берәмектәр башлыса һүҙбәйләнеш формаһында булалар, уларҙы ниндәй ҙә булһа бер һүҙ төркөмөнә ҡаратырға мөмкин. Мәҫәлән: *ил төкөрһә, күл була* (ҡушма һөйләм); *хәйлә тоҡсайы* — хәйләкәр кеше (исем); *таш бәғер* — ҡаты күңелле (сифат); *йән әсеү* — бик әсенеү, *баштан ашыу* — артып китеү (ҡылым) һ. б.

Формаль яҡтан һөйләм төҙөлөшлө булған фразеологик берәмектәр ҙә төшөнсә белдерәләр, уларҙы синтаксик яҡтан киҫәктәргә бүлеү дөрөҫ булмай. Фразеологик берәмектәрҙе компоненттарының составы яғынан ғына, йәғни морфологик структураһы буйынса ғына, тарҡатып тикшерергә мөмкин. Мәҫәлән: *йөрәк әрнеү, йән сығыу* һ. б. шуның кеүек һүҙбәйләнештәр ябай һөйләм тибында төҙөлгән, ләкин бында *йән* — эйә, *сығыу* — хәбәр тип ҡарарға ярамай, сөнки был ике һүҙ бер төшөнсә белдерә (сағыштырығыҙ: *ат юрта* менән). Йәки

ауыҙын асһа, үпкәһе күренә берәмеге структураһы ягынан ҡушма һөйләм була, ләкин уны һис тә ябай һөйләмдәргә тарҡатып ҡарарға ярамай. Ул бер генә төшөнсә белдергән, структураһы ягынан тарҡалмай торган берәмек итеп ҡаралырға тейеш.

4. Фразеологик берәмектәр һөйләм киҫәге булып ҡулланыла, шул арҡала телмәрҙәге башҡа һүҙҙәр менән тығыҙ бәйләнешкә инә һәм төрло формала килә. Ә мәҡәлдәр телмәргә бөтөн көйө генә алына (мәҫәлән, диалогтарҙа), йәки «тип, тигәндәй, әйтмешләй» һ. б. шуның кеүек һүҙҙәр аша бәйләнеп килә. Мәҫәлән:

а) Фатиманың ҡәйнәһе һәм бикәләре йорт эсендә *арҡыры ағасты буй за бороп һалманылар.* Улар тик бойорорга гына белделәр. (Ж. Кейекбаев.)

б) [Шакир:] Башта уҡ колхоз булһам, *аҡ һаҡаллы ҡарт булыр инем.* Ә мин дурак булдым. (Һ. Дәүләтшина.)

в) [Ҡыраубикә:] *Ҡара көнөңдә ҡарға алдына үләкһә һорап бараһың* тиҙәр, беҙ ҙә шулай булдыҡ, ахырыһы! (Д. Юлтый.)

г) *Аптыраған өйрәк күлгә арты менән сума* тигәндәй, Сәлимә лә йәп-йәш көйөнә был ҡартҡа ирекһеҙ көнөнән кейәүгә сыҡҡандыр инде. (Я. Хамматов.)

Мәҡәлдәр менән әйтемдәрҙең фразеологик берәмектәргә мөнәсәбәте бер түгел. Әйтем төҙөлөшө һәм мәғәнәһе менән фразеологик берәмеккә яҡыныраҡ тора. Әйтемдәр, мәҡәлдәр кеүек өгөт-нәсихәт йөкмәткеле булмайынса, күберәк ысынбарлыҡ күренештәренең дөйөмләштерелгән атамаһы рәүешендә күсмә мәғәнәлә ҡулланылалар. Әйтемдәрҙең компоненттары грамматик яҡтан ҡатып ҡалган була, хатта телмәрҙә лә үҙгәрешһеҙ ҡала. Мәҫәлән: *ағай оло, мин ҙур* (ағаһынан алға сығып эш башҡарған кеше); *һин белгәнде мин күптән киптереп элгән* (кешенең хәбәрен иҫәпкә алмағанда әйтелә); *аҡ эт бәләһе ҡара эткә* (гәйепленең гәйебен ғәйепһеҙгә ауҙарганда әйтелә); *һуҡты ла күпте* һ. б. Бындай әйтемдәр фразеологияға ҡарай һәм фразеологик һүҙлектәргә алынырга мөмкин.

Үҙенең лингвистик атамаһы булмаған йәнә бер төр тотороҡло һүҙбәйләнештәр бар. Улар төҙөлөшө менән дә, мәғәнәһе менән дә әйтемгә тартымдар. Ләкин тулыһынса гына әйтемдәр рәтенә индереп тә булмай. Тел берәмеге булараҡ телмәргә тотош көйө алынналар ҙа һәм составы ягынан тотороҡло булһалар ҙа, башлыса диалогик телмәрҙә, билдәле бер ситуацияла гына ҡулланылалар. Мәҫәлән:

Ауыҙыңа бал да май! (Берәйһе яҡшы хәбәр әйткәндән һуң, яуап рәүешендә, йәғни «әйткәнең килһен!» тигән теләкте белдергәндә ҡулланыла.)

Ауыҙыңдан ел алһын! (Насар хәбәр әйткән кешенең һүҙенә ҡарата, «шул хәл килеп сыҡмаһын!» тигән теләкте белдергәндә.)

Иҫке ауыҙҙан яңы хәбәр! (Берәй кеше оҡшамаган йәки аптырарлыҡ һүҙ әйткәндә.)

[Гөльямал:] — Бына һиңә *иҫке ауыҙҙан яңы хәбәр!* Бында Хисмәтулланың ни ҡыҫылышы бар? (Я. Хамматов.)

Күңелеңде киң тот! (Бында бөтәбеҙгә лә етерлек тигән мәғәнәлә.)

Бындай һүҙбәйләнештәр төшөнсә белдереүгә ҡараганда хистойгоно, ысынбарлыҡҡа ҡарата булган (йәғни ошо ситуацияға ҡарата) әйтеүсенең ыңғай йәки кире мөнәсәбәтен аңлаталар. Составы һәм функцияһы ягынан фразеологик берәмектәргә ҡаратылырга тейештәр. Компоненттары ла бер генә формала ҡулланыла һәм телмәр эсендә үҙгәрешһеҙ ҡала.

Мәҡәлдәрҙең компоненттары грамматик яҡтан иреклерәк була, үҙгәрә ала. Хәбәрен үҙгәрткәндә, улар ҙа һөйләм киҫәгенә әйләнеп китә һәм, дидактик йөкмәткеһен югалтып, төшөнсә аңлата башлай. Был күренеш башлыса ябай һөйләм формаһындағы мәҡәлдәрҙә күҙәтелә. Мәҫәлән: *аяғыңды юрғаныңа ҡарап һуҙ — ул аяғын юрғанына ҡарап һуҙыр инде хәҙер; ике кәмә ҡойроғон тотма* (йәки *тотоп булмай*) *— ике кәмә ҡойроғон тоторға итәһең инде, ә, ҡустым; иләк менән һыу ташымаиҙар — иләк менән һыу ташыу; тимерҙе ҡыҙыуында һуҡ — тимерҙе ҡыҙыуында һуға торған кеше ул* һ. б.

Ҡатмарлы төҙөлөшлө мәҡәлдәр бындай үҙгәртеүҙәргә бирелмәй, әлбиттә. Улар төрлө үҙ аллы киҫәктәргә генә тарҡалырға мөмкин. Был осраҡта мәҡәлдең бер өлөшө бөтөнләй онотолоп, ул фразеологик берәмеккә әйләнеп китә. Түбәндәге берәмектәрҙең мәҡәлдәргә тураһан-тура бәйләнеше бар икәне күренеп тора: *кешегә соҡор ҡаҙма — үҙең төшөрһөң* (йәки *осорһоң*) *— кешегә соҡор ҡаҙыу* (кешегә аҫтыртын этлек уйлау); *сүбәк сәйнәп, май сыҡмаҫ — сүбәк сәйнәү* (бер үк хәбәрҙе күп һөйләү); *һөнәрленең ҡулы алтын — алтын ҡуллы* (оҫта) һ. б.

Мәҡәлдәрҙән бер нисә үҙ аллы берәмек тә хасил булыуы мөмкин. Мәҫәлән: *кемдең арбаһына ултырһаң, шуның йырын йырларһың (кеше арбаһына ултырыу, кеше йырын йырлау).*

Тимәк, мәҡәл, әйтемдәр билдәле бер дәрәжәлә фразеология өсөн сыганаҡ булып тора. Халыҡтың афористик ижадына ҡараған һәм тел күренеше лә булган ошондай уртаҡ берәмектәр фразеологик һүҙлектәргә лә индерелергә тейеш. Шул уҡ ваҡытта бөтә мәҡәлдәрҙе, әйтемдәрзе фразеологик берәмектәр рәтендә ҡарау дөрөҫ булып етмәҫ ине. Был фразеология фәненең үҙ объектын билдәләүҙе юҡҡа сыгара, фразеологик берәмектең үҙенә генә хас булған сифаттарын асыҡлауҙы ҡыйынлаштыра.

Ҡушма һүҙҙәр һәм фразеологик берәмектәр. Был ике төрҙө айырыуы шаҡтай ауыр. Бигерәк тә исем һәм сифат тибындагы ҡушма һүҙҙәр фразеологик берәмектәргә яҡын. Бында уларзың эске һәм тышҡы билдәләренән сыгырға тура килә.

Фразеологик берәмек эсенә ингән һүҙҙәрҙең һәр береһенең үҙ баҫымы була, ә ҡушма һүҙ бер генә баҫым менән әйтелә. Мәҫәлән: *ташбаш* (балыҡ), *ҡантүш* (тургай), *таш йөрәк* (ҡаты күңелле кеше), *ҡан эскес* (яуыз) һ. б. Мәғәнә ягынан ҡараганда ла айырма бар. Ҡушма һүҙҙәр, ғәзәттә, предмет, күренештәрҙең тура атамаһы булып килә, йәғни номинатив мәғәнәле була, ә фразеологик берәмек образлы-номинатив характерҙа, ул күренеште ситләтеп, образлы һынлан-

дырыу аша бирә. Сағыштырып ҡарағыҙ: *боҙватҡыс, гөлйемеш, ҡулъяулыҡ — ҡан түгеү, тел дә яңаҡ* һ. б. Әлбиттә, ҡушма һүҙҙәр араһында ла күсмә, образлы мәғәнәле һүҙҙәр бар, ләкин улар һан яғынан бик аҙ һәм уларҙың күбеһе фразеологик берәмектән яһалған. Уларҙы хәҙер фразеологик берәмектәрҙән тик формаль билдәләре (тамыр һүҙҙәренең кушылып, бер берәмеккә әйләнеүе) генә айыра. Әйтәйек, *елғыуар, көнкүреш* һ. б.

Парлы һүҙҙәр ҙә шул уҡ хәлдә. Улар ҙа интонацион яҡтан бер берәмеккә әйләнгән. Компоненттары бер үк грамматик формала була. Шуға ҡарап, был тор һүҙҙәрҙе лә фразеологизмдар эсенә индерәүҙе дөрөҫөрәк тип һанарға кәрәк. Мәҫәлән: *инәле-сығалы, килде-китте, ышаныр-ышанмаҫ, ул-был, иртәле-кисле* һ. б.

Аналитик ҡылымдар һәм фразеологик берәмектәр. Башҡорт теле ярҙамлыҡ ҡылымдар менән яһалған һүҙбәйләнештәрҙә бик бай. Уларҙы ла фразеологик берәмектәрҙән айырырға кәрәк. Был ике тор һүҙбәйләнештәр бер-береһенән мәғәнәләре һәм компоненттары араһындағы мөнәсәбәттәре менән айырылалар.

Аналитик юл менән яһалған ҡылымдарҙа һүҙҙәрҙең төп мәғәнәһе наҡлана, дөйөм мәғәнә ошо һүҙҙәрҙең мәғәнәләре ҡушылыуҙан барлыҡҡа килә, йәғни тәүге һүҙҙәге мәғәнәгә ярҙамлыҡ ҡылым төрлө төҫмөрҙәр генә өҫтәй. Мәҫәлән: 1) лексик һәм ғрамматик төҫмөр: *йоҡлап алыу, алып барыу, башлап ебәреү,* 2) модаллек төҫмөрҙәре: *торған булыу, тәгәрәй яҙыу* һ. б. Бындай төр һүҙбәйләнештәр фразеологизмдарға ҡарамай.

Ярҙамлыҡ ҡылымдар менән яһалған берәмектәрҙең лексик яҡтан ныҡ ҡушылғандары һәм күсмә мәғәнәгә эйә булып киткәндәре фразеологик берәмеккә әйләнә. Мәҫәлән: *мас булыу, бер булыу, таң ҡалыу, эт итеү, яҡшы итеү* һ. б.

Был һүҙбәйләнештәр яңы, күсмә мәғәнә алып, нығынған берәмеккә әйләнеп киткәндәр.

ҺҮҘЛЕКТЕҢ ТӨҘӨЛӨШӨ

1. Һүҙлеккә алынған берәмектәр.

Телдә ҡулланылған бөтә һүҙбәйләнештәрҙе лә фразеологик һүҙлеккә алып булмай. Материал һайлағанда, нығынған һүҙбәйләнештәрҙең асылынан сығып эш итергә кәрәк. Мәғәнәләре яғынан ойош, күсмә мәғәнәле, һынлы, лексик составы тотороҡло, хәҙерге башҡорт әҙәби һәм һөйләү телендә ҡулланылған берәмектәр һайланды. Мәҫәлән: *бармаҡ менән һанарлыҡ, күпте күргән, ҡырҡһаң ҡаны сыҡмаҫ, ут бөрсәһе* һ. б.

Фразеологик берәмектәр менән уртаҡ яҡтары булған, уларға оҡшаш күренештәр ҙә телдә күп. Уларҙы ысын фразеологик байлыҡтан айыра белеү мөһим. Ниндәй һүҙбәйләнештәр һүҙлеккә алынмай һуң?

а) Күсмә мәғәнәһе булмаған һүҙбәйләнештәр һәм ҡушма ҡылымдар: *гөп итеү, дошман булыу, дуҫ күреү, иғлан итеү, сығып китеү, хәл итеү* һ. б.

б) Тура мәғәнәле ҡушма терминдар: *бүре емеше, ҡаҙ үләне, район комитеты, терегөмөш* һ. б.

в) Бер һүҙе күсмә мәғәнәле булып, икенсеһе тура мәғәнәле һүҙбәйләнештәр: *дөм ҡараңғы, көрәк һаҡал, ҡәләм ҡаш, уймаҡ ауыҙ* һ. б.

ғ) Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр. Һуңғыларының айырым төрҙәре, йәғни фразеология менән бик яҡындары, һүҙлектә урын ала. Мәҫәлән: *айыуҙан ҡасҡан бүрегә. Аҡ эттең бәләһе ҡара эткә.*

2. Фразеологик берәмектәрҙе урынлаштырыу тәртибе.

Һүҙлеккә алынған фразеологик берәмектәр беренсе һүҙе буйынса алфавит тәртибендә урынлаштырыла.

Мәҫәлән: ***ағай*** *оло, мин ҙур*
ағас *атҡа атландырыу*
баҙар *ҡороу* һ. б.

Ҡайһы бер һүзлектәрҙә төп мәғәнәне тотоусы һүҙгә ҡарап, ояларға туплап биреү ысулы ҡабул ителә. Мәҫәлән: **ат, ауыҙ** һүҙҙәре менән яһалған берәмектәр бер урынға туплана. Һуңғы йылдарҙа төзөлгән һүҙлектәрҙә был принциптан баш тарталар, сөнки төп һүҙҙе билдәләү үҙе үк бәхәсле, һүҙлекте ҡулланған кешенең быны белмәүе лә мөмкин һәм кәрәкле һүҙбәйләнеште тиҙ генә таба алмауы бик ихтимал.

Һүҙлек статьяһы берәмектең үҙенән, уның стилистик һәм грамматик билдәләренән, аңлатмаһынан, әҙәби әҫәрҙәрҙән, халыҡ ижадынан алған миҫалдарҙан тора. Унда шулай уҡ берәмектең синонимдары, антонимдары килтерелә. Мөмкин булғанда килеп сығыуы тураһында мәғлүмәттәр бирелә.

3. Берәмектәрҙең мәғәнәһен аңлатыу.

Һүҙлектә фразеологик берәмектәрҙең мәғәнәләрен мөмкин тиклем тулыраҡ асыу бурысы ҡуйыла. Уларҙың һәр бер мәғәнәһе айырым аңлатыла. Омонимик һүҙбәйләнештәр булғанда, рим цифрзары менән айырып бирелә. Мәҫәлән: ***ауыҙ асыу.***

I. 1. Һүҙ башлау, хәбәр һөйләү. 2. Һемәйеү, буш тороп ҡалыу. 3. Ныҡ аптырау, ғәжәпкә ҡалыу.

II. Ураҙа тотҡанда, ашар алдынан тоҙ йәки башҡа ашамлыҡ ҡабыу.

Башҡорт телендә күп мәғәнәле берәмектәр ҙә байтаҡ, улар ғәрәп ҡифрҙары аша һәр береһе айырым аңлатыла:

аяҡтан йығыу. 1. Ауырытып хәлде алыу.

2. Бик ауыр хәлгә ҡуйыу.

бармағы<ҙәнә ҡарай>кәкре. 1. Урлашыуға әүәҫ, ҡулсыр.

2. Үҙ мәнфәғәтен генә ҡайгыртырга яратҡан, үҙ ягын ҡарай торган.

ете ҡат тиреһен тунау. 1. Бик ҡаты язалау. 2. Ныҡ талау, бөлгөнлөккә тошорөү.

Фразеологик берәмектең мәғәнәһен асыу еңел генә түгел, шуға был йәһәттән төрлө ысулдар ҡулланыла. Аңлатма тулыраҡ булһын өсөн, йәйәләр эсендә курсив менән төрлө өҫтәлмәләр ҙә бирелә, бында берәмектең ҡулланылыу урыны, хис-тойго биҙәге һ.б. билдәләр күрһәтелеүе мөмкин. Мәҫәлән: ***аҡ һаҡаллы ҡарт булыу***. Аҡыл менән, уйлап эш итеү *(ғәҙәттә, яңылыш ҡылыҡҡа үкенес белдергәндә әйтелә)*.

арҡанан һөймәҫтәр. Яҡшы булмаҫ, хәүефһеҙ үтмәҫ *(ғәйепте һиҙеп, хафа белдергәндә әйтелә)*.

башынан себен тайып йығылырлыҡ. Тап-таҡыр, бөртөк тә сәсе юҡ *(башҡа ҡарата)*.

Ҡайһы бер фразеологик берәмектәрҙең асылын билдәләгән ҡулланылыш шарты ғына бирелә. Мәҫәлән: ***бына һиңә кәрәк булһа***. Көтөлмәгән хәлдән аптырауға ҡалғанда әйтелә.

Берәмектең мәғәнәһен тулыраҡ асыу өсөн, аңлатма һуңынан нөктәле өтөр аша уның мөмкин булган лексик синонимы ла бирелә: *аҡылды юйыу*. Аҡыл йорөтөү һәләтен югалтыу; аҡылһыҙланыу.

алмаш булыу. Аҡыл, иҫ буталыу; алмашыныу.

баш һалыу. Үҙ ихтыярың менән бирелеү; буйһоноу.

Фразеологик берәмектәрҙең синоним һәм антоним иштәрен күрһәтеү ҙә уларҙың мәғәнәләрен тулыраҡ асыуға, мәғәнә бәйләнештәрен күрһәтергә мөмкинлек бирә. Бындай мәғәнәләш йәки ҡапма-ҡаршы мәғәнәле берәмектәр аңлатмаларҙан, миҫалдарҙан аҙаҡ *син., ант.* шартлы ҡыҫҡартыуҙары аша урынлаштырыла. Миҫалдар:

арт һабағын үҡытыу кемдең. 1. Бик ҡаты әрләү; ҡыҙҙырыу...

2. Тән язаһы биреү; туҡмау, ҡайыҙлау...

син.: иҙмәһен иҙеү, һырт ҡайышын алыу.

3. Ауыр хәлгә ҡуйып тормош һабағы биреү...

син.: күрмәгәнде күрһәтеү, кәрәген биреү, тетмәһен тетеү.

бер бите ай, бер бите көн...

син.: ҡарап (һоҡланып, күреп) туйғыһыҙ...

ант.: май яғып ташлаһаң, эт яламаҫ.

Синонимик мәғәнәле берәмектәр икенән артмаһа, уларҙың һәр береһендә синонимы күрһәтелә. Синонимдар күп булһа, улар һүҙлек статьяһының береһендә генә тупланып, башҡалары *ҡар.* (ҡарағыҙ) билдәһе менән шуға тоҫҡала. Мәҫәлән: ***иләк менән һыу ташыу...*** *син. ҡар.*: бушты бушҡа ауҙарыу.

Ҡайһы бер берәмектәрҙең мәғәнә төҫмөрҙәре лә була, улар үҙ аллы мәғәнә дәрәжәһенә етмәй, ләкин айырып күрһәтеүҙе талап итә. Бындай төҫмөрҙәр һүҙлек статьяһы эсендә ҡыя һыҙыҡ аша аңлатыла. Мәҫәлән:

башын ашау *кемдең.* 1. Ауыр яҙмышҡа дусар итеү, насар хәлгә ҡуйыу... / Теләмәгән кешегә кейәүгә биреү...

2. Үлтереү, һәләк итеү...

4. Фразеологик берәмектәрҙең формалары, вариванттары.

Һүзлектә берәмектәрҙең компоненттары, ғәҙәттә, нейтраль формала бирелә: ҡылымдар исем ҡылым формаһында, исемдәр төп килештә килтерелә. Мәҫәлән: ***баштан ашыу...; гүргә инеү...; ҡойолоп төшөү...; кейеҙ ҡолаҡ...; сират күпере...*** һ. б.

Күп кенә берәмектәр телмәрҙә ниндәйҙер бер генә формала ҡулланыла һәм шул килеш нығынып ҡала, шуның өсөн уларҙы ошо формаһында алыу дорөҫ була. Фразеологик берәмектәрҙең исем компоненттары эйәлек, килеш йәки һан, ҡылымдары төрлө һойкәлеш, заман, зат формаларында нығына. Мәҫәлән: ***алдың байыңды...; арҡанан һөймәҫ(тәр)...; башына таҙ кәрәкме икән...; башында ел уйнай...; ҡапсығыңды киң тот...; киткән баш киткән...*** һ. б.

Фразеологик берәмектең вариванттары төп һүҙ, форма янында тұңәрәк йәйәләр эсендә бирелә:

а) морфологик вариванттар — ***бына(мын) тигән; ҡарғышы(ң) ҡара башыңа; сырай(ҙы) һытыу*** һ. б.

б) лексик вариванттар — ***бәкәлгә (билгә, бөгәргә, быуынға) һуғыу; донъянан китеү (кисеү, үтеү, ҡайтыу)*** һ. б.

в) синтаксик вариванттар — ***башы йомро (йомро баш); еңел аҡыллы (аҡылға еңел, аҡылы еңел); иләктән силәккә (силәктән иләккә) бушатыу*** һ. б.

Лексик-синтаксик вариванттар иһә *вар.* (вариант) билдәһе аша аңлатмаһыҙ ғына бирелә, ике нөктә аша уға миҫал килтерелә. Мәҫәлән: ***башы ике түгел... вар.; башы икеме ни (икелер шул, ике тиһеңме әллә)...***

Фразеологик берәмектәрҙең составында һәр ваҡытта ла мотлаҡ ҡулланылырға тейеш булмаған һүҙҙәр ҙә була, улар һүзлектә ике яҡтан мөйөшсә эсендә күрһәтелә:

аллаға тапшырып <ике ҡулды ҡаушырып>...
башы йомро ла <муйыны оҙон>...
бер <үк> балыҡ башы...
борсаҡты <эре> ярыу... һ. б.

Ҡайһы бер фразеологик берәмектәр текст эсендә бер нисә һүҙ менән ғенә мәғәнәүи һәм синтаксик бәйләнешкә инә. Бындай осраҡтарҙа был һүҙҙәр квадрат йәйәләр эсендә күрһәтелә. Ләкин улар берәмектең составына инмәй, ә уның иң яҡын бәйләнешен күрһә-

теүсе һөйләм киҫәктәре итеп һанала. Мәҫәлән: ***күҙ ҙә ҡаш*** [көтөү]... ***ҡош телендәй*** [хат, хәбәр]...

теше-тырнағы менән [ҡаршы булыу]...

Бындай һүҙҙәр айырым мәғәнәгә ҡарай икән, ул саҡта һәр мәғәнәне асырҙан алда күрһәтелә:

күҙгә төртөп 1. [әйтеү]... 2. [биреү, күрһәтеү]...

Төп һүҙе ҡылым булған берәмектәрҙең башҡарылыш формаһы, йәғни килеш һорауы курсив менән күрһәтелә:

көлөн күккә осороу *кемдең, нимәнең...*

ҡанат аҫтына алыу *кемде...*

5. Стилистик билдәләр.

Һүҙлек нормативлыҡҡа дәғүә итә, шуға унда берәмектәргә стилистик баһа бирелә, уларҙың ниндәй телмәр төрөндә ҡулланылыуына ҡарата билдә ҡуйыла. Миҫалдар:

керпегенән гөлдәр тама *шиғр. ...*
койһөҙ кейәү *һөйл. ...*
ҡылдан нәҙек, ҡылыстан үткер *фольк. ...*
ҡапсығыңды киң тот *мыҫҡ. ...*

Ҡайһы бер берәмектәр хис-тойғо биҙәктәрен дә белдерә. Был үҙенсәлектәр ҡыҫҡартылған билдәләр йәки аңлатма рәүешендә күрһәтелә. Мәҫәлән: ***коҙгө әтәс*** *һөйл., кәмһ. (кәмһетеү һүҙе).* ***Өнө тығылһын*** *тупаҫ.* ***Серек сабата*** *һөйл. яманл.*

Бөтә стилистик, хис-тойғо биҙәктәрен белдергән билдәләр исемлеге баш һүҙҙең аҙағында күрһәтелә.

6. Миҫалдар.

Һүҙлеккә алынған фразеологик берәмектәрҙең һәр береһендә тиерлек әҙәби әҫәрҙәрҙән, халыҡ ижадынан, гәзиттәрҙән, журналдарҙан алынған һөйләмдәр килтерелә. Һөйләм эсендә берәмектең бөтә мәғәнәләре лә асыла, ҡулланылыш үҙенсәлектәре күренә.

Миҫалдарҙың күпселеге һүҙлекте төҙөүсе тарафынан тупланған материалдарҙан алынды, уларҙың байтағы башҡорт теленең аңлатмалы һүҙлеге өсөн йыйылған картотеканан да һайланды. Һәр бер берәмеккә бер-ике, хатта өс-дүрт миҫал бирелә. Һөйләмдең аҙағынан авторҙың исеме, халыҡ ижадынан, гәзиттән һ.б. булһа, уларҙың исеме күрһәтелә.

Ботә берәмектәргә лә (биғерәк тә халыҡтың һөйләү теленә ҡулланылғандарына) әҙәби миҫалдар табылманы. Бындай осраҡтар айырым һүҙбәйләнештәр, йәки һөйләү теленән алынған һөйләмдәр махсус билдә аша бирелде. Һүҙбәйләнештән һуң әҙәби миҫал килтерелгән осраҡтарҙа, улар араһына шаҡмаҡ шартлы билдәһе ҡуйылды [▬].

7. Этимологик белешмәләр.

Һүзлек статьяһының иң һуңында мөмкин булған этимологик белешмәләр бирелә. Бындай мәғлүмәттәр квадрат йәйә эсендә йондоҙсоҡ [*] билдәһенән һуң килтерелә. Этимологик белешмәлә фразеологик берәмектең билдәһеҙ һүҙе аңлатыла, йәки тотош берәмектең килеп сығышы тураһында тулыраҡ мәғлүмәт бирелә. Миҫалдар:

көнйәлә* баш һөйл. ...

[****Көнйәлә*** — иләргә тетелгән йөн, сүбәк, мамыҡ һ. б. йомарлағы.]

ҡабырғаһы менән ҡуйыу* *нимәне...*

[*Рус телендәге «ставить ребром» берәмегенән.]

теңкәгә* тейеү...

[****Теңкә*** боронғо төрки телендәге *тең* <көс> һүҙенә барып тоташа.]

Ҡыҫҡартыуҙар, шартлы билдәләр

ант.	— антонимдары
вар.	— вариант
ғәр.	— ғәрәп һүҙе
диал.	— диалект һүҙе
иҫк.	— иҫкергән
күб. юҡл.	— күберәк юҡлыҡ формаһында
кәмһ.	— кәмһетеү һүҙе
ҡар.	— ҡарағыҙ
мыҫҡ.	— мыҫҡыллауҙы белдерә
сағ.	— сағыштырығыҙ
син.	— синонимдары
фарс.	— фарсы һүҙе
фольк.	— фольклорҙан
һөйл.	— һөйләү теленән
шаяр.	— шаяртыу һүҙе
шиғр.	— шиғри һүҙ
эйл. ф.	— эйәлек формаһында ҡулланыла
юҡл.	— юҡлыҡ формаһында ҡулланыла
яманл.	— яманлау һүҙе

Миҫалдарҙа һүҙбәйләнеш менән һөйләм араһына ҡуйылған айырыу билдәһе [▬].

[*] Килеп сығышы һүҙлек статьяһының аҙағында аңлатылған берәмектәргә ҡуйылған билдә.

Файҙаланылған һүҙлектәр

Башҡортса-русса һүҙлек. /Яуаплы ред. *З. Ғ. Ураҡсин.* М.: Русский язык. Дигора, 1997.

Башҡорт теленең һүзлеге. М.: Русский язык. 1993; Т. 2. М.: Русский язык. 1993. /Төҙөүселәре: *Агишев И. М., Бейешев Ә. Ғ., Зәйнуллина Г. Д., Ишмөхәмәтов З. Ҡ., Күсемова Т. Х., Ураҡсин З. Ғ., Яруллина У. М.*

Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. 2 томда. Казан. Татарстан китап нәшрияты, 1989.

Кеңесбаев И. Ҡазаҡ тилиниң фразеологизлыҡ сөздиги. Алматы. Ғылым, 1977.

Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг изохли фразеологик лугати. Тошкент. Уҡитувчи, 1978.

Туркмен дилиниң фразеологик сөзлүгү. /Под. ред. *С. Алтаева, Г. Ачиловой и С. Туджикова.* Ашгабат. Ылым, 1976.

Ураҡсин З. Ғ., Надршина Ф. А., Йосопов Х. Ғ. Башҡортса-русса фразеологик һүҙлек. Өфө. Башҡортостан китап нәшриәте, 1973.

Ураксин З. Г. Русско-башкирский фразеологический словарь. /Под. ред. *Э. Р. Тенишева.* М.: Русский язык, 1989.

Фразеологический словарь русского языка. /Под. ред. *А. И. Молоткова.* М.: Советская энциклопедия, 1967.

Әхәтов Г. Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. Казан. Татарстан китап нәшрияты, 1982.

абаға сәскәһе табыу *һөйл.* Юҡ нәмәне бар итеп ҡарау.

ағай алғансы, еңгә килгәнсе. Агайҙың, кәләш алғас, тыуғандарына һыуыныуы, еңгә ағына ауып китеүе тураһында әйтелә.

ағай оло, мин ҙур. Ололоҡ-кеселекте ҡарап тормай эш ҡылған кешегә ҡарата шаяртып әйтелә *(ғәҙәттә, алдан өйләнергә теләгән кеше тураһында).* [*Сафура Нисанға*] *Ағайың булһа ни? **Ағай оло, мин ҙур** тип, өйлән дә ҡуй.* (Б. Бикбай.)

ағас атҡа атландырыу *кемде.* Оҫта алдау, бик ныҡ һемәйтеү. *Мин ысынбарлыҡтан ситкә китеп, уҡыусыларымды ялған тәтәйҙәр менән алдап, **ағас атҡа атландырырға** теләмәйем.* (С. Ҡудаш.) **Ағас атҡа атланыу**: *Эшкә сыҡмай ятыусылар **ағас атҡа атланды**.* (Таҡмаҡтан.)

син.: кәкре ҡайынға терәтеү, ҡаҡ боҙға ултыртыу, төп башына ултыртыу, төпһөҙ санаға ултыртыу, тишек кәмәгә ултыртыу.

ағас ауыҙ. Аңышыраҡ, йәки тупаҫ телле кешегә ҡарата әйтелә *(әрләү, кәмһетеү һүҙе).*

ағас (үгмәҫ, тешһеҙ) иғәү. Гел генә мыжып, игәп торған кеше. *Нәсимә уға [Шакирға] ҡарамай бупылданы: йоҡланым шул. — Ай, **үтмәҫ иғәү**! Шакир асыу менән өҫтәп ҡуйҙы.* (Һ. Дәүләтшина.)

ағас тел(ле), теле ағас. Тупаҫ һөйләшә торған, тупаҫ телле. *Улыҡайым шуны бел: кеше күңелен киткән, кеше йөрәген өткән тупаҫ тел ул — **ағас тел**.* (Х. Сафаров.) ... *Осман хатта кәрәгенән тыш аҡыл әйәһе кеше. Ғилмибейгә түгел, хатта шарлатан кибетсегә лә, **ағас телле** төнгө ҡарауылсыға ла тегендәйбындай һүҙҙе ысҡындырмай.* («Төрөк хикәйәләре».)

Ағиҙелдең аръяғында бер әнәгә бер һыйыр *шаяр.* Алыҫта, сит ерҙә арзансылыҡ, рәхәтлек, имеш, тигән кешегә ҡаршы әйтелә. *[Федор:] — Башҡа урында әллә яҡшыраҡ булыр, тиһеңме? Көтөп тор, **Ағиҙелдең аръяғында бер әнәгә бер һыйыр**.* (С. Мифтахов.) *[Хәбирйән:] — ... Күрше-күлән ауыҙ һыуы ҡороп: «Себерҙә ат осһоҙ икән», — тип һөйләй. Әйе, **Ағиҙелдең аръяғында бер***

әнәгә бер һыйыр, *тик сығып ҡына алыуы ҡыйын...* (Б. Бикбай.) *[Тугушев:] — Чепуха,* ***Ағиҙелдең аръяғында бер әнәгә бер һыйыр,*** *тиҙәр ауылда. Бер ҙә әллә ни түгелдер әле.* (А. Карнай.)

ағылайға тағылай. Арттан ҡалмай эйәреп йөрөгән кешегә ҡарата әйтелә. ***Ағылайға тағылай*** *булдыңмы әллә, артымдан бер аҙым ҡалмайһың.* (Һөйл.)

ағыу сәсеү. Уҫал ниәт менән зәһәрле һүҙ һөйләү. *Ҡалғандарға уҫал урыҫ* ***ағыуын сәсте,*** *Былай булһа, ни ҡылырбыҙ, мосолмандар.* (Бәйеттән.)

аҙаҡ килеп. Һуңғы сиктә, һөҙөмтәлә. *...Заятүләктең туғандары бер-береһенә ҡул күтәргән,* ***аҙаҡ килеп,*** *ханлыҡ бөтөнләй емерелгән...* (Әкиәттән.)

аҙым һайын. Бик йыш, әленән-әле. ***Аҙым һайын*** *ғәйебең асылыуҙы көтөп, ҡурҡып йәшәгәнсе, арығансы эшләп, барыһын онотоп, тыныс йоҡлауыңа ни етә...* (Б. Бикбай.) *«Ҡурай тартыу, эскерипкә уйнау, гармун ларылдатыу — ялҡау кешенең эше ул!» — тип йөҙ сирылтыусыларҙы* ***аҙым һайын*** *осратаһың.* (Ф. Иҫәнғолов.) *Тормошта* ***аҙым һайын*** *осрап торған тупаҫлыҡ, яһиллыҡ Бабичтың күңелендәге юшҡын-һыҙлауыҡты тағы ла нығыраҡ һыҙлата.* (Р. Бикбаев.)

син.: аяҡ<атлаған> һайын.

ант.: әллә ни ҙә бер, онотҡанда бер.

айбар һалыу (ороу). Ҡурҡыныс һалып ажарланыу. *[Юлдыҡай:] Ташла ҡылысыңды йәнең барҙа. Ниңә уны ҡындан һурғанһың? Ҡурғалауһыҙ ятҡан тыныс өйҙә Кемгә килеп* ***айбар орғанһың?*** (Х. Ғәбитов.)

ай битен йыуа. Яңы ай тыуғандан һуң яуған ямғырға ҡарата әйтелә.

ай-вайына ҡуймау (ҡарамау) *кемдең.* Ҡарышыу-ҡаршылашыуын иҫәпкә алмау, ризаһыҙлығы менән иҫәпләшмәү. *[Барый] Саматты* ***ай-вайына ҡуймай,*** *кухняға алып сығып китә.* (Ш. Насыров.) *Халыҡ, батшаның* ***ай-вайына ҡарамай,*** *атҡа мендереп ултырта.* (Әкиәттән.)

ай ҙа ҡояш. Ихлас күңелле, асыҡ йөҙлө. *Мин үҙем* ***ай ҙа ҡояш,*** *һеҙ нисектер.* (Һөйл.) *Әхирәттәрең, яҡындарың һәм туған-тыумасаларың ҡаршында һин —* ***ай ҙа ҡояш.*** («Сов. Башҡ.»)

айҙы күккә сығарыу. Ботә көскә тырышып, үҙеңдекен итеү. *Йығылһам, йығылдым,* ***айҙы күккә сығарҙым,*** *тигәндәй, Ныязғолдоң ауыртҡан еренән тотоп ҡысҡырттым әле!* (Һ. Дәүләтшина.)

ай күрҙе, ҡояш алды. Күҙгә күренеп ҡалып, йәнә тиҙ ғенә юғалған кешегә ҡарата әйтелә. *Бер минуттан һуң... Бүре һуҡҡан битләүе,* ***ай күрҙе, ҡояш алды*** *тигән кеүек, буш ҡалды.* (С. Ағиш.) *[Зөбәйҙә Йәмилгә:]* ***Ай күрҙе, ҡояш алды,*** *тағы командировкаға китәһеңме? Минең ир менән йәшәгем килә.* (И. Аб-

дуллин.) *Тәүге йыиған өйөрөмдәр, күбәләр алыҫ ҡалды. Бала саҡ, үҫмер йылдарҙы* ***ай күрҙе, кояш алды.*** (С. Ғәбиҙуллин.)

ай ҡолаҡланыу. Айҙың ике яғынан яҡты һыҙат барлыҡҡа килеү *(кыш көнө). **Ай ҡолаҡланһа,** аяғыңды нығыт.* (Мәҡәл.) — ***Ай ҡолаҡланған** икән, иртәгә бик һыуыҡ, йә бик шәп буран булыр, ахыры, — тип уйланы Биктимер.* (Б. Ишемғол.)

ай-кояш булыу *кемгә.* Йылы мөнәсәбәт күрһәтеү, яҡшы ҡарау. *Юҡ, директор һәр кемгә лә* ***ай-кояш булмағандыр.*** *Ҡайһы берәүгә ҡырыҫ ҡараған сағын да күрҙем мин уның.* («Сов. Башҡ.»)

айт тигәнгә тайт итеү (тиеү). Бер-берәүҙең һүҙен тыңларға, теләгән үтәргә әҙер тороу. *Айт тигәнгә тайт итеп тора. Айт тигәнгә тайт итә лә сыға.* ▬ [Б. Бикбай] *Үҙе лә ҡурҡып-өркөп йәшәмәне.* ***Айт тигәнгә тайт,*** *тип тә торманы.* (М. Кәрим.)

ай үҫһен көн үҫеү *фольк.* Бик тиҙ буй етеп, күҙгә күренә башлау. *Был малай* ***ай үҫһен көн үҫеп,*** *бик зирәк егет булып еткән, ти.* (Әкиәттән.) *Ишмырҙа исемле малай* ***ай үҫһен көн үҫте.*** *Үҫкән һайын Ҡәҙерғол күңелен яулай барҙы, иң яратҡан улына әйләнде.* (М. Кәрим.) *Һай, үҫкән ул Башҡортостан!* ***Ай үҫһен көн үҫкән*** *ул. Төрлө дауыл, ғәрәсәттәр аша үтеп ир еткән ул.* (А. Баһуманов.)

ай-һай (ай-тай, дәл-дәл, ләл) баҫыу. Яңы атлай башлау (йәш балаға ҡарата). *...Былбыл йырына һоҡланып, малайҙарының* ***ай-һай баҫыуына*** *шатланып йәшә генә, ҡыҫҡаһы.* («Башҡортостан».)

айыуҙан ҡасҡан бүрегә. Бер бәләнән ҡотолам тип, икенсеһенә эләккәи ваҡытта әйтелә. *[Сәлимә:] Минең Айбулатым, бахыр,* ***айыуҙан ҡасҡан бүрегә,*** *тигәндәй, Ныязғол ҡулында бушлай ялсы булып тик йөрөй.* (Һ. Дәүләтшина.)

айыу майы һөртөү *нимәгә.* Йәшереп алыу, урлау, сәлдереү. *Аҡселән буйҙарында еңел юл менән ҡулға мал төшөрөүселәр булһа, улар:* ***«айыу майы һөрттөм»,*** *«сәлдерҙем» йәки «шылдырҙым», тип тормайҙар...* (Б. Бикбай.) — *Һинең аҙашың Әхмәҙи Ваһаптың тәпеһенә* ***айыу майы һөрткән,*** *ти бит әле, ишеттеңме?* (Ж. Кейекбаев.) *Юл буйынса ферма мөдире баш вата: нисек был һыйырҙарҙың береһенә* ***айыу майы һөртөргә?*** («Сов. Башҡ.»)

айышына төшөү *нимәнең.* Асылын аңлау. *Иәмилә тораҡ был тартыштың* ***айышына төштө.*** (Ф. Иҫәнғолов.)

син.: әрәсәһеиә төшөнөү.

аҡ билет* *иҫк.* Хәрби хеҙмәткә яраҡһыҙлыҡты күрһәткән таныҡлыҡ. *Аҡ билетҡа ҡалыу. Аҡ билетҡа сығыу.* ▬ *Килеп кергәс тә Уфаға, күҙем төштө бер садҡа:* ***аҡ билеттар*** *ҡарала, тип яҙған икән босмаҡҡа.* (Бәйеттән.) *Хизбулланың уң күҙе күрәгарау арҡаһында* ***аҡ билет*** *булып, һуғышҡа китмәй ҡалды.* (З. Биишева.) *[Шәүәлиҙе]...* ***аҡ билетҡа*** *сығарып, һалдаттан ҡалдырғандар.* (Б. Бикбай.) *Мөхәррәм Тирәкле ауылы фартауай*

ғына кешенең берҙән-бер улы ине. Ул **«аҡ билетҡа»** әләгеп, хеҙмәткә бармай тороп ҡалды. (Ж. Кейекбаев.)

[*Революцияға тиклем һалдатҡа яраҡһыҙ кешеләргә аҡ тышлы билет, хеҙмәттән ваҡытлыса ҡалдырылғандарға йәшел билет бирелгән.]

<аҡ> күбеккә батыу (төшөү). Бик ныҡ тирләү *(күберәк ат хаҡында). Аҡ күбеккә батҡансы сабыу.* ▬ *Кыҫтап ҡыуылған аттар манма һыуға батып, **аҡ күбеккә төшкәндәр**.* (Т. Хәйбуллин.) *Колхоз председателе Иштуған йән-фарман сабып килеүҙән **аҡ күбеккә батып**, бурыл төҫкә әйләнгән туры айғырҙы ҡапыл туҡтатты.* (Ф. Иҫәнғолов.) *Фәйзулла атты ... һөрөлгән ергә борҙо. Буян баҫыу буйлап **күбеккә батҡансы сапты**.* («Сов. Башҡ.»)

аҡ күңел(ле). Тәбиғәте менән таҙа, саф йөрәкле. *Һин генә ул гел хоҙайлығыңды уйлайһың, **аҡ күңел**.* (Һ. Дәүләтшина.) *Ишбулды ул йөрөгән бер **аҡ күңел**, Беҙ гонаһлы тип белмәйбеҙ.* (Х. Ғәбитов.) *Йоҡлай керһеҙ йәндәр, **аҡ күңелдәр**, Йоҡлай батыр, көслө беләктәр.* (С. Ҡудаш.)

аҡ бәхет. Ғүмер буйына кеше менән бергә йөрөгән, яҙмышына бәйләнгән ҙур уңыш. *Аҡ бәхет теләү.* ▬ *Уңған бисә — **аҡ бәхет**, уңмаған бисә — **ҡаҡ бәхет**.* (Мәҡәл.)

аҡҡа ҡара менән яҙылған. Аңлашылып торған, бутарлыҡ түгел.

аҡҡа төшөү. Ҡағыҙға теркәлеү. *Дағаларҙан сәсрәп ҡалған таштан, юлдарымда сәсрәп ҡалдығыҙ. **Аҡҡа төшмәй**, телгә күңел етмәй, күптәрегеҙ әстә яндығыҙ.* (С. Ғәбиҙуллин.)

аҡ ҡорбан салыу. Берәүҙең һаулығына бағышлап, йәки берәй теләк теләп ҡорбан салыу *(ғәҙәттә, аҡ төҫтәге мал салынған, ите тотош кешеләргә ашатылыр булған). Уландарым һуғыштан иҫән-аман ҡайтһа, **аҡ ҡорбан салырмын** тигән әйтеүем бар ине... **Аҡ ҡорбан салырмын да** ҙҙәрен генә һыйлармын тип нәҙер әйткәйнем...* (З. Биишева.) *Ғәйшә әбей, балаһының һаулығына тип, хәйерҙәр бирә, **аҡ ҡорбандар сала**.* (Һ. Дәүләтшина.)

аҡҡош йыры*. Яҙыусының, рәссамдың һ. б. ижадсының илһам юғарылығында тыуҙырылған һуңғы әҫәре. ... *«Осҡондан ялҡын» поэмаһы Р. Нигмәтиҙең ысын мәғәнәһендәге **аҡҡош йыры** дәрәжәһенә күтәрелде.* (К. Әхмәтйәнов.)

[* Рус телендәге «лебединая песнь» берәмеғенең һүҙмә-һүҙ тәрж.]

акмаһа ла тама. Күп булмаһа ла ҡулға төшөп тора *(еңел юл менән табылған мал-мөлкәт хаҡында әйтелә). [Рыҫҡол Әлмәткә:] Һеҙ туҡ шул. Түрәләр алдында яҡшатлана беләһегеҙ, **аҡмаһа ла тамып тора** һеҙгә.* (Б. Бикбай.) *Уны келәттәргә баш итеп ҡуйғайнылар ҙа бит ... келәттәргә генә шул. Дөрөҫ, унда ла Минулла өсөн насар түгел. Эше еңел. **Аҡмаһа ла тама**. Бөтәһе лә ҙҙ ҡулында.* (Ғ. Ибраһимов.) *Күтәрерҙәр ине — **аҡмаһа ла тамып тора** бит уларға...* (Б. Аҫылғужа.)

аҡ мәзәл* ҡороу. Арып-талып эштән сығыу. *Тауға үрләй үрләй **аҡ мәзәлем ҡороно**.* (Һөйл.)

[*мәзәл — *ғәр.* тәм, тат, ләззәт].

аҡса ҡоло. Аҡсаға, малға мөкиббән киткән кешегә ҡарата кәмһетеп әйтелә. *Ошо беҙҙең бухгалтерия халҡын **аҡса ҡоло** булыуҙан ҡасан ҡотолдороп була инде.* (Н. Мусин.)

<аҡсаны> көрәп алыу. Бер юлы күпләп аҡса табыу; күп түләүле эштә эшләү. *[Мөхлис:] ...Сәмиғә ҡәрендәш, бына беҙ ҙә бит **аҡсаны көрәп алмайбыҙ**.* (Х. Ибраһимов.)

аҡса түгеү (туҙҙырыу). Аҡсаны бушҡа әрәм-шәрәм итеү. *Бушҡа **аҡса түгеп**, ваҡыт әрәм итеп, ул балаларҙы уҡытып йөрөүҙән ни мәғәнә сығыр икән? — тип төртөштөрөп алды [Рәшиҙә].* (М. Тажи.) *[Вася:] — Беләһеңме, Айбулат, улар миллионлап аҡса тоталар. Бер кис ресторанда ултырғанда ғына ла биш-алты йөҙ һум **аҡса туҙҙыралар**.* (Һ. Дәүләтшина.) *Хәкимов ... малайҙарҙан уңманы: эскегә һабыштылар, бисә-сәсә менән сыуалдылар, **аҡсаны** һыу кеүек **түктеләр**.* (Б. Бикбай.)

аҡса һуғыу (һуйыу). Күпләп аҡса эшләү, мал табыу. *[Йыһан:]... Тапты һүҙ, әллә мине **аҡса һуға** тип беләһеңме?* (Х. Ибраһимов.) *Ҡомһоҙ Ҡаһымбай үҙенең **аҡса һуғыу** тураһындағы планын тәүге көндән үк бойомға атҡарырға кереште.* (И. Ғиззәтуллин.) *Төрлө яҡлап **аҡса һуға** ул [Мөҙәрис]. Әле лә иҫке йортона яңы квартирант индергән.* («Сов. Башҡ.»)

аҡса эшләү. Аҡсаны күберәк алыу маҡсатында ғына йөрөү. *Әле бына аҙ-маҙ **аҡса эшләп** ҡайтҡан. Әллә берәй ерҙән ҡыҙ әйтереп ҡарап, башлы-күҙле итһәк, үҙегеҙгә бер ҡулғамытлыҡ булырмы тип, ағаһы менән дә уйлашҡайныҡ әле.* (Һ. Дәүләтшина.)

аҡса яуыу. Еңел кәсеп менән аҡса, мал-мөлкәт килеү. *Сәрби әбей ғашиҡтарға ырымлап ноҡот һала. Бына ҡайҙа ул шәп кәсеп! Ноҡот башына һәр кемдән өсәр һум **аҡса яуа**.*

аҡты-ҡараны айырыу (таныу), *аҡты ҡаранан айырыу*. 1. Хәреф таныу, бер аҙ яҙа-һыҙа белеү. *Шәрәфи ҙә, ир урталарына етеп килгән сағында, башҡалар һымаҡ уҡ, **аҡты-ҡараны айыра** белмәгән, хатта был турала хыялланмаған да.* (Б. Бикбай.) **Ҡаранан аҡты айырыу:** *Ауылда мәктәп асып, олоһон-кесеһен дә, бала-сағаһын да уҡытырға тотондолар. **Ҡаранан аҡты айырырлыҡ**, советтың эшен алып барырлыҡ грамота алынды инде.* (М. Тажи.)

2. Тормош, эш-хәлдең яйын, рәтен белеү; яманды яҡшынан айыра белеү. *Райсовет председателеме, әллә бер **аҡты ҡаранан айыра** белмәгән малаймы?* (Н. Мусин.) *Миңә улай уҡ шикләнеп ҡарамағыҙ, зинһар, мин дә марксизм тәғлимәтен өйрәнгән кеше, мин дә **аҡ менән ҡараны айыра** беләм.* (Й. Солтанов.) *Дауыттың үҙ башы бар, **аҡты ҡаранан айыра** ала.* (Ш. Янбаев.)

3. *юҡл.* Аң-тоңдо ҡарап тормай, айышына төшөнмәй тороп *(берәй эш ҡылыу). Киткән һуғыш. Бер кем **аҡ-ҡараны айырмай**, тап килгәнде дөмбәҫләй бирәләр.* (Б. Бикбай.) *Дошмандың*

көсө билдәһеҙ. ***Аҡты-ҡараны айырмай*** *ҡаршы сығыу — тәрәнлеген тоҫмал итмәйенсә ят даръяға ташланыу менән бер.* (Ә. Хәкимов.)

ант.: әлепте таяҡ тип белмәү.

аҡты ҡара (ҡараны аҡ) тип әйтеү; итеп күрһәтеү... Үҙ мәнфәғәтендә дөрөҫтө ялғанға, йәки ялғанды дөрөҫкә сығарырға тырышыу. — *... Империалистик һуғыш кем мәнфәғәтенә алып барылыуын һалдаттар асыҡ аңлай. Ә бында, офицер әфәнделәр, эсерҙар, меньшевиктар* ***аҡты ҡара, ҡараны аҡ тип*** *һуғышты дауам итергә саҡыралар. (*Я. Хамматов.) *[Сәғиҙә:]* ***Аҡты ҡара итеп күрһәтеү*** *менән ни фаиҙа сығармаҡ булаһығыҙҙыр, мин белмәйем.* (М. Тажи.)

аҡ һаҡаллы ҡарт булыу. Аҡыл менән, уйлап эш итеү *(ғәҙәттә, яңылыш ҡылыҡҡа үкенес белдергәндә әйтелә). Быҙаулыҡтан Вағапичтар, Кузьмин байҙар һәм башҡа бик күптәр, сит илгә сығып китеп,* ***аҡ һаҡаллы ҡарт булдылар.*** *Ә беҙ — ахмаҡ!* (Һ. Дәүләтшина.) *[Дүсмәт:] Шул ғаризаны яҙмаған булһам,* ***аҡ һаҡаллы ҡарт*** *булам икән.* (М. Кәрим.)

аҡ һөйәк 1. *иҫк.* Юғары ҡатлам кешеһе.

2. Эш яратмаған кешегә ҡарата әйтелә. ... *Мин* ***аҡ һөйәк*** *түгел — бөтә эште лә үҙем ең һыҙғанып эшләйем, ҡыҙҙарымды ла өйрәтәм.* (М. Садиҡова.)

аҡыҡ кеүек. Бик таҙа, саф. *Эт күрмәгән нужа күрә-күрә* ***аҡыҡ кеүек*** *зиһенем таралды.* (Б. Ишемғол.)

аҡыл алыу 1. *кемдән.* Кәңәш һорау, өйрәнеү. *Йәшем иллегә етеп, улымдан* ***аҡыл алып*** *ултырайыммы?* (Һ. Дәүләтшина.)

2. Кәрәккә алыу (туҡмалыу, ҡыйратылыу). — *Юҡ инде! Туғыҙ йөҙ бишенсе йыл, шулай хәйер һорап барып,* ***аҡыл алды*** *беҙҙең брат Петербургта. Хәҙер ул ҡабатланмаҫ.* (Ж. Кейекбаев.) **Аҡылға алыу:** — *Ә,* ***аҡылыңа алдыңмы?*** *Ҡабат кешегә бәйләнеп йөрөмәҫһең, юғиһә елкәңә нығыраҡ төшөр.* (Һөйл.)

аҡыл биреү. 1. Кәңәш биреү, өйрәтеү. *Ә̄ҙ көнө, колхоз ойоштороу мәсьәләһе ҡуҙғалғас, Ғариф ағай, ошо дуҫының* ***аҡыл биреүе*** *буйынса, беренселәрҙән булып ғариза яҙҙы.* (Б. Бикбай.)

2. Сыбыҡлау йәки ҡаты орошоу. [Әхтәри ҡарт] *...күрәһең, өй башында малайҙар тургай ояһы ҡарап йөрөйҙәр, тип уйлағандыр: — Сүбәкә малайҙар!* ***Бирәйем аҡылды!*** *Төшөгөҙ унан! Йөҙө ҡаралар.* (Ж. Кейекбаев.)

син.: кәрәген биреү, **атаһын** (атаһын-әсәһен) танытыу.

аҡыл булыу. Башҡаса насар ҡылыҡ ҡылмаҫҡа һабаҡ булыу. *Тимер уға [Булатҡа] ҡатыраҡ бәрелде, буғай. Ярар,* ***аҡыл булыр.*** (Б. Бикбай.)

аҡылға бер төрлө (бер көйө, теүәл түгел). Фекер йөрөтөү һәләте башҡаларҙан ҡайтышыраҡ; етешмәгән. *Мулла бының алдағанын белә. Шулай ҙа асыуын һиҙҙермәй.* ***Аҡылға бер төрлөрәктер*** *тип уйлай.* (Әкиәттән.) *Кейәү буласаҡ кешене халыҡ бик яманлай бит әле.* ***Аҡылға бер төрлөрәк*** *тиҙәр.* (Һ. Дәүләтшина.)

Егеттәр Талханы ... ҡотортоп көрәшергә димләне. ***Аҡылға бер көйөрәк*** *Талхаға ҡотортоу етә ҡалды.* (Ж. Кейекбаев.) **Бер төрлө:** ... *Ул миңә тәүҙәрәк ғәжәберәк, хатта «****бер төрлөрәк****» күренә ине.* (Ә. Вахитов.)

син.: аҡыл өләшкәндә өйҙә (урынында) булмаған, аҡыл өләшкәндә мейес башында ятҡан, бер шөрөбө етешмәй, ботона бер ҡаҙаҡ тулмаған, йөҙгә берәү тулмаған, ҡырҡҡа берәү тулмаған, тилебәрән орлоғо ашаған, туҡһан туғыҙлы, утыҙ туғыҙлы, һумы һикһән һиҙеҙ тин ғенә.

аҡылға килеү. 1. Уйлап ҡарау, башҡа килеү. *Дөрөҫ, Әмирхановта «совет кешеһе»нең «с» хәрефе лә күренмәй, ләкин был тиклемгә барып етер тип* ***аҡылыма ла килмәгәйне.*** (С. Аҕиш.)

2. Аҡылдан яҙғандан һуң, кире үҙ аңына ҡайтыу. *Балалары әрәм булып етем ҡалдылар.* ***Аҡылына килһә*** *лә барыбер ире алмаҫ, нисек донъяла йәшәһен, тип төрлөсә уйлаштылар [кешеләр].* (Һ. Дәүләтшина.)

3. Ахмаҡ уйҙан, ҡылыҡтан ҡотолоу, уйлап эш итә башлау. ***Аҡылға килергә,*** *тыуған ауылына ҡайтҡас, ҡатыны менән икәүләп ең һыҙғанып эшләргә кәрәк ине лә бит.* («Сов. Башҡ.») — *Ни һөйләйһең? — тип яуаплаған әсәһе, — ул бит беҙҙең кеүек ярлы ҡанын эсеүсе аҡ офицер...* ***Аҡылыңа кил,*** *ҡыҙым...* (Ә. Вахитов.)

аҡылға ултыртыу *кемде.* Һабаҡ биреп, дөрөҫ юлға баҫтырыу. *Бай асыуланып сығып китә. Инде хәҙер ни эшләргә? Мулланы* ***аҡылға ултыртырға*** *кәрәк.* (Әкиәттән.) *Һуғыш сыға ҡалһа, уларҙың күбеһен, һуғышҡа оҙаттырып, бер аҙ* ***аҡылға ултыртыр*** *инек...* (Һ. Дәүләтшина.) — *Төрмә лә, фронт та аҡылға* ***ултыртмаған*** *икән үҙен! — Һин* ***аҡылға ултырыу*** *тиһең әле, элеккегә ҡарағанда ла боҙолған ул бәндә [Хисмәтулла].* (Я. Хамматов.) *Беҙ артдивизион командиры капитан Сәйфи Сәитов менән дошманды* ***аҡылға ултыртырға*** *булдыҡ. Ҡараңғы төшөр-төшмәҫтән дәһшәтле ут астыҡ.* («Сов. Башҡ.»)

аҡылға ултырыу. 1. Үҫеп етеү, аң инеү; аҡылланыу. *Амантаев* ***аҡылға ултырған*** *әҙәм, уны юлдан яҙҙырып булмай.* (Ә. Бикчәнтәев). **Аҡыл ултырыу** *кемгә: Ҡотлояр ҡыҙып китте: — Ҡартайғансы һиңә лә* ***аҡыл ултырманы.*** (Һ. Дәүләтшина.)

2. Һабаҡ алып аҡылланыу. *«Был малай әҙерәк* ***аҡылына ултырғандыр»,*** *— тип уйлаған бай, Хисмәтулланы үҙенең яғына әкренләп ылыҡтырыу ниәте менән, Сәйҙеямал арҡыры бесән сабырға өмәгә саҡырҙы.* (Я. Хамматов.)

аҡылға һалып [ҡарау, уйлау...]. Бик яҡшылап, төптән уйлап ҡарау. *[Гөләйшә:] — Ошо тупраҡтың файҙаһын күрергә тырышмайбыҙ. Ҡуй инде,* ***аҡылға һалып уйлаһаң,*** *ғәжәп итерлек.* (К. Кинйәбулатова.)

аҡылға (башҡа) һыймау (һыйҙырмау). Килешерлек, зиһен менән ҡабул итерлек хәлдә булмау. *Хәрәкәтһеҙ тормошто* ***аҡылға һыйҙырып*** *булмай.* («Сов. Башҡ.») *Ошо көндә кешеләр-*

ҙеңәстәре бошмай, йөк артынан барыуҙарын һис ***аҡылым һыйҙырманы.*** (Д. Юлтый.) *Вәлиулла яратҡан шағирының үлемен* ***башына һыйҙыра*** *алмай, бер нисә көн буйы аңҡы-тиңке йөрөгәйне.* (Ф. Иҫәнғолов.) *Ғәзизулланың үлемен* ***башына һыйҙыра*** *алмай ул. Имәндәй ныҡ, һөләктәй һылыу егет үлә тиме!* (Я. Вәлиев.)

аҡылдан яҙыу (шашыу). 1. Фекерләү һәләтен юғалтыу, аҡылһыҙланыу. *Бәһлеуән, Кейеҙбайҙы күргәс тә, был малай* ***аҡылдан яҙғандыр,*** *тип шаҡылдап көлә башлай.* (Әкиәттән.) *Йәш һалдаттар* ***аҡылдан яҙған*** *кеше һымаҡ, кәртәһеҙ күҙҙәре менән кешегә туп-тура ҡарайҙар...* (Д. Юлтый.) *...Был өмөт мине* ***аҡылдан яҙҙырыр.*** (З. Биишева.)

2. Насар кылыҡ ҡылған кешегә ҡарата аптырау тойғоһо менән әйтелә. *Аҡылдан яҙҙыңмы, әллә?! Аҡылдан яҙмағанһыңдыр бит.* ▬ *«Атаҡ, атаҡ, Айбулатҡа ни булған,* ***аҡылдан яҙғанмы,*** *алмаш булғанмы, әллә мал араһында йөрөп, шулай әрһеҙ булып киткәнме?»* (Һ. Дәүләтшина.)

аҡылды йотоу. Аҡыл менән эш итеү һәләтен юғалтыу, шашыныу. *Гитлер армиялары* ***аҡылдарын йотоп,*** *ҙә һалдаттарының һәм офицерҙарының кәүҙәләрен юлға түшәп, Мәскәүгә табан киләләр.* (Ә. Вәли.)

аҡылды йыйыу. Фекерҙе туплау, фекер тарҡаулығынан ҡотолоу. *Нинаның... «Их, мин һеҙҙе нисек яратам!» — тигән һүҙе һаман ҡолаҡта ине. Ләкин ул турала мин һаман* ***аҡылды йыйып*** *ала алғаным юҡ ине әле.* (Д. Юлтый.)

аҡылды эсеү. Хәмерҙән аҡылһыҙланыу *(күп эсеп ҡоторонған кешегә ҡарата әйтелә). Аҡылыңды эсеп йөрөмә.* ▬ *[Хисмәтулла:] Мин эсһәм дә,* ***аҡылымды эсмәйем,*** *еңгә.* (Я. Хамматов.)

аҡылды юйыу (юғалтыу). Аҡыл йөрөтөү һәләтенән мәхрүм булыу, аҡылһыҙланыу. *Эштең көтмәгәндә былайға әйләнеп китеүе дошмандың бөтөнләй* ***аҡылын юйҙы.*** *Уның сафтары кире сигенә башланы.* (Д. Фурманов.)

аҡыл етеү *нимәгә, ни эшләргә.* Дөрөҫ кенә, уй менән эш итә белеү. *Аҡыл етмәү. Аҡыл етмәҫлек.* ▬ *Белмәйем, атай, һин аҡылдан яҙаһыңмы, әллә минең* ***аҡылым етмәйме?*** *... Әллә кемдәргә ышанып байлыҡ тапшыр...* (Һ. Дәүләтшина.) *Ҡайһы бер нәмәләрҙе алдан күрергә* ***аҡыл етмәне.*** *Тәбиғәттең үҙенсәлектәрен, колхоздың мөмкинлектәрен иҫәпкә алмау арҡаһында, бер нисә тапҡыр төп башына ултырылды.* («Сов. Башҡ.»)

аҡыл инеү (кереү) *кемгә.* Аҡылланыу, аҡыл менән эш итә башлау. *Донъя күрмәй* ***аҡыл инмәй*** *ата балаларына.* (Халыҡ йырынан.) — *Бикмырҙа ҡарт, һиңә ғүмерең буйына* ***аҡыл инмәне.*** (Т. Хәйбуллин.) *Артына штык менән ҡаҙай башлаһаң, тиҙ* ***аҡыл инә*** *ул [һалдатҡа].* (Д. Юлтый.) *Һаҡалына сал кергәнсе, башына* ***аҡыл кермәгән.*** (Мәҡәл.) *Аҡса бөткәс,* ***аҡыл керә.*** (Мәҡәл.)

аҡыл итеү. Уйлап ҡарау. *Инде ни **аҡыл итергә**? Хәҙер бабай, Ҡарасайҙы тоҡҡа һалып, әлеге урманға алып киткән.* (Әкиәттән.)

аҡыл (иҫ-аҡыл) китеү. Бик нык аптырау, гәжәпкә ҡалыу. *Был әбей ... бер йәш ҡыҙға әүерелгән. Быны күреп, егеттең **аҡылы киткән**.* (Әкиәттән.)

син.: иҫ (һуш) китеү 2.

аҡыллы баш *мыҫҡ.* Башҡаларҙы оторга, алдарға тырышҡан кешегә ҡарата хәйләһен асҡанда әйтелә. *Хәҙрәттең һүҙен ишеткәс, һалдаттар геү килеп көлөшә башлай: — Ай-һай, хәҙрәт, **аҡыллы баш** икәнһең!* (В. Исхаҡов.) *Әллә колхозды һин гел гонаһһыҙ кешеләр йыйып торған хоҙай ожмахы тип беләһеңме? Бына **аҡыллы баш!*** (Б. Бикбай.) *Быны совет осорондағы бәгзе бер **«аҡыллы баштарҙың»** хатаһы тип атаныҡ.* («Йәшлек».)

син.: аҡылы(ң) алтын икән.

аҡыл өйрәтеү *кемгә.* Нисек йәшәргә, ни эшләргә кәңәш биреү. *— Әсәйең һорап-һорап та әйтмәһә, мин һиңә бер **аҡыл өйрәтәйем**, — тип был әбей Ҡуҙыйкүрпәскә бер хәйлә өйрәтте, ти.* (Әкиәттән.) *[Ғилман:] — Минең биш бала. Бишеһе лә кескәй. **Аҡыл өйрәтер** кешем юҡ.* (З. Биишева.)

син.: аҡыл биреү 1.

аҡыл өләшкәндә өйҙә (урынында) булмаған (мейес башында ҡалған, һике аҫтында ҡалған). Фекер йөрөтөү, аҡыл һәләте башҡаларҙан ҡайтышыраҡ; етешмәгән. ... *Атаһы **аҡыл өләшкәндә өйҙә булмаған**...* (Й. Гәрәй.)

син. ҡар.: аҡылы бер төрлө.

аҡыл төшөү. Башҡа берәй уй, фекер килеү. *Ә урманды сыҡҡас, нишләп үҙебеҙҙең ауылға көл тарттырып йөрөйөм һуң әле мин, күрше ауылға барып, картуфҡа алышайым, тигән **аҡыл** килеп **төшмәһенме!*** (Әкиәттән.)

аҡыл һатыу. Аҡыллы хәбәр һөйләп маташыу, беләм булып башҡаларға өйрәтеү. *Ғәйебеңде сит кешегә һылтау — ул аҡланыу түгел, ә шулай ҙа йәшереп булмай: Беҙҙә әле серек **аҡыл һатып** йөрөгән әршиттәрҙең булғанын.* (Ғ. Сәләм.) *Студент Сөләй байтаҡ ҡына **аҡыл һатҡан** иҫерек баш менән.* (Б. Вәлид.) *Һәр кем һөйләй, һәр кем **аҡыл һата**, һәр кем үҙ көйөнсә көн күрә.* (Д. Юлтый.)

аҡылы алтын (алтау) <**икән**> *кемдең, мыҫҡ.* Үҙ файҙаһын нык шаҡарған кешегә ҡарата, уның хәйләле һүҙенә ҡаршы әйтелә. *Әммә ғалим икәнһең, — мин әйттем, — **аҡылың алтын икән**. Һин иҫән ҡалһын тип, мин үҙ башымды юғалтмам.* (С. Агиш.) *[Собакевич:] «**Аҡылығыҙ алтын икән** — һикһәнешәр тин, имеш!»* (Н. Гоголь. Ф. Иҫәнголов тәрж.) *— Әлә-лә-лә... **аҡылың алтын икән**; Фәһим ҡырҡа кире ҡаҡты. — Уныһы минән булмай. Ат бирһәң — эшләйем, юҡ икән — юҡ.* (Ә. Гәрәев.)

[Күсәрбай:] Әйе шул, бынауҙарҙың ***аҡылы алтау икән****, ҡымыҙ ҙа алып кил, өҫтәүенә һалып та бир...* (М. Буранғолов.)

аҡылы ҡыҫҡа (һай, таҡыр, аяҙлы-болотло) *кемдең.* Төптән уйлай белмәгән, еңел аҡыллы. *Ир кеше бисәләре менән аҡыллаша торғайнымы? Уларҙың сәсе оҙон,* ***аҡылы ҡыҫҡа*** *бит ул.* (Һ. Дәүләтшина.) ***Аҡылға һай*** *— көскә бай, аҡылға бай — көскә һай.* (Мәҡәл.)

аҡылыңды ел алһын. Хәтерһеҙлеккә зарланғанда әйтелә. *Әй әттәгенәһе,* ***аҡылыңды ел алһын****. Кеше һымаҡ хәтерең бармы ни.* (Т. Хәйбуллин.)

аҡыл эйәһе (тоҡсайы). Бик аҡыллы. *Шәп кеше ул беҙҙең Дауытов,* ***аҡыл эйәһе!*** (Б. Бикбай.) *Етмәһә, үҙе Таибә инәй кеүек* ***аҡыл эйәһе*** *ҡатындың улы.* (З. Биишева.) *Ошо батша һарайына килеп, һинең кеүек* ***аҡыл эйәһенә*** *тап булмаһам, быны белмәҫ инем дәбаһа.* (Н. Мусин.) *[Кәбир:] Әйе, саф күңелле кешеләр. Ә ҡарт —* ***аҡыл тоҡсайы****. Иркенләп һөйләшергә әле ваҡыты булманы.* (Я. Вәлиев.)

аҡ эт(тең) бәләһе ҡара эткә. Ғәйепте ғәйепленән ғәйепһеҙгә ауҙарғанда әйтелә. *[Сәғитов:] — Ярай, һин улай, уҙаман, Совет власын бер һыпырыуҙан дегеткә буямай тор әле...* ***Аҡ эттең бәләһен ҡара эткә*** *ҡаплама.* (Й. Солтанов.)

аҡ юл. Юлға сыҡҡан кешегә әйтелгән яҡшы теләк. *Аҡ юлға! Аҡ юл теләү.* ▬ *Киттек, дуҫтар, тыуған яҡтан, ил беҙгә* ***аҡ юл*** *һуҙһын.* (Й. Ғәрәй.)

ала бүләк* булыу. Айырымлығы беленеп, күҙгә ташланып тороу. *Этҡолдоң өйө әллә ҡайҙан үҙенең матурлығы, байлығы менән ауылдағы башҡа өйҙәрҙән* ***ала бүләк булып*** *айырылып тора.* (Ғ. Дәүләтшин.)

[*Бүләк — уйпат ерҙәге, тау битендәге бер төркөм ағаслыҡ].

ала ҡар. Яҙ ҡар иреп, урыны-урыны менән ер асыла башлаған ваҡыт. *Ала ҡар етеү.* ▬ ***Ала ҡарҙа*** *аласағың булһын.* (Мәҡәл.) *[Хәсби:] Юҡ, юҡ, хәҙер ҡк ҡайт! Уйлап ҡара, быйыл яҙғы* ***ала ҡарҙан*** *бирле йорттта ҡыл да ҡыбырлатҡаның юҡ бит.* (Ҡ. Даян.)

ала ҡарға*. Үҙенә оҡшаштар араһында бер яғы менән ныҡ айырылып торған кеше йәки берәй нәмә. *Шулай итеп үҙ курсташтарынан ситләшеп, бөтәһе өсөн дә* ***«ала ҡарға»ға*** *әйләнгән. [Алһыу.].* («Башҡ. ҡыҙы.»)

[Рус телендәге «белая ворона» берәмегенән].

алап кеүек. Килбәтһеҙ, оло кәүҙәле. *Ысынлап та, Рахманғол староста, ҡабыҡ* ***алап кеүек****, ҙур кәүҙәле, һонтор бер кеше.* (Ж. Кейекбаев.)

ал белмәй, ял белмәй [эшләү]. Һис арымай, туҡтауһыҙ (эш менән булыу). *[Эшселәр]...* ***ал белмәй, ял белмәй*** *эшләнеләр. Көндө төнгә, төндө көнгә ялғанылар.* (И. Ғиззәтуллин.) **Ал(ды)-ялды белмәй:** ***Ал-ял белмәй****, көн-төн тимәй, оҙон юлдан арыпталып килеп етеүгә һыҙылып таң да атҡан.* (Ҡ. Аралбаев.)

Ә һөнәрсе, гәзәтенсә, ***алды-ялды белмәй****, эшләүен дауам итә.* (З. Биишева.) *Салауатсылар ике көн буйы,* ***алды-ялды белмәй*** *күпер һалалар.* (Ә. Вахитов.)

ал бирмәү. 1. Бәйгелә, ярышта башҡаларҙы алға сығармау, беренселекте бирмәү. *Ҡола ҡашҡа* ***ал бирмәҫ*** *йүгерек булып сыҡты.* (С. Кулибай.) *Минең Ерәнде үҙең беләһең бит инде, Яҡуп дуҫ, бер бәйгелә лә* ***ал биргәне*** *булманы.* (Б. Бикбай.)

2. Эштә алдынғылыҡты бирмәү. *[Сәкинә:] ... Бына йәйләүгә барам,* ***ал бирмәй*** *эшләйем дә шундайҙарҙың танауына сиртәм.* (Н. Мусин.)

алға алыу. Маҡсат итеп ҡуйыу, ниәтләнеү. *Мин яҡташыма һоҡланып ҡарайым. Эйе, уйланымы,* ***алдына алдымы****, эшләй инде ул, һис һүҙһеҙ эшләй.* («Сов. Башҡ.») *Моратов* ***алдына алғанын*** *ҡуя торғандарҙан түгел ине.* (Н. Мусин.) *Бер нәмәне* ***алдына алһа****, Надирҙы кире күндереүе еңел түгел.* (М. Әпсәләмов.)

алға сығармау. Эштә, һүҙҙә баңҡаларҙан өҫтөн булыу. *Зөлфирә менән һөйләшәбеҙ.* ***Алдына кеше сығармаҫ*** *ҡатын, тел тигәндә тетеп һала.* («Сов. Бангк.»)

син.: ал бирмәү.

ал да ғөл. Бик яҡшы, бик шәп *(ғәзәттә, эш-хәлгә ҡарата). Бер заман инмәҫ борон Иблис ләғин, торҙо инсан* ***ал да ғөл****, һин дә мин.* (Ш. Бабич.) *Белмәҫһең, төн сыҡҡансы ат һарайҙарын* ***ал да ғөл*** *итеп ҡуйҙырыр хәйләкәр председатель.* (Б. Бикбай.) *Сынбулатов, ҡыҙыл ылау менән фәләнсә йөк иген оҙаттыҡ, тип маҡтанды, колхозда эштәр* ***ал да ғөл*** *бара, тип кенә әйтмәне.* (М. Тажи.) — *Эштәр* ***ал да ғөл****, — тип яуап бирҙе бер аҙ һушын йыйып өлгөргән Хәлим Әгләмович.* (Я. Вәлиев.)

алдағыны алла белә *иҫк.* Киләсәктең билдәһеҙ икәнен белдереп, хәҙерге менән йәшәргә өндәп әйтелә.

алдан алыу. Эш-хәл, хәбәрҙе алдан уҡ үҙ файҙаңа бороп ҡуйыу. *Сөнәғәт шулай ҙа, был һорауҙы Фатима бирергә мөмкин бит, тип уйлап, уның* ***алдынан алды****.* (Ж. Кейекбаев.)

алдан ҡалғансы (ашау, ашатыу). Ныҡ туйғансы, ашай алғансы *(ашау). Зилский самауырҙы яңырттырып, кисә генә алып килгән аҡ күмәс, май, бер өйрәк бүкһәһен алып, туйғансы,* ***алдынан ҡалғансы*** *тәмләп-тәмләп ашаны.* (Ғ. Дәүләтшин.) *Бесән аҙ булһа ла малдар* ***алдарынан ҡалғансы*** *ашатыла.* («Сов. Башҡ.») *Байҙар, кәйеф-сафа ҡороп,* ***алдарынан ҡалғансы*** *тәмле-татлы ғына ашап, йәшәй бирә.* (Ж. Кейекбаев.)

син.: ғарҡ булғансы.

алдан уҙыу. Кешенең эшенә, теләгенә арҡыры төшөү. *Кулыңдағы ҡылысың, ай, һынмаһын,* ***алдарыңдан дошман уҙмаһын.*** (Халыҡ йырынан.)

алды-артты ҡарамай(ынса). 1. Бик шәп итеп, бар көскә *(йүгереү, ҡасыу...). Ҡарағөлөмбәт ҡасып һинән тороп китте.* ***Алды-артын ҡарамай*** *йүгереп китте.* (Эпостан.)

2. уйлап тормай (эш итеү).

син.: аңды-тоңдо ҡарамай (белмәй).

алды-артты ҡаран (уйлап). Ниҙән ни сығарын алдан тикшереп, уйлап ҡарап *(эш итеү)*. *Байрамбикә әле йәш, **алдын-артын**, уңын-һулын **ҡарап**, уйлап йәшәргә өйрәнмәгән.* (Ш. Шәһәр.) *Хәҙер теге-был ергә исем ҡушҡанда ла ҡырҡ ҡат уйлап, **алды-артты ҡарап** эш итәләр.* (Н. Мусин.)

алдынан арты <**яҡшы, хәйерле...**> *һөйл.* Эргәнән киткәне, бергә булмағаны һәйбәтерәк. *[Нурый байҙар хаҡында:] — Тиҙерәк киткәнегеҙ, **алдығыҙҙан артығыҙ яҡшы**, һеҙҙән башҡа ла тора беләбеҙ әле.* (А. Таһиров.) *Ундай эш сыҡмаҫ, ... быуын кешеләргә беҙҙең Ҡуштирәктең һауаһы ла харам. **Алдынан арты!*** (Д. Исламов.)

син.: артына көл.

алдына сығыу *кемдең.* 1. Ярышта, алышта еңеү. *Алты йәшендә инде бер батыр ҙа Буҙансының **алдына сыға** алмаған.* (Әкиәттән.) **Алдына сығарыу** *кемде: Майҙандағы халыҡ бығаса берәүҙе лә **алдына сығармаған** ҡарсыҡты еңгән Һыңараяҡты ҡотлап, шау-гөр килгән.* (Әкиәттән.)

2. Өҫтөнлөк алыу. *Заманында Зәкиә инәйеңдең **алдына сығып** булманы. Һине боҙҙо. Ҡулын күңеленә тыҡты.* (Ә. Вахитов.) *[Йәмилә — Баязитҡа:] — Һинең **алдыңа сығыу** ҡайҙа ул? Ырыу аҡһаҡалдары ла сыға алманы.* (М. Иҙелбаев.)

алдың байыңды (өлөштө). Берәй яңылыш эш-ҡылыҡтың ҡоһоро, зыяны үҙеңә төшкәндә әйтелә. *Кеше үлтереүҙә ғәйепләп, башыңды Себер ебәрһәләр, **алдың байыңды!*** (Б. Бикбай.) *Әгәр быялаңдың өрөүе еткәс, уны яҙатайым бер ергә алып барып төртһәң йә яңылыш ҡуйһаң, **алдың өлөштө**: ул сатнап ҡына ҡуймай, зылфараһы ҡалмай онтала.* (Ж. Кейекбаев.) ... *Бер ерҙән тупраҡ ишелеп төштөмө, **алдың өлөштө**.* (Я. Хамматов.)

син.: кәрәкте алыу.

алйы-болйо булыу. Иҫте йыя алмай аптыраныу. *Әхмәди йоҡоһона баш була алмай ахылдап, **алйы-болйо булып** ултырғанда, Һөллөй әбей килеп инде.* (Ж. Кейекбаев.)

алҡымдан алыу *кемдең, һөйл.* 1. Муйынға йәбешеп һөжүм итеү, һуғыша башлау. *Фатима ҡапыл уның **алҡымынан** һоноп **алып** ергә йыҡты...* (Б. Бикбай.)

2. Эштә, тормошта ҡаты ҡыҫымға алыу, ныҡ ҡыҫыу.

алла белһен (белә) *иҫк.* Бер кемгә лә мәғлүм түгел, билдәһеҙ. *Был китап, бәлки, минең ғүмерем юлына тап булыр, **Алла белһен**, бәлки, тап тигән шәй аҡ булыр.* (Ш. Бабич.) *Шул үрем эсенән, **алла белһен**, ниндәй әмәл менән бер йәш саған төҙ булып күтәрелеп сыҡҡан да тәпәй-тәпәй япраҡтарын йәйеп ебәргән...*(Н. Гоголь. Ф. Иҫәнғолов тәрж.) *Алдағыны **алла белә**.* (Мәҡәл.)

алла бирһә (ҡушһа, бойорһа, насип итһә.) Эш-хәлдең, ниәттең уңышлы булыуын теләп, өмөтләнгәндә әйтелә. *Иртән, **алла***

бирһә, бисәләрҙе лә саҡырып сығарһаҡ, өҫтән ҙур бер йөк төшкәндәй булып ҡалыр ине. (Һ. Дәүләтшина.) ***Алла ҡушһа,*** *иҫән булырбыҙ, ҡушмаһа, үлербеҙ. Кайҙа ла үлем бер түгелме ни?* (Д. Юлтый.)

аллаға тапшырып <**ике ҡулды ҡаушырып**> *һөйл.* Ни булһа ла булыр инде тип, берәй эшкә тәүәккәлләгәндә, йәки яҙмышҡа бирелгәндә әйтелә. Тулы варианты шаярыу тойғоһон да бирә.

аллаға һыйыныу. Алланан ярҙам һорау. *Сергеев тағы ла суҡынып алды. Мин әсемдән генә* ***аллаға һыйындым.*** (Д. Юлтый.)

аллаға (хоҙайға) тапшырыу. Берәй эшкә тәүәккәлләгәндә әйтелә. *Үсе яман Ҡөлөмбәттең, батыр, тине, Тәүәккәллән* ***хоҙаға тапшыр,*** *тине.* («Бабсаҡ менән Күсәк».) ... ***Аллаға тапшырып,*** *никах уҡыт(айыҡ)* ... (Һ. Дәүләтшина.)

аллаға шөкөр. Ҡәнәғәтлек, һөйөнөс, ризалыҡ белдерғәндә әйтелә. ***Аллаға шөкөр,*** *яҡшы торабыҙ.* (Д. Юлтый.) *Быйыл* ***аллаға шөкөр*** *әле. Балалар ҙа, аҡ эсеп, әҙәм булып алдылар.* (Ғ. Дәүләтшин.) ***Аллаға шөкөр,*** *ҡәҙерем бар.* (Т. Хәйбуллин.)

алланан йәйәү ҡасҡан. Әрләү, яманлау һүҙе. *[Бисәһе Ямалиға:] — Һай,* ***алланан йәйәү ҡасҡан*** *нәмә. Үҙең һуң, үҙең... Көнөтөнө Баныу ҙа Маһиралар... янынан ҡайтмайһың бит.* (И. Насыри.)

алланың <**ҡаты**> **кәһәре һуҡҡыры** *һөйл.* Ҡарғау, ҡәһәрләү һүҙе. *Ана бер* ***алланың кәһәре һуҡҡыры*** *комсомолдары бар, ер аҫтында йылан көйшәгәнде беләләр.* (Ғ. Дәүләтшин.) *Утыҙ һум. Әҙ аҡсамы ни, бер ат хаҡы бит. Ҡайҙан алаһың ти уны.* ***Алланың кәһәре һуҡҡыр,*** *күҙ буяусылар.* (Һ. Дәүләтшина.)

алланың ҡаһҡа тәкәһе* <**түгел**> *кем.* Бик ҡәҙерле; оронорға, ҡағылырға, һүҙ тейҙерергә ярамаған *(кеше). Үгеҙ эйәртеп гелән райкомға йөрөргә мин дә* ***алланың кашҡа тәкәһе түгел,*** *— тине Зөфәр...* (Х. Ғиләжев.) *Нурдәүләт мулла малайы тигәс тә, кем ул —* ***алланың кашҡа тәкәһе түгелдер бит?!*** (В. Исхаҡов.) **Алланың ҡаһҡа тәкәһеме әллә:** *Нимә, улар* ***алланың кашҡа тәкәләреме ни?!*** (Ә. Атнабаев.)

[**дини:* алла хөрмәтенә ҡорбан итерғә тәғәйенләнгән мал ҡашҡа булған, ул башҡаларынан өҫтөн һаналған, алла ундай ҡорбанды яратып ҡабул итә, тип уйланған].

алланың рәхмәте киң *иҫк.* Тыныслandырыу, бошонмаҫҡа саҡырыу ниәтендә әйтелә. — *Ярар, бик борсолмайыҡ.* ***Алланың рәхмәте киң...*** (Һ. Дәүләтшина.) ***Алланың киң рәхмәтенә*** *тиң минең шәфҡәтем...* (Ш. Бабич.)

алла рәхмәтенә китеү. Вафат булыу, үлеү.

син. ҡар.: теге донъяға китеү.

алла хаҡы өсөн. Бер үк *(бик үтенеп һорағанда әйтелә).* ***Алла хаҡы өсөн*** *ебәр инде.* ***Алла хаҡы өсөн*** *аҡса биреп торогоҙ инде.*

алла һаҡлаһын *һөйл.* Ҡурҡыныстан һаҡланырға, бәлә-ҡаза шауҡымынан ҡотолорға тырышҡанда әйтелә. — *Мин башламаным, мин башламаным!* ***Алла һаҡлаһын,*** *әллә ниндәй бәләгә*

тарыҡтыра күрмәгеҙ... — Мәгүҙә ялыныулы тауыш менән сәрелдәп ебәрҙе. (Б. Бикбай.)

син.: хоҙай күрһәтмәһен.

аллаһы әкбәр* *һөйл.* 1. Үтеп киткән эш-хәл, бушҡа киткән нәмә, юғалған кеше хаҡында әйтелә. *Ай әлек ун һум алғайны, **аллаһы әкбәр**, һаман юҡ.* (Һөйл.) *Был иҫәр, ялҡау ҡәләмде өҫтөрәкләп ҡулдарым, яҙғылай торғас китапты — **аллаһы әкбәр** йыл ярым!* (Ш. Бабич.) **Аллаһы әкбәр итеү** — юғалғаны, бушҡа киткәне менән килешеү.

2. Ҡәнәғәтлек белдерғәндә әйтелә. ... *Ауылдың ярлыларында юҡ нәмәне булдырыу юҡ, бары менән «**аллаһы әкбәр**».* (Ғ. Хәйри.)

[**дини:* алланы ололау һүҙе, «алла бөйөк» мәғәнәһендә].

аллаһы әкбәргә [эшләү, йөрөү...]. Буштан-бушҡа, эш хаҡы алмай *(эшләп йөрөү). Сафый ағай әйтә, беҙ бында һеҙгә **аллаһы әкбәргә эшләргә** килмәгән, ти.* (Х. Ибраһимов.)

алла ярҙам (ҡеүәт) бирһен. Эш башлаған йәки баныҡарып торған кешегә әйтелгән теләк һүҙе. *Бик оҙаҡ һуғыштығыҙ инде. **Алла ярҙам бирһен.*** (Һ. Дәүләтшина.)

син.: беләгеңә көс, йөрәгеңә ҡеүәт; хәйерле сәғәттә.

алма беш, ауыҙыма төш *мыҫ.* Әҙерҙе генә көтөп торған кешегә ҡарата әйтелә. *Ҡайһы бер шиғырҙарҙа, боронғо хаҡында һүҙ барғанда, уҙғандар йыш ҡына нигеҙһеҙ ҡәһәрләнә йәки самаһыҙ маҡтала. Киләсәк иһә **алма бешеп, ауыҙға төшөп** торған бер ожмах төҫлөрәк күҙ алдына баҫа.* (Р. Бикбаев.) ***Алма төшөр, бешеп ауыҙҙарға**, кем байыған, тибеҙ, эшләһә лә, ҡырын тейәп, төтөн бөркә-бөркә, фырт баҫабыҙ, башта — эшләпәләр.* (Р. Йәнбәк.) *«**Алма беш, ауыҙыма төш**», тип ятһаң, ас ҡалыуың да бик ихтимал.* (Ғ. Аллаяров.)

син.: әҙергә бәҙер булыу.

алма кеүек. Бик матур йөҙлө. *Сәңгелдәктә миңә көлөп ҡарай **алма кеүек матур бала.*** (Ғ. Әмири.)

алмаған (үлтермәгән, атмаған) айыуҙың тиреһен тунау. Ҡулға төшмәгән нәмәне алдан бүлешеү.

алмаш булыу. Аҡыл, иҫ бутала башлау; алмашыныу. *Атаҡ, атаҡ, Айбулатҡа ни булған, аҡылдан яҙғанмы, **алмаш булғанмы?*** (Һ. Дәүләтшина.)

син.: инәле-сығалы булыу.

алтмыш (алты) ауыҙ *һөйл., яманл.* 1. Ҙур ауыҙлы кеше.

син.: ауыҙы арандай.

2. Ауыҙында һүҙ тормаған, юҡ-бар хәбәрҙе йөрөткән кеше; ғәйбәтсе.

син.: иләк ауыҙ, урам ауыҙ.

алтын баҙана (ҡаҙыҡ). Тормошта таяныс, терәк булырҙай, ышаныслы кеше. *[Ғәҙелниса әбей] Ейәненә ҡарап, һоҡланып бөтә алмай: — Бына ниндәй ул минең уңғаным, минең тыңсылым! Эшләгәндә йөрәккәйҙәре елкенеп тора бит уның! Таяныр*

алтын баганам *минең...* (М. Кәрим.) — *Маладис, улым, егет икәнһең. Атай нигеҙендә* ***алтын ҡаҙыҡ*** *булырҙайһың.* (Й. Солтанов.)

алтын ҡуллы. Үҙ эшенең оҫтаһы, бик оҫта кеше. *Ниндәй оҫта,* ***алтын ҡуллы*** *кеше [Килмәт]. Томаналығы арҡаһында ситтән ҡараусы ғилемле кеше көлкөлө хәлгә төшә.* (Ф. Иҫәнголов.) *Эшләгән ерендә үҙен «****алтын ҡуллы*** *мастер» тип, күтәреп кенә йөрөтмәйҙәр ине.* (Ф. Әсәнов.) **Ҡулы алтын** *кемдең.* Ҡулынан бар эш тә килә. *Ул саҡ, әсәй, белмәй инем әле* ***Алтын*** *икәнлеген* ***ҡулыңдың!*** (Р. Ғарипов.) *Оҫтамдың ҡулы буш булмаһа, шул етте. Ә ҡулы!* **Ҡулы алтын,** ҡәһәрҙең. (Ә. Хәкимов.) *[Барый:] Молодец, ҡустым, молодец. Бик һәйбәт булған. Ысынлап та,* ***ҡулың алтын*** *икән, Кәрим.* («Сов. Башҡ.»)

син.: бармағынан бал тама.

алыҫ ерҙе (араны, юлды) яҡын итеп [килеү]. Ара алыҫлығына ҡарап тормай, бик теләп, яҡын күреп *(килеп етеү). Бына ошоно уҡып сығыуҙы беҙ* ***алыҫ ерҙәрҙе яҡын итеп*** *килгән хөрмәтле Ғәйнулла муллаға тапшырабыҙ.* (Һ. Дәүләтшина.) ***Алыҫ ерҙе яҡын итеп,*** *ауыр юл ғазабын күреп килгән ҡунаҡтарҙан ауыл халҡы бик ҡәнәғәт булды.* («Сов. Башҡ.»)

алыҫ* йөрөйһө түгел. Табыуы, күрһәтеп биреүе еңел булған эш-хәл хаҡында әйтелә. *Етешһеҙлектәрҙе әҙләп* ***алыҫ йөрөйһө түгел.***

[* Рус телендәге «далеко ходить не надо» берәмегенән.]

алыҫ (әллә ҡайҙа) китмәгән *кәмһ.* Береһе икенсеһенән ныҡ айырылмаган, оҡшаған *(аҡыл кимәле, холҡо һ. б. менән). ... Дәүләттең яуаплы эштәрен башҡарыусы кешеләр ҙә ошо Коробочканан бер ҙә* ***алыҫ китмәгән*** *була бит.* (Н. Гоголь. Ф. Иҫәнғолов тәрж.)

алыҫ китмәҫ. «Килер, башына төшөр» мәғәнәһендә *(көлгәнгә яуап итеп.) — Көлмә, ҡустым, ул рәнйеү һинән дә* ***алыҫ китмәҫ,*** *— тине Мөстәҡим ҡарт.* (С. Кулибай.)

алыҫтан алдырыу. Уратып-суратып һөйләү. *Үҙенә хәс тә ололар шикелле ҡул биреп күрешәләр,* ***алыҫтан алдырып,*** *уратып ҡына һүҙ башлайҙар.* (Й. Солтанов.)

алыҫ киттең *кемдән нимә.* Ҡасмаҫ, ҡағылмай үтмәҫ, үҙеңә лә килер *(төрлө хәлгә ҡарата).*

ана бара (тора) юлы *һөйл.* Теләһә ҡайҙа китһен *(«көслә тотмайым» тигәнде белдереп, асыу менән әйтелә). Улының тотанаҡһыҙлығына асыуы ҡабарған өлкән Трофимов түҙмәне, үҙен үҙе онотоп, ишеккә күрһәтте. — Улай булғас,* ***ана бара юлың!..*** (Я. Хамматов) *[Бай ялсыға:] Китәм тиһәң,* ***юлың ана тора!..*** *Йөрөһәң, әште еренә еткер! — ти.* (М. Ғафури.) *[Мулла:] — Әгәр ҙә балаң улай итеп башбаштаҡланып йөрөй икән,* ***ана тора юлы.*** (Һ. Дәүләтшина.)

син.: артына көл.

ант башҡа етеү (төшөү). Антты тотмаған өсөн ҡаза килеү, үтәлмәгән анттың язаһын алыу. *Был һүҙҙәрем өсөн мөәзин әрләп ҡуйҙы: — Ҡарғанма, ҡәһәр һуҡҡыры, **антың башыңа** етер, эсең ярылып үлерһең.* (С. Агиш.) *Үс алмаһам дошмандан, **антым етһен башыма.*** (Халыҡ йырынан.) — *Ант итмә. Бирһәң, былай ғына бир. Юғиһә, **антың башыңа төшөр.*** (М. Кәрим.)

аң булыу. Һаҡ тороу, абай булыу. *[Мулла Сафа хәлфә хаҡында ҡарттарға:] — **Аң булығыҙ,** былай булһа, ул балаларығыҙҙы диндән яҙҙырып бөтөрөр.* (С. Ҡудаш.) *[Хаммат:] — Уныһы ла дөрөҫ. Шулай ҙа бында ла бик **аң булырға** кәрәк.* (З. Биишева.)

аңға килеү. 1. Аңһыҙ хәлдән үҙ аңына ҡайтыу. *Карауат аҫтында ятҡан Гәрәй үҙ **аңына килде** һәм, үҙен һаҡларға теләп ҡулына бысаҡ алды.* (Б. Бикбай.) *Ҡаты йоҡонан уянған кеүек ҡапыл уяндым, **аңға килдем.*** (Д. Юлтый.)

2. Аҡыл менән эш итә башлау. *[Тәңкәбикә:] — Һин аҡылыңдан яҙғанһың, Дәрүиш. **Аңыңа кил.*** (М. Кәрим.)

син.: аҡылға килеү, иҫкә килеү.

аңды йыйыу. Уй-фекерҙе туплап алыу. — *Ә балаларҙы ҡайҙа ҡуяһың? — тине ҡарсыҡ, **аңын йыйып.*** (Р. Низамов.)

аңҡы-тиңке булыу (килеү). Ҡаңғырып аптырап бөтөү, алйыу. *Күҙле-башлы булһа, бәлки, улым да баҫылыр ине. **Аңҡы-тиңке булып** йөрөмәҫ ине...* (Я. Хамматов.)

син.: ҡайҙа барып бәрелергә белмәү, ары бәрелеү, бире һуғылыу.

аң-тоңдо ҡарамай (белмәй). Эш-хәлдең айышын белмәй, уйлап-нитеп тормай *(эш итеү). **Аң-тоңдо ҡарамай** барып индем. **Аң-тоңдо белмәй** ҡыҫылаһың.*

син.: алды-артты ҡарамай(ынса).

аптырағанға (шаҡ ҡатҡанға) юл ҡайҙа! Ҡайҙа китергә белмәй аптырап тик торған кешегә ҡарата көлөп, шаяртып әйтелә.

араға боҙло (һалҡын) һыу һибеү. Икәү-ара булған яҡын мөнәсәбәтте, дуҫлыҡты боҙоу.

син.: араға тараҡан булып инеү.

араға инеү (кереү). 1. Берәй кешене яҡлау, ситләтеүҙән ҡурсалау. *[Тәңкәбикә:] Ярай. Ниткән эш ул — бөтәгеҙ ҙә шул Ялсығолдоң **араһына керәһегеҙ.** [Шәфәҡ:] Ҡыҙғаныс бит. Бер башына ҡәҙер юҡ, бахырҙың.* (М. Кәрим.)

2. Кешеләрҙең үҙ-ара мөнәсәбәтенә ҡыҫылыу, бәйләнештәрен боҙоу. *Дошман араға инде.*

араға ҡыл да һыймай. Үҙ-ара бик дуҫ кешеләр хаҡында әйтелә. *Уларҙың араларына **ҡыл да һыймай.***

син.: аранан ел дә үтмәй.

ант.: аранан ҡара бесәй үтеү.

араға тараҡан булып инеү. Кемдәрҙеңдер дуҫлыҡ мөнәсәбәтен боҙоу, араларын бутау. ... *Арабыҙға берәү ҡара **тараҡан***

булып инде. *Ул үрге остағы алмасы Каршин Степан ҡарттың улы Михай.* (В. Исхаҡов.)

арам ҡатҡыры *һөйл.* Әрләү һүҙе. — *Ҡайҙа боролдоң, бәррә! Уй,* ***арам ҡатҡыры!*** (Һ. Дәүләтшина.)

син.: ҡаҙалып киткере, муйының әйләнгере.

араларынан һыу үткеһеҙ. Бик татыу. *Ҡолош мулланы әйтәм, үҙе оло булһа ла,* ***арағыҙҙан һыу үткеһеҙ*** *татыуһығыҙ.* (Т. Хәйбуллин.)

аранан ел дә үтмәй (үтмәҫ, үтерлек түгел). Яҡын дуҫ булған кешеләр хаҡында әйтелә. *Беҙ Мәғҙән менән, ай-һай, ниндәй дуҫтар инек.* ***Арабыҙҙан ел дә үтерлек*** *түгел ине.* (М. Кәримов.)

син.: араға ҡыл да һыймай.

анат.: аранан ҡара бесәй үтеү.

аранан ҡара бесәй үтеү. Икәү-ара ыҙғышыу, дуҫлыҡ мөнәсәбәте боҙолоу. *Ошо көндән алып, ике күрше* ***араһынан ҡара бесәй үтә,*** *татыулыҡ китә.* («Сов. Башҡ.») *Институтта Мөршиҙә менән Әнүәр икеһе бер группала уҡыны, бергә диплом спектаклендә уйнанылар, яратышып өйләнештеләр. Бына ике йыл йәшәгәс,* ***араларынан ҡара бесәй үтте.*** *Айырылыштылар.* (Д. Бүләков.)

анат.: араға ҡыл да һыймай, аранан ел дә үтмәй.

арба менән ҡуян ҡыуыу. Берәй дыуамал ҡылыҡ ҡылыу, килешмәгәнде эшләү. *Бының кеүек дыуамал кешене элек:* ***«Арба менән ҡуян ҡыуған»,*** *— тиҙәр ине.* (М. Кәрим.) *Йүнһеҙ һунарсы* ***арба менән ҡуян ҡыуған.*** (Мәҡәл.)

арбаһына ултырыу *кемдең.* Берәй кешенең һүҙенән сыға алмау, уныңса ғына эшләү. — *Дөрөҫ, Зариф ағай, ә һин уларҙың береһенең дә* ***арбаһына ултырмағанһың.*** *Һәр ваҡыт үҙ арбаңда йөрөгәнһең. Кеше* ***арбаһына ултырһаң,*** *кеше йырын йырлаған булыр инең.* (С. Агиш.) *... Ауыл халҡы Аллаяр* ***арбаһына ултырырға,*** *ултырғас инде, мәғлүм, уның йырын йырларға мәжбүр.* (Ф. Иҫәнғолов.)

син.: йырын йырлау, көйөн көйләү, ҡурайына бейеү*.

[*Түбәндәге мәҡәлдең бер өлошо: кемдең арбаһына ултырһаң, шуның йырын йырларһың.]

арҡа (арт) биреү. 1. Боролоп артты ҡуйыу. *Гөлйөҙөм башта уның былай* ***арҡа биреүенән*** *уңайһыҙланып баҫып торҙо.* (Һ. Дәүләтшина.) *Елгә ҡаршы тора алмай, — йәш ҡолонсаҡ* ***бирә артын.*** («Ҡаҙаҡ шағирҙары».)

2. Боролоу, ситләшеү. *Һис быларҙың етмәне ул ҡәҙеренә, Етмәһә,* ***арт бирҙе*** *тәңре әмеренә.* (Ш. Бабич.)

3. Артҡа сигеү, ҡасыу. *Барырмын һәр ваҡыт алға, һуғышта* ***бирмәмен арҡа.*** (М. Ғафури.)

арҡаға бысаҡ ҡаҙау. Көтмәгәндә мәкерле һөжүм итеп, ауыр хәлгә ҡуйыу. *[Юлыш:] Сәсрәгере!* ***Арҡаға бысаҡ ҡаҙаны,*** *Хыянатының әжере ун тиҫтә йылҡы булһын!* (Э. Хәкимов.) *Бәгзе әҙәм йылмая ла* ***Бысаҡ ҡаҙай арҡаға.*** (Ҡ. Әлибаев.)

арҡа йылытыу (ҡыҙҙырыу). Эшләмәй тик йөрөү. *Арҡа йылытып ятыу.*

син.: ҡырын ятыу, түбәгә төкөрөп ятыу, ҡул ҡаушырып йөрөү.

ант.: *тир түгеү.*

арҡанан һөймәҫ(тәр). Яҡшы булмаҫ, хәүефһеҙ үтмәҫ *(ғәйепте һиҙеп, хафа белдергәндә әйтелә). [Мырҙағол:] Белгән өҫтөнә әйтмәй йөрөгән өсөн минең дә* ***арҡамдан һөймәҫтәр...*** (Б. Бикбай.)

син.: баштан һыйпамаҫтар.

арҡан буйы *фольк.* Сығып бер аҙ күтәрелгән, йәки байыу яғына ауышҡан ҡояшҡа ҡарата әйтелә. ***Арҡан буйы күтәрелеү.*** ▬ *Ҡояш Ямаш тауы артына йәшеренергә* ***арҡан буйы*** *ғына ер ҡалғас, бер автомашина, оло юлдан боролоп, Ғибадулла йорто яғына йүнәлде.* (Н. Мусин.)

арҡанлап тотоу *кемде.* Кешене эргәнән ебәрмәү, үҙ яныңда ғына тотоу. ***Арҡанлаған кеүек тотоу. Арҡанлап ҡуйған кеүек.*** ▬ *Башың ҡәйнә йортона бер барып инһә, йөрөй бирәһең. Унан баласаға була.* ***Арҡанлап ҡуйған*** *һымаҡ булаһың да куяһың.* (Ж. Кейекбаев.)

арҡаны терәү. Таяныс табыу, ышаныслы яҡлаусы булдырып алыу. Арҡаны ныҡҡа терәп алыу. ▬ ***Арҡа терәр*** *кешең булһа ғына, рәхәт икән ул донъя көтөүҙәре.* (З. Ҡаҙаҡбаева.)

арҡа терәп [һөйләшеү**]**... . Артыңда таяныс һиҙеп, ышаныс менән *[һөйләү, яуап биреү...]. Строганов ыҡ-мыҡ итте, нимәлер мығырлап маташты, ләкин яуап таба алманы.* ***Арҡа терәп*** *яуап бирерлек урын юҡ ине уға.* («Сов. Башҡ.») *Беренсе осрашыуҙан уҡ ҡыҙып китеп бара.* ***Арҡа терәп*** *һөйләшергә өйрәнеп алған, имеш.* (Ә. Бикчәнтәев.)

син.: аяҡ терәп [һөйләшеү].

арҡа таянысы (терәге). Ныҡлап ышанырҙай, таяныс булырҙай кеше. *[Мозой:] Дәртле егеттәр бар ул... Бына уларға* ***арҡа таянысы*** *юҡ. Халыҡ бер ауыҙҙан торһа, хәҙер улар эште дөрөп алып китергә торалар.* (Д. Юлтый.) *Бына бит ул, күмәкләшкәс, ҡалай күңелле булып китте.* ***Арҡа таянысыбыҙ*** *бар икән!* (Й. Солтанов.) *Башҡорт иленең терәге,* ***арҡа таянысы*** *Салауат Юлай улы Аҙналин.* (С. Мираҫ.)

арҡа һөйәкһеҙ. Ышанысһыҙ, үҙ һүҙендә тора белмәгән. *Хатҡа биргән вәғәҙәләрендә тормаусы* ***арҡа һөйәкһеҙ*** *кешеләр тураһында... яҙылғайны.* («Сов. Башҡ.») *Малай сағынан уҡ әллә нисек шулай* ***арҡа һөйәкһеҙ*** *булды Закирҙың ҡылығы.* (З. Биишева.)

арҡыры аяҡ *һөйл.* Лап-лоп баҫып, килбәтһеҙ атлаған кешене хурлау һүҙе. *[Сәхибә] мулланы әрләне: — Ҡарт мулла, оятһыҙ мулла. Һаҡалы ағарған, төпөш, көмрө,* ***арҡыры аяҡ...*** (Ғ. Хәйри.)

арҡырыны буй (буйға) һалмау. Бер ни ҙә эшләмәү, тик ятыу. *Ғүмер буйҙарына **арҡырыны буйға** алып **һалмаған** кешеләрҙең кәүҙәләре шулай булмай нисек булһын? (М. Ғафури.) Колхоздыҡы булдымы — **арҡырыны буйға** әйләндереп **һалмаҫ** улар.* (Ш. Насыров.)

син. ҡар.: арҡыры ятҡанды буй <ҙа> һалмау.

арҡыры (ҡаршы) төшөү. Кешенең теләгенә, ниәтенә, эшенә ҡаршы килеү. *Әле был йырға ҡаршы йәштәр: — Әйҙә, беҙ ҙә ҡаршы йырлайыҡ, моғайын, беҙҙең кешелер, — тиһәләр ҙә, Әмиров **ҡаршы төштө**.* (Һ. Дәүләтшина.) *Шәрәфиҙең осло күҙе, тура һүҙе шөрләткән уны [старшинаны], юлына **арҡыры төшөүсене** аҫыртын юҡ итергә самалағандан.* (Б. Бикбай.) *Нигмәтулланың тиҫкәрелеген, юлына **арҡыры төшәсәген** алдан уҡ белде управляющий...* (Я. Хамматов.)

ант.: юл ҡуйыу.

арҡыры ятҡанды (ағасты, сүпте) буй <ҙа> һалмау. Бер ни ҙә эшләмәү, тик ятыу. *Беҙҙең Гүзәл өйҙә **арҡыры ятҡанды буй ҙа һалмай**. Болалыҡҡа уның эсе бошмай.* (З. Биишева.) *Фатиманың ҡәйнәһе һәм бикәләре йорт эсендә **арҡыры ағасты буй ҙа** бороп **һалманылар**. Улар тик бойороғо ғына белделәр.* (Ж. Кейекбаев.) *Әбелғәлләмов ветеринарҙан зарланып алды: — Әллә ниндәй кеше ул. Артыҡ һалҡын, бер ҙә көйөнә, бошона, яна белмәй. **Арҡыры ятҡан ағасты буй ҙа** алып **һалмаҫ**.* (С. Агиш.) **Буй ятҡанды (ағасты, сүпте) арҡыры һалмау:** *Көнһылыу улай итеп бөксәнләп йөрөү түгел, **буй ятҡан сүпте арҡыры** алып **һалмаҫ**.* (Һ. Дәүләтшина.)

син.: арҡырыны буй һалмау, ҡыл да ҡыбырлатмау, бот күтәреп ятыу, ҡул ҡаушырып [йөрөү], йөн тибеү.

ант.: ең һыҙғанып [эшләү], ал-ял белмәү.

арлы-бирле булыу. 1. Бер төрлө күңелле хәлгә килеп алыу. *Ҡунаҡтар ҡымыҙ эсеп, **арлы-бирле була** башланы.* (Һөйл.)

2. Ауыр хәлгә төшөү, ҡыйынға ҡалыу. *[Яланбикә:] Исхаҡ ағайың **арлы-бирле булғанса**, бал эсереп шымсы Ширәйҙе иҫертербеҙ, ти.* (Һ. Дәүләтшина.)

арлы-бирле итеү. Бер ни тиклем эште бөтөрөү *(ғәҙәттә, ваҡтөйәк эш хаҡында). Фермаға килеп **арлы-бирле итеүгә**, һәнәген тотоп, Бәкер Миңнеғолов та килеп етте.* («Сов. Башҡ.») *Ҡайтып **арлы-бирле иткәнсе**, [Сәлмән ағай] минең Зөләйхә менән нисек танышҡанды хозяйкаға һөйләне лә бирҙе.* (Т. Йәнәби.)

арманһыҙ булыу. Бик ныҡ арыу, хәл бөтөү. *Зөлҡәрнәй киске һыуһындың һуңғы сәғәттәрендә арып, **арманһыҙ булып** йығылды.* (Ғ. Дәүләтшин.)

син.: хәлдән тайыу, ҡара тиргә төшөү, телде арҡыры тешләрҙәй булыу, үлемесле булыу, һыу эскеһеҙ булыу.

арпа эсендә бер бойҙай. Башҡалар араһында ни менәндер ныҡ айырылып торған кеше.

арт биреү. Ҡасыу. *Юденич тамам еңелеп,* ***арт бирә*** *башлай. Ҡаҡшаған хәлдә кире артҡа сигенә.* (Ғ. Ибраһимов.) *Тауға ҡарап тау булмаһаң да, яуға ҡарап* ***арт бирмә***. (Мәҡәл.)

арттан төшөү. Етешһеҙлеген, гәйебен асып, ҡыҫымға алыу. *Ҡышҡы бурандар, яҙғы бысраҡ беҙҙең ашламаларҙың кәрәген бирҙе. Тик райком* ***арттарынан төшкәс*** *кенә, ташый башланылар.* (Д. Исламов.)

артты йыйыу. Ғәйепте йәшереү. *Склад мөдире* ***артын йыйырға*** *тырышып ҡараһа ла, булманы, барыбер өҫтөнә сыҡты.* (Һөйл.)

син.: эҙҙе йәшереү.

арт һабағын уҡытыу *кемдең.* 1. Бик ҡаты әрләү, ҡыҙҙырыу. *Йәйы тура килгәндә... Байгилдиндың* ***арт һабағын уҡытырға*** *теләк бик көслө булһа ла, бында ла Әмир хаҡлы һымаҡ ине.* (Х. Ғиләжев.) *Аҡназаров ... тегеләрҙе ҡыҙҙырырға самаланы, клубтан сыҡмайһығыҙ, әшегеҙ артта ҡала, тип* ***арт һабаҡтарын уҡытмаҡсы*** *булды.* (Ә. Вәли.)

2. Тән яҙаһы биреү; туҡмау, ҡайыҙлау. *...Ҡайтырһың әле ...* ***арт һабағыңды уҡытмаһаммы,*** *— ти, был ҡыҙып-ҡыҙып.* (Ә. Зәйнуллин.) *Шул саҡ ейәненең төҫ-башын теклəп алды. Нисектер артығыраҡ* ***уҡытҡан*** *һымаҡ тойолдо* ***арт һабағын,*** *сөнки күҙ төйәге эскә өңөлөп, йөҙө ҡарайып киткәйне.* (Р. Байбулатов.)

син.: иҙмәһен иҙеү, һырт ҡайышын алыу.

3. Ауыр хәлгә ҡуйып, тормош һабағы биреү. — *Ну, хәҙер ҡаҙан ҡорһаҡ байҙар түҙеп кенә торһон.* ***Арт һабаҡтарын уҡытасаҡбыҙ...*** (З. Биишева.) *[Садовский:] Теге ҡарт боласы Ҡормоймо ни әле был? Ҡуй, һөйләшеп шул йолҡош менән. Тағы* ***арт һабағын уҡытырбыҙ*** *әле!* (Б. Бикбай.)

син.: күрмәгәнде күрһәтеү, кәрәген биреү, тетмәһен тетеү.

[*Иҫке мәктәп тормошонан ҡалған: үткән һабаҡты, ҡабатлаганда белмәһәң, ҡаты әр, хатта сыбыҡ та эләккән.]

артыҡ бүрәнә башы. Әшкә, тормошҡа һ. б. ҡамасаулыҡ итеп торган, кәрәкмәгән кешегә ҡарата әйтелә. *[Ҡормой Шатморатҡа:] Ярай, мин китәйем инде. ...* ***Артыҡ бүрәнә башы*** *булмайым, хуш хәҙергә.* (Б. Бикбай.) *Арбала* ***артыҡ*** *бер* ***бүрәнә башы*** *булыу сәбәпле, Хәбибулла ла, Сөнәғәт тә кисә һөйләгән һүҙҙәргә ҡайтманылар.* (Ж. Кейекбаев.)

артына(-ңа) көл *кемдең, һөйл.* Эргәнән китеүе хәйерле; кире әйләнеп килмәһен.

син.: алдынан арты [яҡшы, хәйерле].

артынан төшөү. Ҡыҫымға алыу. *Ҡышҡы бурандар, яҙғы бысраҡ беҙҙең ашлыҡтарҙың кәрәген бирҙе, тик райком* ***арттарынан төшкәс*** *кенә, ташыта башланылар.* (Д. Исламов.)

арт яғы еүеш *кемдең, һөйл.* Ғәйебе бар. *Судья матур һүҙ һөйләргә бик оҫта, ә үҙенең* ***арт яғы еүеш.*** *Уның үҙ улын да кисә кулға алғандар.* (Х. Зарипов.)

ары бәрелеү, бире һуғылыу. Ауыр хәлдән сыға алмай ыҙалаными, ҡаңғырыу. *Бахыр Аҡназар **ары бәрелә, бире һуғыла**, бер нәмә лә сыҡмай...* (Әкиәттән.) *... Зәйтүнә лә, ни эшләргә белмәгәндәй, китергә әҙерләнде, ләкин ул **ары бәрелде, бире һуғылды**, кейенә алмай аптырап бөттө.* (Ғ. Ибраһимов.) **Ары һуғылып, бире бәрелеү (һуғылыу):** *Миҙхәт, ни эшләргә белмәй, **ары һуғылып, бире бәрелеп**, йөрөнө* («Сов. Башҡ.») *Ары һуғылып, бире һуғылып та аҡса табыр әмәл тапмағас, ул Зәйнәптең сулпыларын ҡырҡып, илтте һарай һалыр аҡсаға.* (Р. Бикбаев.)

син.: аңҡы-тиңке булыу, ҡайҙа барып бәрелгәнде белмәү.

арыҫлан йөрәк(ле). Ҡурҡыуҙың ни икәнен белмәгән, бик ҡыйыу. *Аһ, Буранша, Буранша! Бөркөт күҙле, **арыҫлан йөрәкле** Буранша!..* (З. Биишева.) *[Ғафури Туҡай тураһында] **Арыҫлан йөрәкле** кеше был тип уйланы.* (С. Ҡудаш.) — *Хөрмәтле әфәнде, һине үҙ өйөмә саҡырам. Һинең кеүек **арыҫлан йөрәкле** иргә урын түрҙән...* (Я. Хамматов.)

син.: ҡуш йөрәк(ле).

ант.: ҡуян йөрәк(ле).

ары тороһон. Бер нәмәнең икенсеһенән өҫтөнлогөн һыҙыҡ өҫтөнә алғанда әйтелә. *Татыу булһа ҡатының, **ары тороһон** алтының.* (Мәкәл.) *Ҡаршы ярҙағы һандуғастар әйтешенә урман кәкүгенең моңо ҡушылһа — теләһә ниндәй симфонияң **ары тороһон** был мәлдә.* («Сов. Башҡ.»)

арыу булыу. 1. Бер аҙ һауығыу, шәбәйеү. *Яңыраҡ ҡына **арыу булды** әле ул, оҙаҡ ятҡайны.* (Һөйл.)

2. Кешегә ауырлыҡ килгәндә үсәп әйтеү. *«Бик **арыу булған**, хоҙай һуҡҡан! — тине, — ошо хәл һиңә кәрәк күптән, — тине...»* (Ш.Бабич.)

син.: яҡшы булыу.

арыш боламығы *һөйл.* Үтә йомшаҡ, бешмәгән кешегә ҡарата әрләү һүҙе. *[Йыһан Ғилмигә:] Йөрө инде кеше көлдөрөп **арыш боламығы** менән.* (Х. Ибраһимов.) *Ай боламыҡ, **арыш боламығы**, нимә күрһәтә алаһың, ти һин? Быуының да ҡатып өлгөрмәгән бала әтәс бит әле һин.* (И. Ғиззәтуллин.)

арыһы ни ҙә бирәһе ни. Нимәнең ни айырмаһы бар *(кешене нимәгәлер өгөтләп күндерергә тырышҡанда әйтелә.).* — *Ҡуйсы инде, шулай тигән һүҙ буламы! Бер сәғәттең **арыһы ни ҙә бирәһе ни**. Самауырым хәҙер ҡайнай.* (Һ. Дәүләтшина.)

асауай һалыу. Ярҙам һорап бик ҡаты ҡысҡырыу.

син.: яр һалыу, һөрән һалыу.

ас бет *һөйл., яманл.* Аслы-туҡлы гына йәшәгән ярлы кеше.

ас күҙ(ле) *һөйл., яманл.* 1. Ашауҙан туя белмәгән кеше; асҡаҡ, аскернә. *[Камилә:] — Бына **ас күҙ**, ғүмерҙә туймаҫтай ҡыланғайның, түйҙырған бит үҙеңде сүпрәң.* (Ғ. Ғүмәр.) *Баш өҫтөндә ни түбәң юҡ, **Ас күҙҙәр** һиңә ҡарайҙар.* (М. Кәрим.)

2. Үтә ҡомһоҙ. *Ҡыҫҡаһы, ер һатыла, наҙан, ләкин ҡырағай, хәйләкәр,* ***ас күҙ*** *түрәләрҙе помещик алдай...* (Б. Бикбай.) *... Байҙар, муллалар аяҡ аҫтында уралып, байырға, улар рәтенә инергә көсәнеп йөрөгән арыҡ, ҡомһоҙ,* ***ас күҙле*** *йәш бер егет булған.* (З. Биишева.)

син.: ас мәйел.

ас ҡарынлай (ҡарынға). Тамаҡ ас көйө. ***Ас ҡарынға*** *дарыу эсеү.*

ас тамағым, тыныс ҡолағым. Эшләп, ризыҡ **йүнләп** мәшәҡәтләнге килмәгәндә үҙен үҙе тынысландырыу өсөн әйтелә. *Нимәгә былайтып әрләнә-әрләнә йөрөйөм мин бында,* ***ас тамағым, тыныс ҡолағым****. Кайттым киттем. Бутта миңә булаһы малы бар Әхмәдиҙең? — тип уйланы [Ишмөхәмәт].* (Ж. Кейекбаев.)

асыҡ ауыҙ.1. Бик мәшәү, ебегән. *Егет өсөн егерме лә еткән, алтмыш та аҙ* ***асыҡ ауыҙға****.* (Б. Бикбай.) — *Үҙемә үпкәләйем,* ***асыҡ ауыҙ*** *булған өсөн шулай килеп сыҡты ла инде.* (М. Тажи.) *Мартин Кулай ил гиҙеп тағы ҡайҙарҙа* ***асыҡ ауыҙҙарҙы*** *алдап йөрөйҙөр, быныһы билдәһеҙ.* («Сов. Башҡ.»)

син.: ауыҙына ҡаптырған һары майҙы ла йота алмай, йомшаҡ ауыҙ, мәмәй ауыҙ, төшөп ҡалган.

2. Ауыҙында һүҙ ятмаган кеше. *Ҡапыл бер көн ғәйбәт һөрән һалды: —* ***Асыҡ ауыҙ*** *булыу ярамай! Фаш итергә кәрәк, арабыҙҙа боҫоп йөрөй икән ялағай!* (М. Кәрим.)

син.: иләк ауыҙ, урам ауыҙ.

асыҡ-ярыҡ. 1. Сер һаҡлай белмәгән, белгәнен һөйләп барган.

син.: бер ҡатлы, күлдәге менән ике ҡат, шар ҙа мар, эсендәге тышында.

2. Шаталаҡ ҡыланышлы.

асылына ҡайтыу. 1. Киренән тәбиги хәлгә килеү. *[Насир хәҙрәт] Тарҡаҙыға ҡайтып китте. Үҙенең һөйгән мәсетенә мулла булды. Үҙ һүҙе менән әйткәндә,* ***«асылына ҡайтты»****.* (И. Насыри.)

2. Вафат булыу, үлеү. *Шаһибәрәкте һораһағыҙ,* ***асылына ҡайтҡан****, өйҙә юҡ.* (Халыҡ йырынан.)

син. ҡар.: теге донъяға китеү.

асыуға тейеү *кемдең.* Асыуландырыу, ҡыҙҙырыу. *Бер көндө каланан Имай бик асыулы ҡайтты. Уның* ***асыуына тейерлек*** *байтаҡ сәбәптәр ҙә йыйылып киткәйне.* (Һ. Дәүләтшина.) *Әйыу — аҡыллы йыртҡыс. Әммә юҡҡа-барға* ***асыуына тейһәң****, хол ко боҙолоп китә, дыуамаллана башлай.* (С. Кулибай.) *Паромсының һаман ыжламай ултырыуы* ***асыуға тейҙе****.* (Ш. Янбаев.)

асыуҙы йотоу. Килгән асыуҙы тышҡа сыгармау, кешегә һиҙдермәү. ***Асыу йотоу*** *— тау йотоу.* (Мәҡәл.)

асыу итеү *кемгә, нимәгә.* Асыу килеп, үс алырға теләп *(бер эш ҡылыу). Эшселәр* ***асыу итеп*** *эш ташлайҙар ҙа хужалары алдына үҙҙәренең талаптарын ҡуялар.* (Һ. Дәүләтшина.) ***Асыу***

итмәнем ашҡа. Асыу иттем *үҙемдең әлеге наҙан башҡа.* (К. Кинйәбулатова.)

асыу килеү *кемгә, нимәгә, ни өсөн.* Асыуланыу. *Сәмиғулла Әхмәҙиҙе әрләргә тотондо: — Йә, миңә тик торған ерҙән ат буры тип исем таҡҡан бит инде.* ***Асыуың килерме****, килмәҫме?* (Ж. Кейекбаев.)

асыу ҡабарыу (ҡайнау, ташыу). Бик нык асыуланыу. *Ғәләүҙең шул ғүмерендә күрмәгәнен күреп, байҙың кейемдәрен кейеп, марш атлап йөрөүенә талағы ташып,* ***асыуы ҡабарып*** *нишләргә белмәй, ҡара көйөп йөрөнө [Ҡәмәр]...* (Т. Йәнәби.) *Эсенән* ***асыуы ҡайнап****, ҡара көйөп, Айбулат конторанан сыҡты.* (Һ. Дәүләтшина.) *Арыҫланды күреү менән батыр шашты, күҙҙәре уттай янып,* ***асыуы ташты.*** («Бабсаҡ менән Күсәк».) **Асыуҙы ҡабартыу:** *[Уңғанбикә:] Үҙең бутағас, ҡайнай инде ул.* ***Асыуымды бик ҡабартһаң****, бел уны, ҡартлас, ил алдында фашлап хур итәм.* (М. Кәрим.) *Банкеттан һуң заводта һүҙ күбәйҙе. Управляющий йортонда булған мәжлес эшселәрҙең* ***асыуын ҡабартты.*** (Ж. Кейекбаев.)

син.: ҡан ҡайнау, ҡан ҡыҙыу, сикә ҡыҫылыу, талаҡ ташыу, түбә сәсе әркелеү, һарыу ҡайнау, асыу эскә һыймау.

асыуым да килмәһә. Кешегә йәки берәй нәмәгә йән көйгәндә кәмһетеберәк әйтелә. *Латиптың мине төйөргә иҫәбе юҡ түгел ине. Ике ҡулын да шаҡарып тоттом да торҙом. ... Уның сибек беләктәренең —* ***асыуым да килмәһә*** *— ҡарға суҡып алырлыҡ та көс-ите юҡ.* (Ф. Иҫәнголов.)

асыуын алыу *кемдән, кемдең, нимәнең.* Бер кешегә булған асыуҙың, үстең ҡоһорон сығарыу. *Адвокат ҡасҡан... Крәҫтиәндәр уның* ***асыуын*** *приставтан* ***алырға*** *уйлағандар.* (Д. Юлтый.) *Бик эстәре көйә малайҙарҙың, шунлыҡтан улар* ***асыуҙарын*** *Тимерҙән* ***ала*** *башланылар.* (Б. Бикбай.)

асыу эскә һыймау. Нык асыуланыу, асыуҙан тыйыла алмай башлау. *Физик бөгөн күп һөйләмәй, әллә ул шөрләй инде? Тик Тамараның ғына* ***асыуы эсенә һыймай.*** (Ә. Бикчәнтәев.)

син. ҡар.: асыу ҡабарыу (ҡайнау, ташыу), эс ҡайышыу.

аҫҡа һыу инеү (кереү). Эш-хәл хөртәйеп китеү, насарайыу. *Колхоз етәксеһе булараҡ, алдан күрә белмәй,* ***аҫтына һыу кермәйенсә*** *ҡуҙғалмай [Сабир].* (Ф. Бүләков.)

аҫтан киҫеү (ҡырҡыу). Йәшереп кенә зыян эшләү. *Ибрай ошолай* ***аҫтан киҫкән*** *эштәре менән бер кемгә лә беленмәй оҫта хәрәкәт итеүсе дошман көйөнсә йәшәүен дауам итә.* (Ғ. Хөсәйенов.) *Аҫтыртын кеше* ***аҫтан ҡырҡа.*** (Мәҡәл.) *Туҙға яҙмағанды һөйләйем. Ундайҙар үҙ ваҡытында тел дә күтәрмәй, ә* ***аҫтан киҫкәндәре*** *өсөн тәүбә лә килтермәй.* (М. Кәрим.)

аҫыл ҡош аяғынан эләгә. Үҙен эре тотҡан кешегә ауыр хәлгә ҡалғанда үсәп әйтелә. *Мираҫ менән күрешеп йөрөгән квартираһына алып килгәйне [Ғәйфулланы ҡатын].* ***«Аҫыл ҡош аяғынан эләкте*** *түгелме», — тип уйлап алды Ғәйфулла.* (Р. Сабит).

аҫтан киҫеи (уйып) өҫтән ямау. Файҙа эшләгән кеше булып, зыян итеү; аҫтыртын этлек эшләү. *[Хәйбулла:] — Ниңә сәйнәмәҫкә ти? Үҙең **аҫтан киҫеп өҫтән ямай** торған политика алып барғас...* (К. Мәргән.) *Туҙға яҙмағанды һөйләйем. Ундайҙар үҙ ваҡытында **аҫтан киҫкәндәре** өсөн тәүбә лә килтермәй.* (М. Кәрим.)

аҫтан тешләү. Һиҙҙермәй генә этлек эшләү.

аҫтан ут йөрөтөү. Йәшерен дошманлыҡ ҡылыу *(һүҙ менән). Аллаяр ... уңайы килгәндә **аҫтан ут йөрөтә**. «Хәҙерге заманда беҙҙең өсөн мылтыҡтан, туптан көслөрәк ҡорал был!» — ти.* (Ф. Иҫәнголов.)

син.: ҡлән аҫтынан ут ебәреү (йүгертеү).

аҫтын-өҫкә килтереү. 1. *нимәнең.* Ныҡ болартыу, бутап бөтөү. *Өйҙөң **аҫтын-өҫкә килтереү**.*

2. Пыр туҙҙырыу, ҡыйратып ташлау. *[Садрислам:] — Тикшерербеҙ. Шул кулактарҙың **аҫтын-өҫкә килтермәй**, һис тынмам.* (Ф. Иҫәнголов.) *Бай балаһы... атай тапҡан малдар менән **аҫтын-өҫкә килтерә** ҙур ҡалаһын.* (Д. Юлтый.) **Аҫты-өҫкә килеү:** *Эй, заманалар, заманалар... Болара ла болара. **Аҫты-өҫкә килеп** бөттө бит инде.* (З. Биишева.)

аҫыл һөйәк. Билдәле заттан сыҡҡан, төҫкә-баныҡа төҙөк, һылыу кеше. *«Был кем кәләше икән? Һай, һай, **аҫыл һөйәк**, һылыу ҡатын», — тип һоҡланды [Ҡотлобай Гөлйөҙөмгә].* (Һ. Дәүләтшина.) *Кескәй тиеп кәмһетмәгеҙ, **аҫыл һөйәк** ҙур булмаҫ.* (Халыҡ йырынан.)

ата балаһы. Кешенең затын-нәҫелен, үҙен маҡтау һүҙе. *[Әсҡәп:] — Нисауа, ул да **ата балаһы**, кеше алдында кәм-хур иткәне юҡ, яҡшы тораһығыҙ.* (Б. Бикбай.) *— Һай, **ата балаһы**, уңған ирҙең батыр улы...* (И. Ғиззәтуллин.)

аталарының малы уртаҡ әллә (уртаҡмы ни). Талашҡан-һугышҡан, ыҙғышҡан кешеләргә ҡарата гәйепләп әйтелә. *Аталарының малы уртаҡтыр.* ▬ *...Бер-береһе менән әт һымаҡ талашалар ҙа тартышалар был батшалар, әллә **аталарының малы уртаҡ**, асыуым да килмәһә...* (Ж. Кейекбаев.)

атам заманы. Бик күп элек, борон. ***Атам заманындағы** иҫке китаптарҙа ҡайҙан коммунистар тураһында яҙылһын инде.* (Һ. Дәүләтшина.)

син.: Нух заманы, Мамай заманы, хан заманы, әллә ҡасан.

атам иркәһеме ни (иркәһендәй). Бик ҡәҙерле кеше түгел әле *(наҙланып маташҡан кешегә орошоу йөҙөнән әйтелә). — Тор, мәлғүн. **Атам иркәһеме ни** һин миңә...* (Т. Хәйбуллин.) *[Ҡолтубай:] **Атам иркәләреме ни**, ниңә шул тиклем ҡәҙерләйһегеҙ уларҙы [әсирҙәрҙе]?* (Б. Бикбай.)

атаң башы. Әрләү, орошоу һүҙе. — *Бирегеҙ, яңынан өләшәм, **атағыҙҙың баштары**.* (Һ. Дәүләтшина.) — *Беҙ килмәһәк, мәңге иоҡлар инең әле, **атаң башы**! — тиҙәр ағалары Биктимергә.* (Әкиәттән.)

ата улды, инә ҡыҙҙы белмәй. Дөйөм тәртипһеҙлек, әҙәпһеҙлек булғанда әйтелә. *Бына шулай* ***ата улды, инә ҡыҙҙы белмәгән*** *мәл. Бер үк ҡалала, губернала өс-дүрт власть хөкөм һөрә.* (Ф. Иҫәнғолов.)

атаһы-инәһе юҡ [һүҙенең, эшенең...]. Рәт-сираты, мәғәнәһе юҡ. *Ул бәндәнең хәбәренең* ***атаһы-инәһе юҡ****, ауыҙына ни килгәнен белмәй.* (Һөйл.)

атаһын (атаһын-әсәһен) танытыу *кемгә, кемдең, һөйл.* 1. Бик ныҡ орошоу йәки туҡмау. *Ярай әле ағай-әненең йоманан сыҡҡан ваҡытына тура килмәгәндәр, мин уларҙың* ***аталарын танытыр*** *инем...* (Х. Ибраһимов.) — *Ошаҡсыны тапһам,* ***атаһын танытыр инем,*** *— тип әстән генә тыпырсынып бер аҙ батырайҙы Камалетдин.* (Я. Хамматов.)

2. Ҡаты яза биреү, ҡыйратыу. — *Фашисҡа атаһын* ***танытмыҡ бит****, ә, сержант!* («Ағиҙел».) *Ҡойроҡтарын һыртҡа һалды ераттарҙың башлыҡтары.* ***Атайыңды тиҙ танытыр,*** *хәтәр икән башҡорттары.* (Т. Йосопов.)

син.: кәрәген биреү.

ат башынан алыу. Ҡунаҡты хөрмәтләп, ололоҡлап ҡаршы алыу.

ат башындай [алтын, йоҙаҡ...]. Нәмәнең ҙурлығын арттырып күрһәткәндә әйтелә. *Әхмәҙи тол ултырған ҡыҙына әллә ни* ***ат башындай*** *алтын хәтле мәһәр күймаҫ ине әле.* (Ж. Кейекбаев.) *Ышанмай ғына ҡараһындар, унда колхоз председателенең* ***ат башындай*** *ҡултамғаһы ла буласаҡ бит.* («Һәнәк».) *Клуб ишегендә* ***ат башындай*** *йоҙаҡ эленеп тора.* («Сов. Башҡ.») **Ат башы тиклем (хәтле, ҙурлығы):** *Минең алға* ***ат башы ҙурлығы*** *тип әйтерлек хәрефтәр менән баҫылған китап килеп ятты.* (М. Кәрим.)

ат дағалағанда баҡа (тәлмәрйен) ботон ҡыҫтырған *һөйл.* Мөһим эш башҡарғанда ҡыҫылып маташҡан кешегә ҡарата мыҫҡыллап әйтелә. — ***Ат дағалағанда тәлмәрйен ботон ҡыҫтырған,*** *— тине Шәмсетдин. — Ана самауырыңды ҡара.* (Р. Низамов.)

ат күҙендәй (ат күҙе тиклем). 1. Ҙур нәмәне бәләкәй итеп күрһәткәндә әйтелә. *Ат күҙендәй сынаяҡ.*

2. Бәләкәй нәмәне ҙур итеп күрһәткәндә әйтелә. *Ат күҙендәй күбек.*

ат(ҡа) менгәндәй (атланғандай) булыу. Ҙур шатлыҡ кисереү, ныҡ ҡыуаныу. *Мин,* ***атҡа атланғандай*** *шатланып, башта ул ҡағыҙ, ҡәләмгә һоҡланып бөтә алманым.* (Ғ. Ғүмәр.) *Колаҡ ишетмәгән, күҙ күрмәгән емештәрҙән ауыҙ иттерҙе был ағай. Беҙ — еүеш танауҙар,* ***атҡа менгәндәй булдыҡ.*** (М. Ғәли, Р. Сафин.) *[Кәлимулла] Ашҡаҙар буйындағы Әтәс ауылында, батрак Сафиулла ғаиләһендә донъяға килгән.* ***Атҡа менгәндәй булған*** *атаһы.* («Сов. Башҡ.») **Атҡа атланған кеүек:** *Емештең яҙмаларын үҡырға күптән ҡыҙыҡһынып йөрөгән Хөрмәт,*

атҡа атланған кеүек *шатланып... Сабир янына китте.* (З. Биишева.)

син.: түбә (баш) күккә тейеү, ауыҙ ҡолаҡҡа етеү.

ант.: балта һыуға төшкән кеүек булыу, кикерек төшөү, шөмтөр ҡойолоу.

атҡан уҡ һымаҡ. Бик ҙур тиҙлек менән, бик шәп. *Ул арала ҡола тай,* ***атҡан уҡ һымаҡ****, майҙанға килеп етте...* (Ж. Кейекбаев.)

ат ҡолонлатып [йөрөү, һөйләү...]. Оҙон-оҙаҡҡа һуҙып, оҙаҡлатып *(эш башҡарыу, һөйләү һ. б.). Бигерәк тә күп лығырлаусы Шакир булды: ул ҡыҙҙарға беҙҙең төнгө сәйәхәтте* ***ат ҡолонлатып һөйләй*** *ине.* (Н. Иҙелбай.)

атлы барып, йәйәү ҡайтыу *һөйл.* Өмөт, ышаныс бушҡа сыҡҡанда әйтелә.

атлы кеше төшөп ҡарарлыҡ, йәйәү кеше ятып ҡарарлыҡ. Бик матур кеше *(ғәҙәттә, ҡатын-ҡыҙға ҡарата әйтелә).*

син.: ҡарап (күреп) туйғыһыҙ, һоҡланып туймаҫлыҡ, бер ҡалаҡ һыуға һалып йоторлоҡ.

ант.: май яғып ташлаһаң, әт яламаҫ; әйләнеп ҡарағыһыҙ.

атлы ҡаҙаҡ кеүек *һөйл., яманл.* Һөмһөҙләнеп, өҫкә менеп килгән кешегә ҡарата әйтелә. *Һин нимә,* ***атлы ҡаҙаҡтай*** *атланып алғанһың.* (Д. Бүләков.)

ауға эләгеү. Берәй кешенең ҡорған хәйләһенә, мәкеренә бирелеү.

син.: тоҙаҡҡа төшөү, ҡармаҡҡа ҡабыу.

ауыҙ асыу. I.1. Һүҙ башлау, хәбәр һөйләү. *Факиһа был хаҡта ҡабат* ***ауыҙ асманы****, атаһының тағы ҡыҙып китеүенән ҡурҡты.* (Ж. Кейекбаев.) *Бер* ***ауыҙ асҡанда****, башҡорт театрын тыуҙырыу юлында эшләгән эшмәкәрҙәр тураһында ла бер нисә һүҙ әйтеп үтке килә.* (И. Насыри.) *Азамат атаһын рәнйетергә бер кемгә лә рөхсәт итмәй.* ***Ауыҙ асып*** *ҡына ҡараһындар!* (Ә. Бикчәнтәев.) **Ауыҙ астырмау**: *Ахыры аптырап Ныязғолға барҙым.* ***Ауыҙымды ла астырманы:*** *— «Аҡса кәрәкме, ни кәрәк?» — тип тора.* (Һ. Дәүләтшина.)

ант.: ауыҙ йомоу.

2. Һемәйеү, буш тороп ҡалыу. *Биктимер ... ҡатынын үҙе менән атҡа атландырып ала ла алтын йортҡа ҡарай сабып та китә. Батша үҙенең улы менән* ***ауыҙ асып*** *тороп ҡала.* (Әкиәттән.) / Иғтибарһыҙ булып, ҡулындағын ысҡындырыу. Ауыҙ асып йөрөү. Ауыҙ асып ултырыу: ▬ *Ауылда шундай һылыуҙар булғанда,* ***ауыҙ асып йөрөү*** *һис тә килешле эш түгел.* (Ғ. Ибраһимов.)

3. Ныҡ аптырау, ғәжәпкә ҡалыу. *Ҡыҙҙар ҙа, Емеш тә* ***ауыҙҙарын асып****, аптырашып торҙо ла ҡалды.* (З. Биишева.)

ауыҙ асып [тыңлау]: *Ҡашаяҡ яҡта уларҙың был буталыштарына ғәжәпһенеп,* ***ауыҙ асып*** *ҡарап ултырған Ғәйшәгә ынтылды.* (Һ. Дәүләтшина.)

II. *дини.* Ураҙа тотҡанда, ашар алдынан тоҙ (йәки башҡа ашамлыҡ) ҡабыу. *Бөгөн ураҙа. Әле* ***ауыҙ асырға*** *ла ваҡыт етә бит.* (Т. Хәйбуллин.) *Ярар, ҡояш байығас,* ***ауыҙ асырмын*** *инде.* (Б. Бикбай.)

ауыҙ барыу. Хәбәр һөйләргә, һүҙ әйтергә батырсылыҡ итеү (хаяһыҙ һүҙ һөйләгән кешегә ҡарата әйтелә). *Иң йыуаш һарыҡты ла ашап йөрөгәс, башҡа һүҙгә нисек* ***барһын*** *инде* ***ауыҙ.*** (М. Ғафури.) *[Гөлйөҙөм:] — И, оятһыҙ. Әллә мине еңгә тимәксе булаһыңмы? Ни* ***ауыҙың барып*** *шулай әйтерһең икән тиңдәшеңә.* (Һ. Дәүләтшина.)

син.: тел барыу, тел әйләнеү.

ауыҙ бешеү*. Яңылышлыҡ эшләп, шуның ҡыйынлыгын кисереү. ***Ауыҙы бешһә,*** *[Луис] ағаһының әйткәнен иҫенә төшөрөр, әммә һуң булыр.* (Ә. Бикчәнтәев.) *...Йылдар үтте. Иәшлегебеҙ һүрелә төшкән инде. Тормош утында күп ҡабат* ***ауыҙыбыҙ бешкән*** *инде.* (Р. Бикбаев.) *Ҡатыны ла бер* ***ауыҙы бешкәс****, өрөп ҡаба, бәләне үҙе саҡыртып килтермәй хәҙер, килһә инде, уға ҡаршы тора белә.* (Әкиәттән.) *Бер колхоз председателен үлтереп маҡтаған мәҡәлә баҫып, редакторыбыҙҙың күптән түгел генә* ***ауыҙы бешкәйне.*** (Н. Мусин.)

син.: һабаҡ алыу.

[*Түбәндәге мәҡәлдән: ауыҙы бешкән өрөп ҡаба.]

ауыҙға алғыһыҙ. Бик тәмһеҙ йәки әсе. *[Бисәнең] .... ашы эт* ***ауыҙына алғыһыҙ*** *насар булғанлыҡҡа әнәһенән ебенә саҡлы матурлап, баплап, тәмләп һөйләнеләр.* (Ғ. Дәүләтшин.)

ант.: ашап туйғыһыҙ (туймаҫлыҡ), теленде йоторлоҡ.

ауыҙға алыу. 1. Хәбәр итеп һөйләү *(күберәк хуп күреп етмәгән һүҙ хаҡында). Ундай туҙға яҙмаған һүҙҙәрҙе* ***ауыҙыңа ла алма.*** *Аш хаҡын һаҡларға кәрәк.* (Һ. Дәүләтшина.) *Оло кешеләр ғәжәп халыҡ инде: бер һүҙҙе* ***ауыҙына алдылармы*** *— шуны һөйләйҙәр ҙә торалар.* (З. Ғәлимов.) *Өләсәһе, бер* ***ауыҙына алғас****, өҙмәне лә ҡуйманы. Хәйҙәргә мәктәпкә барыуҙан башҡа сара ҡалманы.* (Ф. Иҫәнголов.)

2. Ҡабыу, ашау. *Әсәйем ...әллә нишләп кенә шәкәрҙән ҡалды ла ҡуйҙы бит! Шунан бирле шәкәрҙе* ***ауыҙына ла алмай.*** (Ғ. Дәүләтшин.)

ауыҙға инеп барыу (инерҙәй булыу). Ярарга тырышып, ышанып, бик яҡынлап хәбәр һөйләү. *Яңы дуҫ тапҡан бит ул [Нәркәс].* ***Шуның ауыҙына инеп бара.*** (Ш. Бикҡол.) *Ирҙәр, әбейҙәр Юлдыбайға яҡын ғына ултырып,* ***ауыҙына инерҙәй булып*** *һорашалар.* (Һ. Дәүләтшина.) *Үҙегеҙ Айҙарҙы яманлап бөтөрә алмайһығыҙ, ә берәр нәмә булһа,* ***ауыҙына инергә*** *тораһығыҙ.* (Н. Нәжми.)

ауыҙға йөҙөк йәшереү (ҡабыу). Бер һүҙ ҙә әйтмәү, һөйләшмәү. *Айбулаты тағы,* ***ауыҙына йөҙөк йәшереп****, өндәшмәй-тындашмай сәй эсте лә, ҡайтып китте.* (Һ. Дәүләтшина.) *[Сәғит йәштәргә:] Йырлағыҙ! Әллә* ***ауыҙығыҙға йөҙөк ҡаптығызмы?***

(Х. Ибраһимов.) *[Ҡәйнәһе Фатимаға:]* — *...Оҙатҡан саҡта ҡайһылай оҫта тәтелдәй ине.* ***Ауыҙына йөҙөк йәшергәнме*** *әллә хәҙер.* (Ж. Кейекбаев.) **Ауыҙға йөҙөк йәшерғән (ҡапҡан) кеүек:** *Кунаҡтар* ***ауыҙҙарына йөҙөк ҡапҡан кеүек*** *тынып ҡалдылар.* (Ш. Шәһәр.) *Ҡатыным менән ҡәйнәм,* ***ауыҙҙарына һыу уртлағандай,*** *бик оҙаҡ өндәшмәй, бер-береһенә текләшеп ултырҙылар.* (Й. Солтанов.) *Ниңә* ***ауыҙыңа һыу уртлап*** *тораһың? Һинең өсөн кем сауҙалашырға тейеш?* (Й. Солтанов.) *Артҡа тәгәрәүегеҙҙе күреп,* ***ауыҙҙарына һыу уртлағандай*** *тымып ҡалған түрә йәнә маҡтай башлар әле ҙәгеҙҙе.* («Сов. Баҡ.»)

син.: ауыҙҙы әнә менән тегеү, ауыҙҙы йомоу, ауыҙҙы ябыу, ләм-мим тип әйтмәү, телде йотоу, телде тешләү, телде тыйыу, теште ҡыҫыу.

ант.: ауыҙы ябылмау, теле телгә теймәү (йоҡмау).

ауыҙға <ҡара> ҡан тулыу. Ҙур йәбер, мохтажлыҡтан йә башҡа нәмәнән ауыр хәлгә төшөү. ***Ауыҙыңа ҡара ҡан тулғанда*** *ла, дошман алдында төкөрмә.* (Мәҡәл.)

син.: ауыҙ тулы ҡан булыу.

ауыҙға ҡаратыу *кемде.* 1. Һүҙ менән мауыҡтырып, кешенең иғтибарын йәлеп итеү. *Новиковҡа бында майҙан асылды. Ул бөтә һалдаттарҙы үҙенең* ***ауыҙына ҡаратып*** *алды.* (Д. Юлтый.) *Нәфисә компанияла шундай күңелле кеше ул: бөтәһен үҙенең* ***ауыҙына ҡаратып*** *ултыра.* (М. Хәйҙәров.) *Урталарында әлеге Фәхри. Ул, бөтәһен дә үҙ* ***ауыҙына ҡаратып,*** *ҡыҙыҡ-ҡыҙыҡ нимәлер һөйләй ине...* (Б. Бикбай.)

2. Үҙеңә бойһоноулы итеү. *Бына һиңә яңы түрә. Бөтә халыҡты* ***ауыҙына ҡаратып*** *тора.* (Һ. Дәүләтшина.) *Ә хәҙер күр, Варис үҙе бөтә үҫмерҙәрҙе* ***ауыҙына ҡаратҡан.*** (Ф. Лоҡманов.)

ауыҙға төшкән һары майҙы (төшкәнде) йота алмау *һөйл.* Еңел килеп ингән малды ҡулдан ысҡындырыу.

ауыҙға төшөү. Юҡтан, еңелдән генә ҡулға килеп *инеү (байлыҡ, мал-мөлкәт). Ауыҙға төшкәнде ысҡындырыу. Ауыҙға төшә яҙыу.* ▬ *[Управляющий:]* — *...* ***Ауыҙыма төшкән*** *байлыҡтан ҡолаҡ ҡаҡҡанға үкенәм. Хәҙер ни эшләргә? Иҫ-аҡыл етмәй. Һемәйҙем бит.* (Я. Хамматов.)

син.: ҡулға төшөү

ауыҙға һуҡмас(тар). Берәй хәбәрзе башларга, үтенесте әйтергә баҙнат итеүҙе белдереп әйтелә. *Яусыға үлем юҡ тиҙәр,* ***ауыҙыма һуҡмаҫ*** *әле, үҙеңә ҡәйнә булып та ҡуйырмын.* (М. Тажи.) *Әйтһә ни,* ***ауыҙыңа һуҡмаҫ*** *ине әле. Бәлки Сәмерхандың аңҡылдауынан ҡасҡандыр.* (З. Ҡаҙаҡбаева.)

ауыҙға һыу уртлау (ҡабыу). Өндәшмәҫ булыу, һөйләр ерҙән һөйләмәҫ булыу. — *Йә, таҙ баш, маҡтанма. Әрәмтамаҡ, ярып-ярып сығарып ебәрербеҙ үҙеңде, күп һөйләшәһең, — тип, тегене* ***ауыҙына һыу уртларға*** *мәжбүр иткәндәр.* (Әкиәттән.) *Барса бағырҙы телгә алыусы булманы — кем күргән, уныһы* ***ауыҙына һыу ҡапҡан,*** *күпселеге күрмәгән.* (Р. Байбулатов.) *Бородинова ...*

Мырҙабайҙа барыбер клуб һалабыҙ, тип ең һыҙғанып йөрөгән. Ләкин һуңынан ул да ***ауыҙына һыу уртлағаң.*** (Сов. Башҡ.»)

син.: ауыҙға йөҙөк ҡабыу, ауыҙ йомоу.

ант.: теш тешкә теймәү, ауыҙы ябылмау.

ауыҙ ҙа астырмау. Һүҙ әйтергә лә ирек бирмәү. *Һуғышҡа саҡлы уҡ әле Тимерҡаҙыҡ үҙе лә колхозға трактор алыу хаҡында уйлап-уйлап ҡуйғайны. МТС яҡын булғас, ана шул хеҙмәтләндерер тип,* ***ауыҙ ҙа астырманылар.*** (Ғ. Ибраһимов.)

ауыҙҙан өҙөү. 1. Үҙеңә етмәгән нәмәне кеше менән уртаҡлашыу *(ризыҡҡа ҡарата;* ҡылымы күберәк —п формаһында ҡулланыла). — *... Мин бер кемде лә ирекһеҙләмәнем. Кем үҙе үтенеп килә — ҡыҙғанып,* ***ауыҙымдан өҙөп*** *бирер ебәрҙем.* (Ф. Иҫәнғолов.) *Имән сәтләүегенән бешерелгән әпәкте ауыҙыма ла килтерә алмайым. Һин шул ваҡыт, ҡәйнә-ҡайныңдан йәшереп, үҙ* ***ауыҙыңдан өҙөп,*** *һөткә генә бешерелгән алабута бутҡаһы индереп торҙоң.* (Я. Вәлиев.) *[Рәшиҙә әбей] йомош менән килгән кешене һис буш итмәй, һораған нәмәне* ***ауыҙынан өҙөп*** *булһа ла бирер ебәрә торғайны.* (К. Мәргән.)

2. Кемде лә булһа берәй нәмәнән мәхрүм итеү. *Әлөккән суртанды ысҡындырҙы,* ***ауыҙҙан өҙҙө,*** *шайтан малай!* (Һөйл.)

ауыҙҙан төшмәү *кемдең.* Бер үк хәбәрҙе өҙмәй һөйләү *(күберәк юҡлыҡ формаһында). — Власть башында большевиктар!.. Был һүҙҙәр һалдаттарҙың* ***ауыҙынан төшмәне.*** (В. Исхаҡов.)

ауыҙҙан ут сәсеү (сәсрәтеү). Бик үткер, сая булыу, сатнап тороу. *Бәшәрҙең* ***ауыҙынан ут сәсрәп*** *тормай, йомшаҡ. ... Ә Ғәлкәй балалары үлән аҫтынан ут һалалар.* (Б. Ишемғол.)

ауыҙҙы йыйып [һөйләү]. Һүҙ-хәбәрҙә тотанаҡлыҡ күрһәтеү, ни һөйләгәнеңде белеп һөйләү.

ауыҙҙы сөйгә элеү *һөйл.* 1. Ашамау, бер нәмә ҡапмау, аҫҡа ҡаҡланыу. *Байҙар ҡаҙан аҫҡанда, ярлы* ***ауыҙын сөйгә элһен.*** (Халыҡ йырынан.) *Маяҡ һыйырҙары йәшәй башҡа һыйырҙарҙан көлөп. Ҡалған малдар ғүмер итә* ***ауыҙҙарын сөйгә элеп.*** (Т. Арслан.)

2. Бер хәбәр ҙә һөйләмәү, өндәшмәү. *Донъяла әҙәм булдырмаған эш буламы ни? Юҡһа, улай* ***ауыҙыңды сөйгә элгән*** *кеүек, урам тапап йөрөһәң, ғүмерҙә эш таба алмаҫһың.* (С. Агиш.)

син. ҡар.: ауыҙға йөҙөк йәшереү.

ауыҙҙы <әнә менән> тегеү. Өндәшмәҫ, һөйләшмәҫ булыу. ***Ауыҙығыҙҙы әнә менән тегеп*** *килдегеҙ мәллә?* (Таҡмаҡтан.)

син. ҡар.: ауыҙға йөҙөк йәшереү.

ауыҙ итеү. Ашап, тәмләп ҡарау. — *Мәле, килен, һоғон әле. Үҙең былтыр һауған бейәнең итенән* ***ауыҙ ит.*** (Һ. Дәүләтшина.) *Мин дә ҡуян итен* ***ауыҙ итеп*** *ҡарайым* (Ж. Кейекбаев.) — *Эс әле, эс, йүкә балын* ***ауыҙ ит,*** *ауылдың һөтлө сәйен һағынғанһыңдыр әле...* («Сов. Башҡ.») *Ауыл тирәһенән ат етерлек алыҫлыҡтағы бер генә түрә-ҡара ла, байғура ла, туй нигмәтенән* ***ауыҙ итмәй*** *ҡалманы.* (Ф. Иҫәнголов.)

ауыҙ йомоу. Өндәшмәҫ, һөйләшмәҫ булыу. — ...***Ауыҙ йомоп,*** *тешләнеп йөрөүебеҙ арҡаһында яланғас тороп ҡалдыҡ.* (Т. Хәйбуллин.) *Китап һүҙен ишеткәс, ҡарттар* ***ауыҙҙарын йомдолар.*** (Б. Бикбай.) Сер сисмәҫ өсөн, өндәшмәҫ булыу. *Әрәмшәрәм ителгән иген хаҡында* ***ауыҙ йомдо*** *[Сынбулатов].* (М. Тажи.)

син.: ауыҙға йөҙөк йәшереү.

ауыҙ йырыу *һөйл., яманл.* Бушалағайымға көлөү. *Ауыҙ йырып көлөү.* ▬ *Һин дә тағы, наборщигым,* ***ауыҙың йырма,*** *ҡолағың ас йәнем әсеп йырлауыма.* (Ш. Бабич.) *Итәктәрен киң йәйелдереп кейгән [Төхфәт байҙар] ...* ***ауыҙҙарын йырып*** *көләләр.* (Т. Хәйбуллин.) *Ләлә менән Наза был юлы* ***ауыҙ йырманы.*** («Башҡ. пионеры»)

ауыҙ йәйеү *һөйл., яманл.* Бик иркенләп хәбәр һөйләү. *Ауыҙ йәйеп һөйләү.* ▬ *Уның шулай* ***ауыҙ йәйеп*** *маҡтанып ултырыуын тыңларға сабырлығы етмәне Ғафарҙың.* (Н. Мусин.)

ауыҙ күтәреп [хәбәр һөйләү, йырлау] *яманл.* Оялып-тартынып тормай, әҙәп һаҡламай *(һүҙ һөйләү, йырлау). Урамдан егет-улаҡ уҙыр хәл юҡ, күҙең-ҡашың ялмаңлап,* ***ауыҙ күтәреп*** *һүҙ ҡуша башлайһың.* (Т. Хәйбуллин.) — *Быларының* ***ауыҙ күтәреп*** *йырлашып ултырырға дәрәжәләре ҡушмайҙыр — тип, үҙенсә иҫәпләне Зөһрә апай...* (Ш. Янбаев.) *Йәштәрҙең төнөн... урамда* ***ауыҙ күтәреп*** *йырлап йөрөүҙәре бөттө.* («Сов. Башҡ.») *[Боҫтан:] Атаҡ... Бына нишаналар! ...* ***Ауыҙ күтәреп*** *буҙлап ултыралар.* (Б. Бикбай.)

ауыҙ ҡолаҡҡа етеү *шаяр.* Ҙур шатлыҡ кисереү, ҡыуанып йылмайыу. ...*Ҡапҡанан Мазһар үҙе күренде.* ***Ауыҙы ҡолағына еткән.*** (Ф. Иҫәнғолов.) *Кис менән өҫтәлде йыйыштырып алғас, ҡунаҡ сумаҙанынан бер колода кәрт алды. Шуны күреү менән, 'Кыҙылтештең* ***ауыҙы ҡолағына етте.*** (Ә. Бикчәнтәев.) *Маҡтау һүҙе ишетеүе рәхәт инде — малайҙарҙың* ***ауыҙы етте ҡолағына...*** (М. Кәримов.) *Мин дә йыймағанмын иренемде.* ***Ауыҙым еткән ҡолаҡҡа.*** (Т. Йосопов.)

син.: ат(ҡа) менгәндәй булыу.

ауыҙ менән себен тотоу. Ян-яҡҡа иғтибарһыҙ ҡараныу, асыҡ ауыҙланыу.

ауыҙ тултырып [һөйләү]. 1. *яманл.* Иркенләп, ҙур ҡәнәғәтлек менән *(хәбәр һөйләү). Мин, ҡарт алйот,* ***ауыҙ тултырып*** *һине урам буйына маҡтап йөрөгән булам тағы.* (Б. Бикбай.) *Былай ҡарағанда, беҙҙә оркестр төҙөлөүҙе әллә ниндәй оло ваҡиға итеп,* ***ауыҙ тултырып*** *һөйләп тороуҙың да кәрәге юҡ-юғын.* (Ғ. Ғүмәр.) *Исламғолов, трибунаға сығып, үҙенең ҡылмыштары тураһында* ***ауыҙ тултырып,*** *ай-һай, һөйләмәҫ.* («Сов. Башҡ.»)

2. Һүҙҙе, уйҙы оло итеп *(әйтеп биреү). Әйе, беҙҙең әҙәбиәтебеҙ СССР халыҡтары әҙәбиәте араһында тамам өлгөргән, ҙур әҙәбиәт, тип* ***ауыҙ тултырып*** *әйтә алабыҙ.* (Н. Нәжми.) *Яҡшығол*

бит башҡорт хаҡында тәү башлап ***ауыҙ тултырып*** *һүҙ әйткән кеше...* (Ә. Вахитов.)

ауыҙ тулы ҡан булыу. Бик ауыр хәлгә төшөү. ***Ауыҙың тулы ҡан булһа*** *ла, дошман алдында төкөрмә.* (Мәҡәл.)

син.: ауыҙға <ҡара> ҡан тулыу.

ауыҙ һыуы ҡороу *кемдең.* Берәй нәмәгә һоҡланып, ымһыныу менән һөйләү *(ғәйепләберәк әйтелә). [Ғарифтың]...* ***ауыҙ һыуы ҡороп*** *һөйләй торған ҡалаһы ошо икән!* (М. Ғафури.) *[Ҡайным] Мораттша байҙың фәләнсә баш йылҡыһы, төгәнсә баш һыйыры, тип,* ***ауыҙ һыуы ҡорой.*** (Һ. Дәүләтшина.) *Күрше-күлән* ***ауыҙ һыуы ҡороп:*** *«Себерҙә ат арзан икән...», — тип һөйләй.* (Б. Бикбай.) *— Һеҙгә шул инде, малай тип* ***ауыҙ һыуығыҙ ҡорой.*** (Т. Килмөхәмәтов.) **Ауыҙ һыуын ҡоротоу:** *Шағәли һинең кеүек күҙлеләрҙең дә* ***ауыҙ һыуын ҡоторлоҡ*** *әле.* (С. Ҡудаш.) *Дуҫ-иш бик күбәйеп китте, ти, бының, барыһы ла* ***ауыҙ һыуҙарын ҡоротоп*** *маҡтайҙар.* (Әкиәттән.)

ауыҙ һыуын ҡойоу. Ашарға ымһыныу.

ауыҙы бер бешерем. 1. Ауыҙы бик ҙур [кеше]. 2. Үсегеп, иренен турһайтып торған кешегә ҡарата мыҫҡыл менән әйтелә.

ауыҙы көрәк менән тишкән <кеүек> *кемдең, һөйл., ямanл.* Һүҙ йөрөткән, ғәйбәтсел. *— Кем һөйләп сығарған һуң ул хәбәрҙе? — Кем булһын, Әхмәҙиҙең бисәһе инде. Уның әбейенең* ***ауыҙы көрәк менән тишкән күк*** *бит.* (Ж. Кейекбаев.) *... Ауылда бар бит әле* ***ауыҙын көрәк менән төртөп тишкән*** *кешеләр...* (Б. Бикбай.) *— Ауыҙ тигәнең* ***көрәк менән тишкән кеүек*** *инде... ... Ҡайҙан белеп яҙғандар...* (Ш. Насыров.)

син.: урам ауыҙ.

ауыҙы ла ҡыйшаймай *кемдең, әрл.* Оялып, тартынып тормай *[тура ярып һөйләү]. Муллаларға ҡаршы ойошма, ти бит.* ***Ауыҙы ла ҡыйшаймай,*** *күҙен дә йоммай, иблис. (*«Сов. Башҡ.»)

ауыҙы менән ҡош тота. Бик өлгөр, етеҙ, бар яҡтан да килгән [кеше]. ***Ауыҙың менән ҡош тотҡан*** *ир инең, ниндәй көнгә ҡалдың һин, Юлай?* (Б. Бикбай.) *Апаһының йәшлеге хаҡында Хәнифә ишетеп кенә белә. Ҡулында ут уйнатҡан,* ***ауыҙы менән ҡош тотҡан,*** *тиҙәр халыҡта ундайҙар тураһында.* (М. Садикова.) *[Иҫкужа:] — Эй, байғош!* ***Ауыҙың менән ҡош тоторҙай*** *ир инең бит. Ана, ана, ҡайҙарҙа ятып ҡала һөйәктәрең.* (Ә. Хәким.)

син.: ҡулында һандуғас һайрата, ҡулында ут уйната.

ант.: бешмәгән бәрәңге, тыумаҫ борон ҡартайған.

ауыҙына ҡаптырған һары майҙы ла йота алмай *һөйл., әрл.* Бик мәшәү, ҡулына төшкәнде лә ысҡындыра торған. *Йомағол күпме генә уйламаһын, Сәмиғулланың был ҡыланышын аңлай алманы.* ***«Ауыҙына төшкән һары майҙы ла йота белмәй*** *бит, ахмаҡ!»* *— тип һүкте уны эсенән генә.* (Ғ. Байбурин.)

син. ҡар.: асыҡ ауыҙ 1.

ауыҙына ҡаран тороу *кемдең.* Берәй кешенең һүҙенән сығып эш итә алмау. — *... Беҙҙә үҫтең. Ҡунаҡлар итәгең булмағандай, шул Фәрхиә* ***ауыҙына ҡарап*** *тораһың. Бынағайыш, — тип үпкәләп алды Илбай ҡарсығы.* (Х. Ғиләжев.) *Йәш, тип тормай аҡһаҡалдар, уның [Аҙнағолдоң]* ***ауыҙына ҡарай.*** *'Ҡарамаҫтар ине, — батырҙың тирә-яҡты усында йомарлап тотҡан атаһы бар.* (Ә. Хәким.)

ауыҙынан ҡара ҡан(ын) ағыҙыу *кемдең.* Бик ҡаты туҡмау. *Ауыҙынан ҡара ҡанын ағыҙғанса туҡмау.* ▬ *[Халыҡ:]* ***Ауыҙынан ҡара ҡан ағыҙырға*** *кәрәк Баймөхәмәт малайының. Әйе, әйтмәһә, туҡмап әйттерергә кәрәк.* (И. Насыри.)

ауыҙынан сыҡҡанды эт ашамаҫ *кемдең, һөйл.* Әҙәпһеҙ хәбәр һөйләгән, әшәке һүҙле. *Ул [бригадир] һуғыш суҡмары, уның* ***ауыҙынан сыҡҡанды эт ашамаҫ.*** (Ә. Бикчәнтәев.) ***Ауыҙынан сыҡҡанды эт тә ашамаҫ*** *бит. Ғүмергә ишеткәнем юҡ ине шундай әҙәпһеҙлекте.* (Я. Вәлиев.)

ауыҙынан һүҙен тартып алып булмай *кемдең.* Өндәшеп, һөйләшеп бармай торған, тешеккән *(кеше).*

ауыҙынан һүҙе сыҡмай. Һөйләшеп бармай торған, өндәшмәҫ *(кеше). — Айныҡ саҡта* ***ауыҙынан һүҙе сыҡмай,*** *бында килеп, ҡыҫтыбый булып ултырған була.* (Р. Ғарипов.)

ауыҙынан (ауыҙында) әсә һөтө кипмәгән *кемдең, әрл.* Үҫеп етмәгән, балиғ булып өлгөрмәгән *(әҙәпһеҙ ҡыланған йәшерәк кешегә ҡарата әйтелә). [Барый:] Кешенең шул тиклем оятһыҙ булыуына иҫең китер,* ***ауыҙынан әсә һөтө кипмәгән,*** *ә кешегә аҡыл өйрәтеп маташа.* («Сов. Башҡ.») — *Һай! Әле һинең* ***ауыҙыңда әсә һөтө кибеп етмәгән,*** *шуға ҡарамаҫтан, һүҙгә ҡушылып һөйләнгән булаһың...* (Ә. Бикчәнтәев.)

син.: ауыҙының һарыһы кипмәгән.

ауыҙын аса үпкәһе күренә *кемдең.* Үтә ярлы. *Бик ярлылар,* ***ауыҙҙарын аса, үпкәләре күренеп тора.*** (Д. Юлтый.) *[Әүхәт:] Нимәһен һөйләп тороргә уның?! Бына, башта алама кәпәс тә, ботта йыртыҡ ыштан,* ***ауыҙымды асһам — үпкәм күренеп тора.*** (Н. Мусин.) *Ә бит уларҙың барыһы ла, беҙҙең кеүек үк, иҫ киткес ярлы,* ***ауыҙҙарын асһалар, үпкәләре күренеп торған*** *ярлы кешеләр.* («Сов. Башҡ.»)

син.: һыйыр мөгөҙөнә эләрлек нәмәһе юҡ.

ауыҙына сәйнәп ҡаптырыу *кемдең.* Бик ентекләп, ваҡтөйәгенә тиклем аңлатыу.

ауыҙына һуғып булмай *кемдең.* Һүҙ, хәбәрҙән тыйып булмай. *Алдашаһың, шыттыраһың, тип көлөрҙәр. Көлһәләр, көлөрҙәр,* ***ауыҙҙарына һуғып булмай*** *бит инде.* (И. Абдуллин.)

ауыҙына һуғыу *кемдең, тупаҫ.* Һүҙҙән, хәбәрҙән тыйып туҡтатыу, өндәшмәҫкә мәжбүр итеү.

син.: ауыҙын ябыу (ҡаплау, тығыу).

ант.: ауыҙын астырыу, телен сисеү.

ауыҙына шайтан төкөргән *кемдең.* Һәр һүҙгә яуап таба алған, телләшеүгә бик оҫта кешегә ҡарата әйтелә. — *Бына, исмаһам, үҙебеҙҙең Айбулат, күрһәттеме үҙен, егетең! Хатта Ныязғолдо ҡалтыратты.* — *Дөрөҫ, ауыҙына* ***шайтан төкөргәнме*** *ни.* (Һ. Дәүләтшина.) *Ахыр сиктә уны:* — ***Ауыҙыңа шайтан төкөргән нәмә икәнһең,*** — *тип эштән ҡыуҙылар.* (В. Исхаҡов.)

ауыҙы ни әйткәнде ҡолагы ишетмәй *кемдең.* Уйламай һөйләй.

ауыҙының һарыһы кипмәгән *кемдең, әрл.* Үҫеп етмәгән, балиг булмаган *(әҙәпһеҙ ҡылыҡлы йәш кешене орошҡанда әйтелә). Сәлмән мулла элеп алды:* — *Тик тор, бәдбәхет,* ***ауыҙыңдың һарыһы ла кипмәгән малай!*** («Сов. Башҡ.»)

син.: ауыҙынан (ауыҙында) әсә һөтө кипмәгән.

ауыҙын ябыу (каплау, тыгыу, томалау, тегеү) *кемдең, тупаҫ.* Һүҙҙән туҡтарга мәжбүр итеү, өндәштермәү. *Кемдер нәфрәтләнеп ниҙер һөйләмәксе ине лә Иәмғи уның* ***ауыҙын япты...*** (Х. Ғиләжев.) — *Мәсьәлә бик матур һәм ғәҙел хәл ителде,* — *тип тегеләрҙең* ***ауыҙын япты*** *[вәкил].* («Сов. Башҡ.») *Афзал ошоларҙы әйтте һалды, Ғимадыйҙың* ***ауыҙын ҡапланы.*** (С. Ҡудаш.) — *Һөйләһен! Миҙалдар тағып ҡайтҡан кешенең дә* ***ауыҙың тығмаҡсы*** *булаһығыҙмы хәҙер?* (Я. Хамматов.) *Мәңге шулай ғүмер кисерҙеләр, ... Аҡыллыға ағыу эсерҙеләр, йырсыларҙың* ***ауыҙын тектеләр.*** (Р. Ғамзатов.)

син.: ауыҙына һуғыу.

ант.: ауыҙын астырыу, телен сисеү.

ауыҙын ҡыу сыбыҡ менән һөрткән. Ғел «Юҡ» тип кенә торған үтә һаран, һыҡмыр кеше.

ауыҙыңа <бер> тамсы һыу һалмаҫ(тар). Изгелекһеҙ, ҡаты бәғерле кеше хаҡында әйтелә. *Фәҡирлеккә дусар булһа ғәзиз башың, Дуҫтарыңа булмаһа биргән ашың, Ауырыһаң да яныңа һис бармаҫтар,* ***Ауыҙыңа бер тамсы һыу һалмаҫтар.*** (Д. Юлтый.)

ауыҙыңа <бал да> май. Яҡшы хәбәр һөйләгәндә, «шул ысынға сыҡһын!» тигәнде белдереп әйтелә. — *Ниңә? Әллә яусы булырға теләйһеңме, әҙнә?* — *Уға тигәндә ике ҡанат бер ҡойроҡ инде мин!* — ***Ауыҙыңа май,*** *әҙнә.* (Ж. Кейекбаев.)

син.: әйткәнең килһен.

ант.: ауыҙыңдан ел алһын.

ауыҙыңдан ел алһын. Насар хәбәр һөйләгәндә, «шул юҡҡа сыҡһын, булып ҡуймаһын!» тигән теләкте белдереп әйтелә. *Үткәнеңде өҙөлөп маҡтауыңды* ***ауыҙыңдан елдәр алһындар.*** (Ғ. Хәйри.) *Кит, юҡты һөйләмә, хәсрәт,* ***ауыҙыңдан ел алһын!*** (Н. Иҙелбай.) — *Иҫ китерлек нәмә һөйләйһең,* — *тине Борис-Кипарис, аптырап.* — ***Ауыҙыңдан ел алһын,*** *уйлап әйтәһеңме, әллә уйламаймы?* (Ә. Бикчәнтәев.)

син.: телеңә тилсә сыҡһын.

ант.: ауыҙыңа бал да май, әйткәнең килһен.

ауыҙынан тартып алыр *һөйл.* Өҙөп-йолҡоп ала торган, өҙгөс, әрһеҙ *(кеше)*.

ауыҙ эсендә (ауыҙҙа) бутҡа бешереү. Һүҙҙе асыҡ ҡына һөйләмәү, бығырлау. *[Хәйрүш Ғәлимйәнгә:] Нимә һин унда* ***ауыҙ эсендә бутҡа бешереп*** *ултыраһың? Тәмәке бир, тиҙәр һиңә.* (Х. Ибраһимов.) *[Шахнияз Ҡәләмдиргә:] —* ***Ауыҙ эсендә бутҡа бешермә!*** *Нимә тигәндәр?* (Ә. Мирзаһитов.) *— Һин нимә унда, [Федор]* ***ауыҙыңда бутҡа бешерәһең?*** (В. Исхаҡов.)

ауыр аяҡлы I. Буйында булған, йөклө, ауырлы. *[Айбулат Гөлйөҙөмдөң] ...* ***ауыр аяҡлы*** *булыуҙан аҙ ғына эскә һурылып уйҡылланған сикәләренә ҡарап һоҡланды.* (Һ. Дәүләтшина.)

II. Юллыҡһыҙ кеше. ***Аяғы ауыр*** *уның, осрап ҡуймаһын.* ***Ауыр аяҡлы*** *ҡарсыҡ.*

ауыр(ға) алыу. Бер-берәүҙең һүҙенә, ҡылығына үпкәләү. *[Килене ятыр алдынан:] — Ҡәйнәм, — тине, —* ***ауырға алма,*** *йәшең алтмышҡа етеп бара. Йәшәгән тиклем йәшәй алмаҫһың.* (С. Агиш.) *[Ниғмәт:] —* ***Ауырға алма.*** *Көслә асҡан күҙең нуры юҡ, — тине.* (Ҡ. Аралбаев.)

ауырға ҡалыу. Йөклө булыу, йөккә ҡалыу. *Өйләнешә һалғас та, кәләше* ***ауырға ҡалмағанға*** *ул [Ғәфүр] ғәйепле түгел дә.* (Д. Бүләков.)

син.: балаға уҙыу.

ауырға <тура> килеү. Ҡыйын булыу. *Ауыл больницаһында бындай ҡатмарлы операция яһау үтә* ***ауырға тура килде.*** (З. Әхмәтов.) *Көҙ көндәре шәкәр сөгөлдөрө ташығанда бигерәк тә* ***ауырға тура килә.*** («Сов. Башҡ.») *Ғибатҡа уҡыуы* ***ауырға тура килде:*** *атаһы ярлы ине, ярҙам итә алманы.* (Ж. Кейекбаев.)

ауыртҡан ер. Күңелһеҙ тойғолар, ауыр иҫтәлектәр менән бәйләнгән хәл-ваҡиға һ. б. *Парторг һүҙ башланы: — Мин бер хәбәр, Гөлгөл, ишеттем. ... Ә Гөлгөлдөң иң* ***ауыртҡан ере,*** *иң әрнеткән ере шул ине.* (Р. Ниғмәти.) *Фәйрүзә егеттең иң* ***ауыртҡан еренә*** *төрттөрҙө. Фәһим былай ҙа, мин ултыраһы трактор бит был, тип сәмләнә ине.* (Ә. Гәрәев.)

ауыртҡан ергә тейеү. Күңелгә ауыр булған, әсендерғес нәмәләрҙе ҡуҙғатыу. *Сәмиғулланың һүҙҙәре... Әхмәҙиҙең* ***ауыртҡан еренә тейҙе.*** (Ж. Кейекбаев.) *Ҡаһымбай Буранбайҙың* ***ауыртҡан еренә тейҙе.*** *Йөрәгенә сәнсеп-сәнсеп алды.* (И. Ғиззәтуллин.)

син.: ауыртҡан ерҙән тотоу.

ауыртҡан ерҙән тотоу. Күңелгә ауыр булырлыҡ, әсендерерлек итеү. *Ныязғолдо* ***ауыртҡан еренән тотоп*** *ҡысҡырттым әле!* (Һ. Дәүләтшина.)

син.: ауыртҡан ергә тейеү.

ауыртмаған яҡҡа ятыу. Берәй эш-хәлде ҡылғанда хәүефһеҙерәк яҡты ҡарау, уңайлыраҡ юлды һайлау. *Өйрәтеүҙән уҙғанһың инде, аҡыл белмәгән бала түгелһең хәҙер.* ***Ауыртмаған ягыңа ят.*** *Һуңынан үпкәләргә тура килмәһен.* (А. Игебаев.)

ауыртмаҫ (ауыртмаған) башҡа тимер таяҡ. Көтмәгәндә килеп сыҡҡан бәләгә, мәшәҡәткә ризаһыҙлыҡ белдергәндә әйтелә. *Тимер булманы, **ауыртмаған башҡа тимер таяҡ** булды был Хәсби малайы! Атаһы шундай кеше ине уның.* (Б. Бикбай.)

<ауыр> тупрағы еңел булһын *кемдең.* Вафат булған кешегә ҡарата әйтелгән теләк. — ***Ауыр тупрағы еңел булһын.** Бик интектем, — тине донъя ҡуйыусыны ҡыҙғаныусылар, күкрәктәрен тотоп.* (Р. Ғабдрахманов.) ***Ауыр тупрағың еңел булһын** инде, атай! Ваҡытһыҙ киттең һин, йәшләй киттең.* (В. Исхаҡов.) *Нажияның моңо **өҙөлмәһен** өсөн ғүмерен биргән Һибәтулла ағайҙың **тупрағы еңел булһын.*** («Сов. Башҡ.»)

син.: йәне йәннәттә булһын.

ахмалға төшөү. Арып, хәлдән тайыу. *Төш ауғанда **ахмалға төшөп** ҡайттылар Байыҡ менән бисәһе.* (Б. Аҫылғужа.)

ашаған табаҡҡа төкөрөү. Яҡшылыҡ эшләгән кешегә яманлыҡ ҡылыу. *Хатта үҙенең аҡылы, динде, халыҡ ижадын нормаль тойоуы булған кеше лә **ашаған табағына төкөргән.*** (Р. Ғарипов.)

ашап туйғыһыҙ (гуймаҫлыҡ). Бик тәмле *(аш-һыу). Төрлө нәмә һалынған урынашы бутҡаһы **ашап туйғыһыҙ** тәмле була.* (Ф. Иҫәнғолов.) *Кинйә улының кәләше бешергән икмәк **ашап туйғыһыҙ** булып уңған.* (Әкиәттән.)

син.: теленде йоторлоҡ.

ант.: ауыҙға алғыһыҙ, эт **ашағыһыҙ.**

ашарға һорамай. Берәй нәмәнең кәрәк булырын, ташларға ярамаганлығын белдергәндә әйтелә. *...Өй ултыра бит, ултырһын, **ашарға һорамай** бит.* (Ж. Кейекбаев.) — *Олатай, был иҫке биҙрә ҡолағы ниңә кәрәк ул? — ти [Зөфәр]. Карттың яуабы бер: — Ята бирһен, **ашарға һорамай бит!*** (Ә. Харис.)

ашарҙай булып (ҡарау). Ҡаты асыу менән, нәфрәтләнеп. *Мин баҫып торам. Шунан улар мине **ашарҙай булып**, ҡыҫымға алдылар.* (Һ. Дәүләтшина.) *Был ике студенттың бер-береһен **ашарҙай булып** асыулы ҡарашып алыуҙарын ... беҙ аңлай алмайбыҙ.* (К. Мәргән.)

аша һуҡтырыу. Алдап, арттырып һөйләү. *[Котлояр дауам итә:] — Ысын, ысын, нишләп **аша һуҡтырайым.** Әйтәм бит, халыҡ тәгәрәп ятып көлә.* (Һ. Дәүләтшина.)

аш ҡайтарыу. 1. Ҡунаҡта булғандан һуң, ҡайтарып үҙең саҡырыу.

2. *иҫк.* Аштан һуң дога ҡылыу.

аңҡа тараҡан төшөү *һөйл.* Ашарға ултырғас ҡына, теләмәгән кеше килеп инһәндә әйтелә. *Ай әттәгенәһе, **ашҡа тараҡан төштө** инде, теге Хәббиямал килә.* (Һөйл.)

аш менәү (көҫәү) *һөйл.* Төрлө ашамлыҡ ашағы килеү, аш теләү.

аш өçтө. Һүҙҙең дөрөçлөгөн раçлағанда ант рәүешендә әйтелә. *[Зәйниҙе] шунда уҡ башҡалар элеп алды. — Кит әле, әй! — Эйе, **аш өçтө**! — Ысынмы? — Ысын.* (Д. Бүләков.)

ашығың алсылыр*. Эшөндә, тормошонда гел уңып торған кешегә ҡарата һоҡланып әйтелә.

[* **Алсы** — балалар уйынында ашыҡтың отошло ятышы].

ашын ашаған, йәшен йәшәгән. Оло йәштәге кешегә ҡарата ихтирамһыҙлыҡ күрһәткәндә **әйтелә.** *Замананың шәплегенә иçең китер. Берәүҙең **ашын ашаған, йәшен йәшәгән**, ҡартайып бөткән атаһы үлә тип, тот та ҡайтар ҙа ебәр.* (Н. Ҡәрип.) *Нимә әйтерен Сания ла, хәтерен ҡалдырған бүтәндәр ҙә белә алманы. Ошо серен ул **ашын ашап, йәшен йәшәп** бөткәс, үҙе менән әхирәткә алып китте.* (М. Кәрим.)

ашын биреп, ҡашын биреп тороу. Ихласлап хормәт күрһәтеү. *Беҙҙең килен, барһаң, **ашын биреп, ҡашын биреп** кенә тора.* (Һөйл.)

аяғына быҙау баçҡан *кемдең.* Ниҙең ни икәнен яҡшы белә, эш итергә өйрәнгән. *Хәҙер Шәйхетдин ағағыҙҙың **аяғына быҙау баçҡан** инде, нисегерәк эш итергә белә.* («Сов. Башҡ.»)

аяғын йыуыу *нимәнең, һөйл.* Берәй ваҡиғаны йәки яңы алған нәмәне эске менән билдәләү. — *Яңы йылдың **аяғын йыуыу** беҙгә лә мотлаҡтыр, — тип өçтәнем мин.* (Й. Солтанов.)

аяғын ҡыçҡартыу *кемдең.* Килмәçлек итеү, килеп йөрөүҙән тыйыу. — *Ишетһен ҡолағың! — тине Бойков [Игоргә]. — Әгәр был тирәлә тағы сыуалып йөрөйһө булһаң, **аяҡтарыңды ҡыçҡартырбыҙ**.* (Ғ. Ибраһимов.)

аяҙ көндө сыра (ут) яндырып эҙләһәң дә таба алмаçһың. Кешенең йәки берәй нәмәнең таба алмаçлыҡ булып югалыуы тураһында. *Ул тауҙар араһынан мине ҡырҡмаһа ҡырҡ урядник килеп, **аяҙ көндө сыра яндырып эҙләһәләр ҙә, таба алмаçаҡтар**.* (Ж. Кейекбаев.)

аяҙ көндө йәшен һуҡҡандай булыу. Көтмәгәндә килеп сыҡҡан хәл-ваҡиғаның көслө тәьçире хаҡында әйтелә. *Самат та бер йылға хөкөм ителгәс, малайҙы **аяҙ көндө йәшен һуҡҡандай** булды: «Тоҡтомалға!» — тип бышылданы Азамат.* (Ә. Бикчәнтәев.) **Аяҙ көндә йәшен һуҡҡан кеүек:** ***Аяҙ көндө йәшен һуҡҡан кеүек**, бер көн мужиктар, ҡулдарына һәнәк, салғы, балталар тотоп, баярҙың йортон баçҡандар.* (Т. Тажи.)

аяҡ аçтына һалыу *нимәне.* Ниҙе лә булһа һанға алмау, иçәйләшмәү. *Бөтә ауылды тотоп торған егеттең һүҙен ни эшләп **аяҡ аçтына һалаһың?*** (Ғ. Дәүләтшин.)

аяҡ аçтына һалып тапау. Һанға һуҡмай, юҡҡа сығарыу, юҡ итеү. *Ул [Йәнтимер] шул уңай менән төрлө яҡлап иҙергә, минең минлегемде **аяҡ аçтына һалып тапарға** тырышаçаҡ.* (С. Агиш.) *Ә Иръегет?.. Тфү!.. Бөтә ышаныçты, бөтә хөрмәт, ихтирамды **аяҡ аçтына һалып тапаны**.* (З. Биишева.)

аяҡ аҫтында. 1. Яҡында ғына, эргәлә. *Яза — баш осонда, ҡаза — **аяҡ аҫтында.*** (Мәҡәл.) **Аяҡ аҫтындағы кеүек:** *Тау башынан бөтә тирә-яҡ **аяҡ аҫтындағы кеүек** кенә күренә.* (Ж. Кейекбаев.)

син.: ҡул осонда.

ант.: ете диңгеҙ аръяғында, йәһәннәм тишегендә, Ҡафтау артында.

2. Буйһонған, иҙелгән хәлдә.

*Башҡортостан интервенттарҙың һәм аҡгвардеецтарҙың **аяҡ аҫтында** сағы ине.* (Ә. Харисов.) *Ғәскәр башы ғәҙел булһа, дошман **аяҡ аҫтында.*** (Мәҡәл.)

син.: ҡул аҫтында.

аяҡ аҫтында ятмай. Күп, ҡәҙерһеҙ түгел. *Бындай оҫталар **аяҡ аҫтында ятмай.** Ватыҡ тырмаларҙы йүнәтергә берәүҙең дә ҡулы ҡысып тормай.* («Сов. Башҡ.»)

<аяҡ> атлаған һайын. Бик йыш, әлдән-әле. *Бында **атлаған һайын** магазин.* (Ж. Кейекбаев.)

син.: аҙым һайын.

аяҡ атларға (баҫырға) бирмәү *кемгә.* Кешенең иркенә һис юл ҡуймау, үҙ теләгең менән эшләргә тынғы бирмәү. *Бер ҙә шуға барғым килмәгәйне, **аяҡ атларға бирмәй** яусылатты бит.* (Һ. Дәүләтшина.)

аяҡ баҫмау. Бөтөнләй бармау, йөрөмәү. *Бынан ҡабат һеҙгә **аяҡ та баҫмам.*** (Һөйл.) *Сәғәт һигеҙ ярымдарҙа ғүмерендә мәктәпкә **аяҡ баҫмаған** ... ауыл муллаһы менән Этҡол килеп инделәр.* (Ғ. Дәүләтшин.) *Донъя имен булһын, Баҫыуҙарға Афәт кенә **аяҡ баҫмаһын,** тим.* (Т. Йосопов.)

син.: ишегенең ҡайһы яҡҡа асылғанын да белмәү.

аяҡ баҫыр урын юҡ (баҫҡыһыҙ). Кеше йәки берәй нәмә бик күп булған тығыҙ урын, ер һ. б. тураһында. *Йомшаҡ автобуста **аяҡ баҫыр** урын ҡалмаған.* (Ғ. Рамазанов.) *Яурынға саңғылар һалып, үҙәнгә төшөп киләм. **Аяҡ баҫырлыҡ** урын юҡ, сәскәләр тотоп киләм.* (Б. Рафиҡов.)

син.: әнә төртөр урын юҡ.

аяҡ баҫыу *ҡайҙа, нимәгә.* 1. Берәй урынға барыу, инеү. *Фәризә еңгә ... клубҡа аяҡ баҫҡаны юҡ, эшкә лә сыҡҡаны юҡ...* (Ҡ. Ибәтуллин.) *Үгәй әсә өйгә **аяҡ баҫыуы** булған, теге ҡыҙҙы йәберләргә керешеүе булған.* (Әкиәттән.) *Яҡшынан ҡасма, яманға **аяҡ баҫма.*** (Мәҡәл.)

2. Эш, тормош башлау. *Айҙар, ... йылдар буйы эшсәндәр бәхете өсөн көрәшкә **аяҡ баҫтым.*** (Б. Ишемғол.) *Бөйөк Туҡайҙың ижадҡа яңы **аяҡ баҫҡан** Бабичҡа яһаған йоғонтоһон тышҡы, формаль һығымтарға ғына ҡайтарып ҡалдырырға ярамай.* (Б. Бикбаев.)

3. Билдәле бер йәшкә етеү. *... Дүртенсе тиҫтәгә **аяҡ баҫҡан** Флүрә Еникеевнаны тап бына шулай алтын ҡуллы ветеран*

тип ололайҙар. («Сов. Башҡ.») *Үҙегеҙ беләһегеҙ, мин йәш түгел, етмешкә* ***аяҡ баҫҡан*** *инде.* (Һ. Дәүләтшина.)

аяҡ (табан) ергә теймәү. Ҡыуаныстан ҡайҙалыр бик шәп атлап барыу, шатланып елеү. *Мөмкин тиклем кейенгән булдым да.* ***Аяҡ ергә теймәй,*** *малай.* (Т. Йәнәби.) *Мин урамға сыҡһам,* ***табандарым ергә теймәй.*** *Осорҙай булып барам.* (М. Кәрим.) *Ромашканың* ***аяғы ергә теймәне,*** *тәүҙә килбәтһеҙ күренгән кәүҙәһе үҙенең йылғырлығы, еңеллеге менән хайран ҡалдырҙы.* (Ш. Янбаев.) *«Волга» туҡтау менән, ихатаға йәше-ҡарты дәррәү йыйыла. Әсә* ***аяҡтары ергә теймәй*** *— ҡанатланған һымаҡ тойола.* (Ғ. Рамазанов.)

аяҡҡа баҫтырыу. 1. *кемде.* Үҙ аяғы менән йөрөрлөк хәлгә килтереү, хәл-көс биреү. *Аллаға шөкөр, ер-һыуыбыҙҙың шифалы һауаһы, килендең ихлас тәрбиәһе* ***аяҡҡа баҫтырҙы*** *үҙеңде.* (З. Биишева.)

ант.: аяҡтан йығыу 1.

2. *кемде.* Үҫтереп, үҙ аллы тормошҡа сығарыу. *... Дүрт-биш баланы* ***аяҡҡа баҫтырып,*** *бөгөнгөһө көндө алтынсыһы тыуа, тип көтә [әсә]... (С. Кулибай.)*

3. *кемде.* Ығы-зығы тыуҙырып, урындан ҡуҙғатыу. *Был хәл бөтә колхоз етәкселәрен* ***аяҡҡа баҫтыра.*** («Сов. Башҡ.») *Беҙҙең Карпат яғына үтеүебеҙ немецтарҙы шунда үк* ***аяҡҡа баҫтырҙы.*** («Сов. Банҡ.»)

4. *нимәне.* Хужалыҡтағы емереклекте тоҙәтеү, күтәреү. *Халыҡ хужалығын аяҡҡа баҫтырыу. ▬ Ул [Борис] икенсе көндә үк заводты* ***аяҡҡа баҫтырыу*** *эшенә сыҡты.* (Ә. Вәли.)

аяҡҡа баҫыу (ҡалҡыу). 1. *кем.* Һауығып, хәл йыйыу. *Фатима, инде* ***аяҡҡа баҫҡан*** *булһа ла, судҡа килә алманы.* (Б. Бикбай.) *Һөйәк менән тирегә ҡалған Емеш* ***аяҡҡа баҫты.*** *Уның һауығып, тиңдәштәре араһына сығыуына иң ҡыуанған кеше Шәүрә булды.* (З. Биишева.)

ант.: аяҡтан йығылыу.

2. *кем.* Хәрәкәткә килеү, ҡуҙғалыу. *Застава бик тиҙ* ***аяҡҡа баҫты.*** (Ғ. Ибраһимов.) *— Кәбән яна?! Әйҙәгеҙ, иптәштәр! Шул арала бөтә ауыл* ***аяҡҡа баҫты.*** (М. Тажи.)

3. *кем, нимә.* Тормошта, хужалыҡта хәлләнеп алыу. *Беҙ икебеҙ ҙә ярлы кешеләр. Һин дә, мин дә. Дөрөҫ, мин һуңғы ваҡытта* ***аяҡҡа баҫтым*** *да баҫыуын...* (Я. Хамматов.) *... Бына ошо һайлау ваҡытында ярлы, батрак,* ***аяҡҡа ҡалҡып,*** *ауыл власын үҙ ҡулына алырға тейеш.* (Ш. Хоҙайбирҙин.)

аяҡ ҡалмау. Йөрөй-йөрөй хәлдән тайыу. *Ҡалала йөрөй-йөрөй* ***аяҡ ҡалманы.*** (Һ. Дәүләтшина.) *Беҙҙең ауыл менән колхоз идараһының араһы һигеҙ километр. Шул араны йөрөп, утын, бесән юллай торғас,* ***аяғым ҡалманы.*** («Сов. Башҡ.»)

аяҡ-ҡулды (ике ҡулды, ҡулды) бәйләү. Иректе, ихтыярҙы сикләү, эш-хәрәкәтте тотҡарлау. *— Уны ете йәштән өйләнеп,*

аяҡ-ҡулын бәйләмәһә**, ваҡыты етер ине әле, — тине Хәлимә.* («Сов. Башҡ.») *Юҡлыҡ йомарт ирҙең дә* ***ҡулын бәйләй. (Мәҡәл.)

аяҡ-ҡул менән [ҡаршы]. Тотош, бөтөнләйгә *(ҡаршы килеү, ризалашмау). Зөлхизә ирен ярып ҡарауға* ***аяҡ-ҡулы менән ҡаршы*** *төштө, уның ауырыу булыуын, һуңғы ваҡытта бик хәлһеҙләнеүен һөйләп бирҙе.* (Н. Мусин.)

син.: яҡын да килмәү.

аяҡлы бәхет. Көтөлмәгән ҡыуаныс алып килгән кешегә ҡарата әйтелә. *Ғәлим ағай өйгә ҡайтып ингән* ***аяҡлы бәхет*** *булып күренде.* (Д. Юлтый.)

аяҡлы ҡаза (бәлә). Ҡыйынлыҡ, ыҙа тыуҙырып йәшәгән кешегә ҡарата әйтелә. *[Ҡатын] Бик йәмһеҙ, бик аңра булып,* ***аяҡлы ҡаза*** *булырлыҡ булһа, мин нишләрмен?* (Ғ. Камал.) *Гәрәйҙең ҡапыл үлеп китеүенә ышанмай [Шәүәли], ләкин үҙ әсенән шуны бик теләй ине ул. Исмаһам,* ***аяҡлы бәләнән*** *ҡотолор.* (Б. Бикбай.)

аяҡ салыу *кемгә, нимәгә.* Эш-хәрәкәткә ҡамасаулыҡ итеү. *Үҙең белһең, Өфөлә лә эштәр мөшкөл. Етмәһә, меньшевиктар, эсерҙар* ***аяҡ сала.*** (Я. Хамматов.) *[Бикбаев] Былай һәйбәт кенә алып китте эште. Тик шул Йыһанша ағай ғына* ***аяҡ салғылай.*** (Р. Солтангәрәев.) *Синфи дошмандар социалистик төҙөлөшкә төрлөсә* ***аяҡ салырға*** *тырыштылар.* («Сов. Башҡ.») *Ул миндә әллә ниндәй дошманын күрҙе. Хәҙер бына, уңайы тура килгәндә, нисек кенә булһа ла миңә* ***аяҡ салырға*** *тырыша.* (Р. Ғарипов.)

аяҡтан баҫҡаны <**ултырып шыуғаны**>. Бөтә булған *(әҙәм заты). Зөлхизәне оҙатыр өсөн яр буйына бөтә ауыл йыйылды.* ***Аяҡтан баҫҡан, ултырып шыуғандың*** *бөтәһе лә был ғәжәп ваҡиғанан ситтә тороп ҡалырға теләмәне.* (З. Биишева.) *[Нәҙерша:] Ярай, ҡыҙым, мен атҡа, ҡул ҡаушырып тормағыҙ.* ***Аяҡтан баҫҡан*** *ир-ҡатын, барың атҡа менегеҙ.* (М. Буранғолов.)

аяҡтан йығылыу. Ауырып, хәлһеҙләнеп ятыу. *Шул рәүешле тырышып-тырмашып көн итә торғас, берҙән-бер көн сатлама ғинуар ыҙғырында, бабай сирләп* ***аяҡтан йығылған.*** (Әкиәттән.) *Уның ҡайғыһынан Яуынбайҙың әсәһе Гөлбәзәр* ***аяғынан йығылды.*** (Ш. Шәһәр.)

аяҡтан йығыу *кемде.* 1. Ауырытып йәки ҡайгыртып хәлде алыу. *[Аҡъегет] Ағайымдың ҡайғыһы мине* ***аяҡтан йыға, әсәй.*** (М. Кәрим.)

2. Бик ауыр хәлгә ҡуйыу. — *Кәрәк-яраҡтың юҡлығы* ***аяҡтан йыға,*** — *ти фотограф.* («Сов. Башҡ.») *...Изгебайҙы союзды* ***аяҡтан йыҡҡан*** *өсөн урынынан төшөрҙөләр.* (Р. Ғабдрахманов.) *Ҡарап торған берҙән-бер кәзәбеҙҙе балсыҡ баҫып үлтерҙе. Ике тауығыбыҙ ғәйеп булды. Тауығы инде уның әллә ни мал түгел, кәзәһе* ***аяҡтан йыҡты.*** *Етемдәремдең ризығы өҙөлдө.* (М. Кәрим.)

аяҡтан яҙыу. Күп йөрөүҙән ныҡ арыу, йәки ауырып хәлдән тайыу, йөрөмәҫ булыу. *Көн буйы саба-саба **аяҡтан яҙам**. Кискә табан еп өҙөрлөк тә хәл ҡалмай.* (Я. Вәлиев.)

аяҡ тартмау. Барғы килмәү, ҡайҙалыр барырға, сығырға теләк булмау. ***Аяғым тартмаһа ла**, мылтыҡты ҡулыма тотоп, әле генә бүре олоп тыңған яҡҡа табан атланым.* (Ә. Бикчәнтәев.) *[Мәрйәм:] Тик Миңзаданы ташлап китергә **аяғым тартмай**. Егерме йыл бергә ғүмер иткәнбеҙ, әсәле ҡыҙлы кешеләр ҙә беҙҙең кеүек татыу йәшәмәҫ.* (Ә. Мирзаһитов.)

аяҡ терәп [һөйләшеү]. Артыңда таяныс һиҙеп, ышаныс менән *(эш йөрөтөү, һөйләшеү). Теге ваҡытта минең кеүек ярлыябағай Зариф бай кеүектәр менән **аяҡ терәп** һөйләшә башлаған ине.* (И. Ғиззәтуллин.)

син.: арҡа терәп [һөйләшеү].

аяҡ тибеп (йәшәү, эш итеү). Үҙ көсөңә ышаныс тойоп иркенлек менән *(көн итеү, эш алып барыу). Бөгөн бында кейәүең менән ҡыҙың йәшәй **аяҡ тибеп** донъяға.* (Р. Бикбаев.) *Айғыр, асылда, Сөнәғәттеке ине. Сөнәғәт быны яҡшы белә. Шуға күрә ул Ғилаждың улдары менән **аяҡ тибеп** ҡаты, иркен һөйләшә ала.* (Ж. Кейекбаев.) *[Ниса:] Беҙҙең ферма бына ниндәй ул: эшләй ҙә белә, **аяҡ тибеп** байрам да итә белә.* (М. Хәйҙәров.)

аяҡты юрғанға ҡарап һуҙыу. Үҙ самаңа, мөмкинлегеңә ҡарап эш итеү. *...Сама кәрәк. Тауға ҡарап тау булып булмай бит. **Юрғаныңа самалап аяҡты һуҙаһың**.* (Ә. Вәли.)

аяҡ һуҙыу (һоноу) *һөйл.* Үлеү, вафат булыу. *Ҡыхылдап ятҡан өсөн бер кем дә аҡса түләмәй. Бер-ике йыл ятҡас, **аяҡтарыңды һуҙаһың**, шунан ҡыхылдап йүткереүең үҙенән-үҙе бөтә.* (Ж. Кейекбаев.) *Тағы ла бах! — Һәм ғәйепһеҙ шешҡолаҡ **аяҡ һуҙа**.* («Сов. Башҡ.») *Шәрифулла интегеп үрсетә башлаған малына ҡарап туя алмай. Киләсәктә аслыҡтан **аяғын һоноп** ятһа ятасаҡ, ләкин мал һанын арттырыуҙан туймаясаҡ.* (Я. Хамматов.)

син.: донъя ҡуйыу, донъянан китеү, йән биреү, мәңгелеккә китеү, ғүмер һүнеү, теге донъяға китеү, гүргә кереү, ҡәбер эйәһе булыу, ғүмер өҙөлөү, ата-бабалар янына китеү, мәрхүм булыу.

аяҡ эҙен өҙмәү (һыуытмау). Һәр ваҡыт килеп-китеп тороу, онотмай килә йөрөү. *Малеевканан **аяҡ эҙен өҙмәгән** Сергей Бородин менән ... таныштырҙылар.* (С. Кулибай.)

аяҡ ялы. Йомошҡа барып килгән өсөн бирелгән бүләк йәки һый. *Барыуымдың **аяҡ ялы** ла сыҡманы, исмаһам, сәй ҙә эсермәнеләр.* (Һөйл.)

баҙар ҡороу *һөйл.* Күмәкләшеп шау-шыу килеү, ҡысҡырышып һөйләшеү.

баҙары артыу (үҫеү). 1. *кемдең.* Абруйы үҫеү *[Зиннур] ... Партизандарға икмәк килтерҙе, ҡатыҡ-һөт ташыны, аттарын ҡараны. Үҙе ише малаҙар алдында уның* ***баҙары*** *икеләтә* ***артты.*** (К. Мәргән.) *Колхоз председателе Кунаҡҡолдоң* ***баҙары үҫә*** *башланы. Ул хәҙер күрше «Инеш» председателенән, элекке кеүек, кәпәс һалып бурыс һорамай.* (Х. Ғиләжев.)

2. *нимәнең.* Ҡиммәте, баһаһы күтәрелеү. *Ситсаның* ***баҙары арта.***

ант.: баҙары төшөү.

баҙарын күтәреү. Кешенең абруйын, нәмәнең ҡиммәтен арттырып күрһәтергә тырышыу. *Һуңғы һүҙҙәрҙең дөрөҫ түгеллегенә,* ***баҙарын күтәреү*** *өсөн Шакирәнең үҙе тарафынан сығарылған булыуына бөтәһе лә ышана ине.* (К. Мәргән.) *[Кәбир] Әллә үҙен белдеклегә һанап,* ***баҙарын күтәрергә*** *тырышамы? — тип уйлай Камалов йәш агроном тураһында.* (Я. Вәлиев.) *... Арыҫлан ғына, кинйә улының* ***баҙарын бик күтәреп*** *ебәрергә теләмәгәнлектәнме, әллә башҡа берәй уйҙанмы, башта һүҙгә ҡатнашманы.* (Ғ. Ибрахимов.)

ант.: баҙарын төшөрөү.

баҙарын төшөрөү. Кешенең абруйын түбәнәйтеү, нәмәнең ҡиммәтен кәметеү. *[Хөсәйен ҡарт] ...үҙенең* ***баҙарын төшөрә*** *торғандарҙан түгел ине.* (В. Исхаҡов.)

ант.: баҙарын күтәреү.

баҙ (соҡор) ҡаҙыу *кемгә.* Аҫтыртын этлек уйлау. *[Мазһар:] Янама, Мәғзүм,* ***ҡаҙыған баҙыңа*** *килеп ҡапланырға тура килмәһен.* (Х. Ибраһимов.) *[Кәримә:] Оят та юҡ, бит тә юҡ! Үҙ иптәшеңә, дуҫыңа* ***баҙ ҡаҙып*** *йөрө әле.* (Я. Вәлиев.) *Кешегә* ***соҡор ҡаҙма,*** *үҙең төшөрһөң.* (Мәҡәл.)

байын ҡайтарыу *нимәнең.* Эшләгән эштең һ. б. хаҡын сығарыу. *Ҡунаҡ булыуҙың* ***байын ҡайтарырға*** *тырыштым инде, — тип йылмайҙы Шәйморат.* (Д. Исламов.)

балаға уҙыу. Йөклө булыу. *[Латиптың ҡатынының] ...* ***Балаға уҙып*** *йөрөгән ваҡыты икән, таныҡ аш — вобланы күргәс, бөтөнләй тәкәтһеҙ ҡалған теге.* (Ф. Хөсни.)

син.: ауырға ҡалыу, ауыр аяҡлы (булыу).

бала йәнле. Бала-саға өсөн өҙөлөп торған, бала яратҡан. ***Бала йәнле ата. Бала йәнле*** *кеше.*

балаҡ буйы *һөйл.* Бик бәләкәй (бала). ***Балаҡ буйы*** *балаға кеше ат тотторамы.* (Һөйл.)

син.: бот буйы, бармаҡ буйы.

ант.: тирәк кеүек.

балауыҙ һуҙыу. Бер урында төпләнеп китеү, ныҡлап урынлашып алыу. *Кинйәбикә етенсене бөткән Фәниәһен Дәүләкән педучилищеһына алып барҙы. Тик Фәниә бында «**балауыҙ һуҙа**» алманы: бөтә фәндәрҙән яҡшы уҡый, әрус телен тарта алмай...* (Н. Мусин.) *Ситтә лә **балауыҙ һуҙып** китә алманы, ахырыһы, был малай. Ней үҙе ҡайтмай, ней киленде ҡайтып алып китмәй.* (Ш. Янбаев.)

балауыҙ һығыу. Илау *(шаяртып әйтелә). ... Шулай ҙа төндәрен ҡыҙҙарға белдермәй генә **балауыҙ һығып** алған саҡтар булғылай әле.* (З. Биишева.) *Шатлығы ла хәҙер, ҡайғыһы ла йыш ҡына **балауыҙ һыҡтыра**...* (С. Ҡудаш.) *Әйҙә, идараға керәйек. Беҙ һалдаттар бит, уйлашайыҡ. Ниңә **балауыҙ һығырға**?* (Х. Ғиләжев.)

син.: йәш ағыҙыу (түгеү), күҙ һытыу.

бал да май эсендә [йөҙөү, йәшәү...]. Һый-зиннәткә күмелеп, рәхәттә *(йәшәү). Ҡәйүм ниңә **бал да май эсендә** йөҙә лә, Хәйруш ниңә ғүмере буйы кеше типкеһендә?* (Ғ. Лоҡманов.) *[Рубцов:] — Быйыл һәр гектарҙан 25-әр центнер уңыш алдыҡ. **Бал да май эсендә** йәшәйбеҙ.* (Ә. Ихсан.)

син.: бер ҡулы майҙа, бер ҡулы балда; йәннәт түрендә.

балта сабыу *нимәгә.* Үҙеңә, йә башҡаларға зыянлы эш эшләү. *Үҙ бәхетеңә үҙең **балта сабаһың** һин. Бар, ялын, кире алһындар.* (Ғ. Ғүмәр.) *Ауылдаштарының терәгенә **балта сабыуҙа**, йыртҡыслыҡта ҡыуаныс табыуы — Ныяҙғолдоң рухи-әхлаҡ яҡтан тарҡалыуының бер баҫҡысы.* (М. Минһажетдинов.) *Үҙҙәренең бәхетле йәшлегенә, мөхәббәтенә, өмөтөнә **балта сапҡан** дошманға ҡаршы көрәшкә сыҡты улар.* (Ф. Рәхимғолова.)

балта һабы ҡыҫҡа *кемдең.* Бик ҡыҙыу, яндырай. *Һай, һай, кейәүҙең **балта һабы ҡыҫҡа** күренә.* (Һөйл.)

син.: сикәһе ҡыҫыҡ.

балта (һәнәк) һорағанға көрәк биреү, көрәк һорағанға балта биреү. Һүҙ айышын аңламай хәбәр һөйләү, яңылыш хәбәр һалыу. *[Нәсих Гөлнисаға:] — Етер, етер һиңә! Тәүҙә бел, унан һөйлә, **көрәк һорағанға балта** килтереп тоторағыҙ, — тип һөйләнде...* (Ә. Зәйнуллин.)

балтаһы үтмәү *кемдең нимәгә.* Көсө, барымы етмәү (берәй эшкә). *[Рахмай:] Мәктәпкә бара алмай ул. Ундай ергә **балтаһы үтмәй** Алағанаттың.* (К. Кинйәбулатова.)

син.: теше үтмәү (батмау).

балтаһы һыуға төшөү *кемдең.* Ныҡ күңелһеҙләнеү, бошоңҡо булыу. *[Гариф:] — Һин ни эшләп, **балтаһы һыуға төшкән** кеше кеүек йөрөйһөң?..* (М. Ғафури.) *Ә ҡарты һаман маңлайын яҙып ебәрмәне, **балтаһы һыуға төшкәнме** ни, уй ҙа уй.* (Б. Бикбай.) — *Ниңә улай **балтаң һыуға төшөп** тора, әҙ? Әллә Ҡорбанбикә үпкәләттеме?* (С. Агиш.) *Тыйнаҡмын да, ҡолтан тинеләр,*

Ауыҙ йырып торған мәлдәремдә ***һыуға төшкән балтаң,*** *тинеләр.* (Т. Йосопов.)

син.: танау төшөү, шөмтөр ҡойолоу.

балтырған тарау *һөйл.* Ҡунаҡтан ҡалған аш-һыу менән икенсе кешеләрҙе һыйлау.

балыҡ кеүек. Йылҡылдап торған көр малға, тулы кәүҙәле ҡатын-ҡыҙға ҡарата әйтелә.

бармағынан бал тама. Һәр эшкә ҡулы бара, бик оҫта.

син. ҡар.: алтын куллы.

бармағы үҙенә (үҙ яғына) ҡарай (табан) <**кәкре**> *кемдең.* 1. Урлашыуға, сәлдереүгә әүәҫ, ҡулсыр. *Билдәле,* ***бармағы үҙ яғына кәкре*** *Кәлимуллинды ферма эштәре бөтөнләй ҡыҙыҡтырмай, ҡырыныраҡ ятҡан әйберҙе эләктереү яғын ҡарай ул.* («Сов. Башҡ.»)

син.: кәкре ҡуллы, шуҡ ҡуллы.

2. Үҙ мәнфәғәттәрен генә ҡайғыртҡан, үҙ яғын ғына ҡарай торған. *Беҙҙең хәҙрәт бик мәкерле, хәйләкәр,* ***бармағы үҙенә ҡарай кәкре*** *кеше, уның менән эшең төшмәһен...* (М. Ғафури.)

бармаҡ араһынан (аша) ҡарау *нимәгә.* Тейешле етдилек, иғтибар бирмәү, һалҡын ҡарау. *Ҡайһы бер иптәштәр ... әсә телен ғәмәлгә ҡуйыуға һаман да ышаныслы күҙ менән ҡарамай,* ***бармаҡ араһынан ғына ҡарап*** *йөрөгәнлектәрен күрәбеҙ.* (Ш. Хоҙайбирҙин.) *Был күңелһеҙ тарих ҡайһы бер партия, совет органдарының халыҡты коммунистик рухта тәрбиәләүгә* ***бармаҡ аша карауы,*** *яңы кеше өсөн көрәштең тейешле кимәлгә ҡуйылмағанлығы тураһында һөйләй.* («Сов. Башҡ.»)

бармаҡ араһынан (осонан) һығып сығара. Үтә һаран. *...Әрештәүеш итеп тапҡан аҡсаһына* ***бармаҡ осонан һығып*** *сығарып ҡына булһа ла, Әхмәди сепаратор һатып алырға булды.* (Ж. Кейекбаев.)

син.: ҡырҡһаң ҡаны сыҡмаҫ.

бармаҡ баҫымындай (битендәй). 1. Ҙур нәмәне бәләкәсәйтеп күрһәтергә теләгәндә әйтелә. *[Әкбәр:] ... Ошо эш уңышлы барып сыҡһа,* ***бармаҡ баҫымындай*** *ҙа ер бирәсәк түгелмен.* (Т. Хәйбуллин.)

2. Бәләкәй нәмәне ҙурайтып күрһәтергә теләгәндә әйтелә. *Сәлмәндең башында* ***бармаҡ битендәй*** *ике ялтыр урын булған.* (Әкиәттән.)

бармаҡ башындай (осондай). 1. Ҙур нәмәне бәләкәсәйтеп күрһәтергә теләгәндә әйтелә. *Бармаҡ башындай буй.* ▬ *[Федор] Ҙур кәүҙәгә эйә булһа ла,* ***бармаҡ башындай*** *балаларҙан туҡмалып, яланғас тәнен йырттырып сыҡты шул.* (Т. Хәйбуллин.) *Ошондай* ***бармаҡ башындай*** *ғына әҙәм затында ҡайҙан ул шундай аҫыл тауыш...* (М. Әбсәләмов.)

2. Бәләкәй нәмәне ҙурайтып күрһәтергә теләгәндә әйтелә. ***Бармаҡ башындай еләк.***

3. Бик әҙ, саҡ ҡына. *Күпме кеше зар илай, алланан мәрхәмәт һорай, ... ә алланың бер генә лә, **бармаҡ осондай** ҙа мәрхәмәте юҡ.* (Д. Юлтый.)

син.: тырнаҡ ҡараһындай (осондай).

бармаҡ буйы. Кешенең буйын бәләкәсәйтеп күрһәтергә теләгәндә әйтелә. — *Мин ошо кейәүем менән ҡыҙыма килгәндә, бынау Мәрйәмем ни **бармаҡ буйы** ғына ине бит әле. Хәҙер бына ул уҫлаптай ҡыҙ булып китте.* (Һ. Дәүләтшина.)

син.: бот буйы, балаҡ буйы.

ант.: тирәк кеүек.

бармаҡ менән һанарлыҡ. Бик әҙ. *Ул саҡта ауылдан унынсыны бөтөрөп сығыусылар **бармаҡ менән генә һанарлыҡ** ине.* (Н. Мусин.) *Хәҙер өйҙәрҙең күбеһе шифер, таҡта, ҡалай түбәле. Ҡабыҡ түбәләләр аҙ, **бармаҡ менән генә һанарлыҡ** ҡалған.* («Сов. Башҡ.»)

ант.: һанап бөткөһөҙ.

бар сағында бүреләй, юҡ сағында шүреләй. Нәмәһен һаҡлап тотона белмәғән, әрәм-шәрәм иткән кешегә ҡарата әйтелә. *... **Бар саҡта — бүреләй, юҡ саҡта — шүреләй** тороргә ярамаҫ, аҙыраҡ ҡыҫыңҡыраҡ ашарға кәрәк.* (М. Ғафури.) *[Байгилдин] Үҙ яғына хәстәрһеҙ булһа ла, колхоз хужалығын **«бар сағында бүреләй, юҡ сағында шүреләй»** итеп алып барманы.* (Х. Ғиләжев.)

бар тип <тә> **белмәү** *кемде, ниҙе.* Иҫәпкә алмау; иғтибар итмәй үҙенсә эшләү. *Йәштәрҙе әйтсәле, әйтерһең, көн һайын сходҡа йөрөйҙәр, байын-түрәһен **бар тип тә белмәйҙәр** ҙә баһа!* (Һ. Дәүләтшина.) *Барып етеп, Әхматшаға бәйләнә башлаған инем, бар тип тә белмәй, баҙарҙа һатыу өсөн кәрзин үреп ултыра.* (Д. Исламов.) *Аҡ һаҡаллы ҡарттың ерәнсәһе генә арыуҙы **бар тип тә белмәй**, ти.* (Әкиәттән.)

бары менән байрам. Булған күпмелер нәмә менән ҡәнәғәт булғанда әйтелә. *Ғәйфулла ҡаҙан кеүек өлкән башын ҡағып ҡуйҙы: — Ну, **бары менән байрам** инде, туған.* (Р. Сабит.)

барынан юғы. Бар булғанынан юҡ булғаны артыҡ, рәте-йүне юҡ *(асыу белдергәндә әйтелә). Ғәбделхәй [Нургәлене] оло трактарға ултыртырға тип ҡарағайны ла, тыңламаны. Нишләйһең, **барыңдан юғың**, тип, эштән ҡыуып сығарырға тура килде.* (Р. Солтангәрәев.)

барыр ер, батыр күл юҡ. Ярҙам һорар, ышанып морон төртөр кеше булмаған осраҡҡа ҡарата әйтелә.

баҫҡан ерҙә ут (осҡон) сығарыу. Бик ғәйрәтле; үткер, сая. *Баҫҡан еренән ут сығарып, маңлайынан тир сығарып эшләмәгән ир — ир түгел ул.* (М. Тажи.) *Баҫҡан ерҙә улар ут сығарған, таш һындырған тотҡан ерендә.* (И. Кинйәбулатов.) *[Таиба әбей:] Йә, ниндәй ҡатын ине бит? **Баҫҡан еренән осҡон сәсрәп** торор ине.* (З. Биишева.)

бағып биреү *кемде.* Кыҙҙы кейәүгә теләгенә ҡаршы килеп, көслəп биреү. *Әрəле кеше кыҙҙы һүҙенə ҡарамай,* ***баҫып бирҙе*** *лə куйҙы.* (Һөйл.)

бауыр баҫыу *кемгə, нимəгə.* Ныҡ эйəлəшеп йыуаныу, үҙ итеү. *Үҙе иҫ белгəндəн алып, Юлия ағаһы Григорийға* ***бауыр баҫҡан****, гел уның менəн бергə йəшəгəн.* (Һ. Дəүлəтшина.) *Хəмдиə апай тəүге көндəрҙəн үк етемдəргə* ***бауырын баҫты****, бөтəһен дə тиң күреп, эскерһеҙ хəстəрлеге, алсаҡлығы менəн йөрəктəренə юл тапты...* («Сов. Башҡ.»)

бауырға баҫыу *кемде.* Яҡын күреп ҡəҙерлəү, əпəүлəп тороу. *[Камилə:] Имсəк сағында ғына атаһы ташлап сығып китте...* ***Бауырыма баҫып****, яңғыҙым үҫтерҙем.* (Ш. Янбаев.)

бауырға инеү (кереү). Кешенең күңеленə үтеп инергə тырышыу. *[Был егет] Сибəрерəк кыҙҙар яныңда, ата ҡаҙҙай ҡомағайланып йөрөгəн булды, эстəренə,* ***бауырҙарына кереп*** *бара.* (Ф. Иҫəнғолов.) *Малаиҙы əйтəм, бигерəк əрһеҙ,* ***бауырыма кереп бара****. Əле тегеһен, əле быныһын һораша.* (Р. Низамов.)

бауыр ите. Күңелгə бик яҡын, ҡəҙерле. *Бала —* ***бауыр ите****.* (Мəҡəл.)

бауыр ҡайнау. Əсенеп өҙгөлəнеү. ***Өҙөлə үҙəгем, ҡайнай бауырым****, Һеҙ дуҫтарҙы, дуҫ-иштəрҙе, дуҫ, туғаным күргəнсе.* (Халыҡ йырынан.)

бауыр ҡалҡыу (күтəреү, ҡатыу). 1. Үҫеп етеп, нығыныу, көскə тулышыу. *Кешеләр, йəш малаиҙарының* ***бауырҙары аҙыраҡ ҡалҡа төшкəс****, Тимерйəн тимерсегə биреп, тимерселек һөнəренə өйрəтер булдылар.* (Əкиəттəн.) *Тəпəй баҫҡан ваҡыттан алып* ***бауыры ҡалҡҡан*** *ир-егет йəшенə еткəнсе улар бергə.* (Ш. Насыров.) *[Аҫылбикə:] Исмаһам, бынау Айытбаиҙың* ***бауыры ҡалҡманы****. Ун өс йəштəн йəтим булды.* (Т. Хəйбуллин.) *Олатаһы Күсəккə: — 'Куй, балам, юҡ менəн булма... Ҙурайып, бəләкəс* ***бауырың ҡатыңҡырағас****, барырһың.* («Бабсаҡ менəн Ҡарағөлөмбəт».)

син.: быуын ҡатыу.

2. Тормошта нығып алыу, аяҡҡа баҫыу. *Һаранбаиҙың бик асыуы килһə лə, үҙен тыйған, ти.* ***Өмөтбайҙың ҡапыл бауыры ҡалҡып*** *китеүен ул бер-бер мөғжизəнəн тип уйлағаң.* (Əкиəттəн.) **Бауыр ҡалҡытыу:** *Əле яңы ғына башҡорт йəштəре күтəрелеп,* ***бауыр ҡалҡытып*** *килгəн саҡ була.* («Сов. Башҡ.») *Һуғыш бөтөп,* ***бауыр ҡалҡытып*** *өлгөрмəне халыҡ, ҡытлыҡ килде.* («Ағиҙел».)

бауыр өҙөлөү. Һағыш эсендə яныу, өҙгөлəнеү. *Ятҡа киткəс, Бəҙекəй, сəлəм əйтəм, илай-илай* ***бауырым өҙөлөп****.* (Халыҡ йырынан.) **Бауырҙы өҙөү:** *Бай-баярҙар ер талағаң,* ***бауыр өҙгəн*** *ҡылған эш.* (М. Илбаев.)

син.: эс яныу (көйөү, һыҙлау).

бауыр һөйрәү. Тормошта хәлләнә, нығына алмай йонсоу. *[Сураҕол:] Тәненә ит үрмәй, йөрәгенә май ҕунмай, **бауыр һөйрәп**, ыҙа сиккән Күсәрбай ҕусты ла беҙҙән китте.* (Т. Хәйбуллин.)

баш аша атлау. Кешенең фекере, уйы менән иҫәпләшмәй, уны һанға һуҡмай эш итеү. *...Улай үҙ бригадирығыҙҙың **башынан аша атлап** йөрөмәгеҙ, тәүҙә уның менән һөйләшегеҙ.* (Б. Бикбай.)

баш баҫып. 1. Бик күндәм, бирелеп *(эшләү). Хәҙер **баш баҫып** уҡырға ла уҡырға кәрәк — Зөбәйҙең бөтә хыялы ошо...* (Ж. Кейекбаев.) *Абдулла ағай эштән йәм табып йәшәй торған кешеләрҙең береһе ине. Уға ыңғай ҙа, кире лә яуап бирмәне, **башын баҫып** эшләп йөрөүен белде.* (Н. Мусин.)

2. Яуап бирмәй, һүҙ әйтмәй *(тороп ҕалыу). Шулай ҙа [Сәғиҙә] Рәшиҙә алдында **баш баҫып** өндәшмәй ҕала алманы.* (Б. Бикбай.)

баш бирмәү. 1. Йөрөтеүгә килмәү, көс бирмәү *(малға ҕарата). **Баш бирмәгән** дала аттарын йүгәнләп мендек...* («Банһҡорт атлылары».)

2. Кеше ихтыярына бирелмәү, буйһонмау. *Бер ҡыҙып, йәне көйөп киткәндә, атаға ла, батшаға ла **баш бирмәҫ** ярһыу ҡылығы бар ине мәрхүмдең.* (З. Биишева.) *Райкомда тикшергәндә лә, **баш бирергә** теләмәгән беҙҙең был матур егет.* (Ғ. Әхмәтшин.) *Шуныһы бик ҡыҙыҡ: башҡа бер уҡытыусыға ла **баш бирмәгән** шуҡ һәм ялҡау малайҙар уға ышанып серҙәрен сисәләр.* (М. Садиҡова.)

баш бөгөү. Үтенес белдереп ялыныу, инәлеү. *Шул рәүеш нигәмәткә шөкран итмәгәс, Тәңрегә, мәғрурланып, **баш бөкмәгәс**, Тине алла: — Ник миңә буйһонмайһың?* (Ш. Бабич.)

син.: баш эйеү 4.

баш бөтөү. 1. Һәләк булыу, һәләкәткә дусар булыу.

2. Ауыр уйҙан, фекер эшенән ныҡ йонсоу. *Үйлай-үйлай **баш бөттө**.*

син.: мейе сереү.

баш бөттө. Ҡурҡып хафаланғанда, хәүеф белдергәндә әйтелә. *...И-их, **бөттө** минең **баш** бөттө, туғанҡай, — ярһыуынан Битиков тештәрен шығырлата, бармаҡтарын һындырғылай.* (Д. Юлтый.) *Азаттың күңеле тулып китте, хатта күҙендә йәш ялтырап ҡалды. Ул күҙен еңе менән һөртөп алды. Командир күреп ҡалһа, **бөттө баш**, отрядтан остоң тигән һүҙ.* (Ә. Бикчәнтәев.) **Бөттө баш** <ҡалды муйын һерәйеп> *шаяр.: [Ҡоләхмәт:] **Бөттө баш, ҡалды муйын һерәйеп**. Бына хәҙер әсәйең беҙҙең кәрәкте бирә лә бирә инде. Түҙеп кенә тор.* (Е. Кравченко.)

баш булыу. 1. *нимәгә.* Үҙ ихтыярыңа буйһоноу, эйә булыу. *Теленә **баш бул**. ▬ Барлыҡ эштәрҙән элек **баш бул**, туған, үҙ иркеңә.* (М. Ғафури.)

2. *кемгә.* Өҫтөнлөк итеү, хужа булыу. *— Бар, хәҙер шайтанға **баш бул**, пис (шаҡшы)! — тине, — Ал бөтә нәмәңде, кит, Иб-*

лес! — тине [тәңре]. (Ш. Бабич.) *Ҡойроғоң* ***баш булһа****, башың таш була.* (Мәҡәл.)

баш ватыу. Берәй эште, мәсьәләне хәл итергә тырышып, ныҡ уйлау. *Уйлап-уйлап* ***баш ватып*** *та тапмағас, илай инем ҡысҡырып, баш сатнағас.* (Ш. Бабич.) *Байғужа төнө менән шул ашлыҡ сабыу тураһында* ***баш ватты.*** (Д. Юлтый.) *Бабай менән әбей был балаға исем эҙләп бик оҙаҡ* ***баш ватҡан...*** (Әкиәттән.) *Үҙенең ни теләүе, нимә эшләүе хаҡында, гәҙәттә, артыҡ* ***баш ватып*** *тороргә яратмаған Закир был юлы ла оҙаҡ уйланы.* (З. Биишева.)

баш етеү *кемдең нимәгә, ни эшләргә.* Уйлап осона сығыу, уйлап еткереү. *Азат ҡапҡаға барып терәлгәс тә йүгереп кереп китмәне. Артына әйләнеп ҡарарға* ***башы етте.*** (Ә. Бикчәнтәев.) **Баш етмәү:** *Үҙ* ***башы*** *ғына* ***етмәй*** *быларға Шәфиғулла Ниғмәтбаевтың.* (Ф. Иҫәнғолов.) *Беҙҙең дә әллә ни эшләп аңшайып теге ҡорал склады урынын һорашырға* ***баш етмәгән.*** (Ә. Вахитов.) *Заманалар булған әлгәре, булған илдең батыр улдары.* ***Баш етмәҫлек*** *эштәр эшләгәндәр, бөтә ғәләм белгән уларҙы.* (С. Юлаев.)

баш йүнәтеү (төҙәтеү). Ныҡ эсеп иҫергәндән һуң, яңынан бер аҙ төшөрөп алыу. *Кисә кис тап булған кешеләр уны* ***баш йүнәтергә*** *яңынан саҡырҙылар. Старателдәр тапҡандарын араҡыға тыҡтылар.* (Я. Хамматов.)

баш китеү. Ҙур бәләгә тарыу. Хәҙер киткәс, **баш китте** инде. *Үкенеү менән бер файҙа ла сыҡмай.* (Д. Юлтый.) *Бына тотолғандар. Инде быларҙы төрмә көтә. Борсола атай, көрһөнә: — Улымдың* ***башы китә.*** (Р. Ниғмәти.) *Нәҙершаға ҡарап ул [Нуретдин] дауам итте: — Беләһеңме, бының өсөн иң элек һинең* ***башың китәсәк.*** («Сов. Башҡ.»)

баш-күҙ алыу. 1. Йыйнаҡланып, берәй хәлгә килеү. *...Капитан Пистоленко батальоны иртәнге һөжүм башланғансы* ***баш-күҙ алып****, нығынып өлгөрә алмағайны.* (Ғ. Әмири.) *...Ығы-зығынан, шау-шыуҙан* ***баш-күҙ алғас****, Ҡотлоғужин кейәүҙе ситкә алып китте.* (Д. Исламов.)

2. Нығынып, хәлләнеп алыу, донъяны яйға һалыу. *Көҙ,* ***баш-күҙ алғас****, берегеп, ике ауыл кооператив асып ебәрҙек...* (Ғ. Амантай.) *Тик шахтаға килгәс,* ***баш-күҙ алдыҡ****, әҙ күрҙекме тормош ҡыйынын?* (С. Кулибай.)

баш (түбә) күккә тейеү. Бик ныҡ шатланыу. *Һыуһылыу әбей, улын бисәләр маҡтағанға,* ***башы күккә тейерҙәй*** *булып һауаланды...* (Ғ. Дәүләтшин.) *Ҡыҙрас әйткән һүҙҙән йәш егеттең* ***башы күккә тейгән*** *шикелле. (Ир бала өсөн «Атас!» тиеүҙән дә оло маҡтау табыу икеле...).* (Р. Бикбаев.) *Былтыр көҙ, колхоз өр-яңы «Москвич» автомашинаһы һатып алғас, автомеханиктың* ***башы күккә тейә.*** («Сов. Башҡ.») — *Баянда уйнарға йәһәт өйрәндең, әй, — тип маҡтап ебәргәс, уның* ***түбәһе күккә тейҙе.*** (Н. Мусин.)

син.: атҡа менгәндәй булыу.

ант.: танау төшөү, кикрек шиңеү.

баш күтәреү. 1. Көс туплау, хәлләнеп алыу. *[Давыдов:] Дошман **башын күтәрә** башланы, ә Кондрат?* (М. Шолохов.) *Пролетариат был ҙур һуғышта Дутовты, контрреволюцион армияны мәңге **баш күтәрә алмаҫлыҡ** итеп изә.* (З. Шәрҡи.)

2. Көс менән ҡаршы ҡуҙғалыу. *Көнбайыш фронтта бөтә дивизиялар **баш күтәргән**, офицерҙарҙы ҡырып сығҡандар.* (Д. Юлтый.) *Тик ул баиға **баш күтәргәс**, байы уны дарға аҫтырған.* (Ғ. Амантай.)

син.: баш ҡалҡытыу.

баш күтәрмәй (ҡалҡытмай). Бик бирелеп, тырышып *(эшләү, уҡыу)*. *Баш күтәрмәй эшләү.* ▬ *[Хәлимә] Берәй техникумға әләкһә, **башын күтәрмәй** уҡырға әҙер ул.* (Ғ. Ғүмәр.)

башҡа етеү. 1. Үлтереү, һәләк итеү. *Күмәгенә кос етмәҫ, берәмләп барыһы ла тотолорҙар. Шулайтып, барыһының да **баштарына етербеҙ**.* (Ғ. Дәүләтшин.) *Ҡыҙылармеец Мотаһар Ғәлин бер атакала ун ике, Фаяз Баев туғыҙ фашистың **башына еттеләр**.* (Ә. Ихсан.)

син.: башын ашау.

2. Юҡҡа сығарыу, бөтөрөү. *Иҫәпләп бөткәс, акт яҙҙылар, уны директорға индерҙеләр. 'Карағыҙ, йәнәһе, теге аҙғын күпме майлы ҡалъяның **башына еткән**.* («Сов. Башҡ.») *Ҡар башына ҡар етә, бай **башына** мал **етә**.* (Мәҡәл.)

3. Ҡыҙ кешене әрәм итеү. *Йәп-йәш көйөнә, ауылда бер-ике ҡыҙҙың **башына еткәйне** инде ул [Һатыбал]. Бөтә ҡыҙҙарға ҡул һалырға ымһынып ҡына йөрөй ине.* (З. Биишева.)

баш ҡаҙығы. Өлөшкә, яҙмышҡа төшкән бәлә-ҡаза. *Яҡшы һүҙ — йән аҙығы, яман һүҙ — **баш ҡаҙығы**.* (Мәҡәл.)

башҡа инеп <тә> **сыҡмау**. Уйға бөтөнләй килмәү, уйлап та ҡарамау. *Күл буйы йәнлектәрен һаҡлау тигән уй ял йорто хужаларының **баштарына инеп тә сыҡмай**, күрәһең.* («Сов. Башҡ.») *Сит илдәрҙә бының менән шөғөлләнеү [Ғаяз Исхаҡиҙың] **башына инеп сыҡмай** ине.* (З. Вәлиди. Ә. Юлдашбаев тәржемәһе.)

ант.: башҡа килеү (төшөү).

башҡа килеү (төшөү). Ниндәйҙер уй, фекер аңға килеү. *Ителгемдең башы ҡырылған. Ниңә инде шунда, юл буйында таҙарттырып алырға **башыма килмәне** икән?* (Д. Юлтый.) *Колхоз байлығын ҙурлаштергәндә, нимә уйлаған һуң ул Фәргәт? Өс балаһының яҙмышы **башына килмәнеме** икән ни?* («Сов. Башҡ.») *Әле генә ен сәсеп асыуланып торған еренән Ҡотлояр шарҡылдап көлөп ебәрә, **башына** ниндәй уй **төшһә**, шуны ҡыуыусан.* (М. Минһажетдинов.)

ант.: башҡа инеп <тә> сыҡмау.

башҡа килтереү. Нимә тураһындалыр уйлап ҡарау, фараз итеү. *Һәр хәлдә егет эргәһенә ҡыҙҙың ҙәе килеүе мөмкин булмаған эш тип, уның килеүен **башыма** ла **килтермәнем**.* (Т. Йәнә-

би.) *Сәғиҙә был ауылда ғүмер буйы йәшәрмен тип* ***башына ла килтермәй*** *ине...* (М. Тажи.)

башҡа ҡабыу. Тәьҫире менән башты ауырттырыу *(эҫелек, еҫ, шау-шыу һ. б. тураһында). Күп һүҙ* ***башҡа ҡаба.***

баш ҡалҡытыу. 1. Ауыр хәлдән, ауырыуҙан ҡотолоу, арыуланыу. *[Гөлйөҙөм:] Ошо арала ҡартатайың менән ҡартәсәйеңде ҡарай-ҡарай йөҙәнем, ашарҙарына юҡ, ни ауырыуҙан* ***баш ҡалҡыта*** *алмайҙар.* (Һ. Дәүләтшина.)

син.: аяҡҡа баҫыу.

2. Көсәйеп күтәрелә, хәрәкәт итә башлау; үҫенең көсөн белдереү. *Насар ҡоралланған Ҡыҙыл Армия үҫенең синфи аңы менән яуыз дошманды мәңге* ***баш ҡалҡыта*** *алмаҫлыҡ итеп тар-мар итте.* (Б. Хәсән.) *Илдәге реформаны бынан йөҙ йыл элек яңы* ***баш ҡалҡыта*** *башлаған япон буржуазияһы индерә.* (К. Мәргән.)

3. Ризаһыҙлыҡ белдереп, күтәрелеп сығыу. *[Бәхтиәр:] Юрматы иле, 3-сө Петрҙың манифесын ишетеп, тирә-яҡтарындағы баярҙар золомона түҙмәй* ***баш ҡалҡытҡайнылар.*** (С. Мираҫ.)

син.: баш күтәреү.

башҡа менеү. Үҙ ихтыярына тулыһынса буйһондороу, өҫтөнлөк итеү. *Башҡа менеп ултырыу. Башҡа менеп алыу.* — *[Старшина:] Түрәлекте килештерәм инде мин! Шулай ҡорораҡ тотмаһаң, уларҙың* ***башыңа менә*** *башлауҙары бар.* (Б. Бикбай.) *Бөгөн ирек ҡуйһаң, был йәштәр иртәгә* ***башыңа менәсәктәр.*** («Сов. Башҡ.») *Һин, Ямал килен, үҙең дә бик остандаҡһың, ғәйеп Йомағолда ғына түгел, уның* ***башына менеп*** *ултырырға теләйһең.* (М. Тажи.)

башҡа сүп өйөү. Ғәйеп ташлау, ғәйепләү. *[Мөдирҙәр] Эш менән танышып өлгөрмәйҙәр,* ***баштарына сүп өйә*** *башлайһығыҙ.* («Сов. Башҡ.»)

башҡа сығыу. Аң томаланыу. *Тауыш башҡа сыға.* — *Ашап-эсеп, һыйлана торғас,* ***башҡа сыҡты.*** (В. Жуковский. Х. Бикҡолов тәржемәһе.)

башҡа тай типмәгән (типкәнме ни). Аҡылһыҙ түгел, аҡылдан яҙмаған; ахмаҡлыҡ эшләмәҫ. *Алма кеүек ҡыҙын миңә бирергә Ғаббас мулланың* ***башына тай типкәнме ни?*** (З. Биишева.) *[Трактороҙы] ярлы-ябағаның рәхмәтенә бирергә хөкүмәттең* ***башына тай типмәгән.*** (Й. Гәрәй.) *[Туғанов:]... Ҡыҙҙар өйөрөлөп йөрөгәндә, берәүгә генә бәйләнеп ғүмер итергә,* ***башҡа тай типмәгән*** *бит әле.* (Ә. Вәли.)

башҡа таш төшкәндәй (төшкән кеүек, һымаҡ, шикелле) булыу. Көтмәгән хәл-ваҡиғанан аптырап ҡалыу, иҫәңгерәү. *Малайҙар ҡойолоп төштөләр, шунда уҡ төҫтәре үҙгәрҙе. Атаһының һүҙе уларҙың* ***башына таш төшкән һымаҡ булды.*** (Ж. Кейекбаев.)

син.: башҡа < таяҡ менән> һуҡҡандай булыу.

башҡа < таяҡ (күҫәк) менән> һуҡҡандай (һуҡҡан кеүек, шикелле, һымаҡ) булыу. Көтмәгәндә аптырап, иҫәңгерәп ҡалыу. *Килене... әйтеп бөтөр-бөтмәҫтән, һылыу ҡортҡаның сырайы боҙолдо, ул үҙенең* ***башына таяҡ менән һуҡҡан һымаҡ*** *тойҙо, буғай.* (Т. Йәнәби.) *Шунан һуң Алпамыша,* ***башына һуҡҡан кеүек*** *китеп барҙы, ти.* (Әкиәттән.) *Шәйехзада Бабичтың фажиғәле үлеменә ысын-ысындан ҡайғырышып ултырҙылар. Әйе, был иҫ киткес талантлы шағирҙың һәләк булыуын ишетеү Вәлиулланың* ***башына һуҡҡандай булды.*** (Ф. Иҫәнголов.)

син.: башҡа таш төшкәндәй булыу.

башҡа төшөү. 1. *ҡар.* башҡа килеү.

2. Яҙмышҡа тура килеү *(бәлә-ҡаза, ҡайғы-хәсрәт). Ошо арала Зинүнә Азаматов хаҡында ла уйланы. Кеше хәлен кеше, үҙ* ***башына төшһә,*** *яҡшыраҡ белә тиҙәр бит.* (Ә. Вәли.) *Улы аҡыллы йөҙөнә ирҙәрсә ҡатылыҡ бирергә, йәш кенә башына төшкән ауыр ҡайғыға бирешмәҫкә тырышып, атаһына йотлоғоп ҡараған.* (Ә. Вахитов.) *Ҡарсығаҡай кеүек моңһоҙ инем, ҡайғы-хәсрәт* ***төштө башыма.*** (Халыҡ йырынан.) *Ә ҡыҙ ултыра кәмәлә: «Һөйрә, әйҙә!» — тип.* ***Башына төшкәс,*** *тарта егет, ҡыҙ бик матур бит!* (Н. Нәжми.)

баш ҡатыу (ҡаңғырыу). Ни эшләргә белмәй аптырау, югалып ҡалыу. *Белмәйем,* ***баш ҡатҡан...,*** *ауылға ҡайтып былай булырмын тип уйламағайным.* (Ғ. Ибраһимов.) *Ә һин һаман тик яҡшыға борҙоң* ***ҡаңғырған башыңды.*** (Р. Бикбаев.) *Уйламаҫҡа кәрәк әле. Бөгөн көнө буйы уйлап та* ***баш ҡатты.*** (С. Агиш.)

башҡа (түбәгә) һуғыу *кемдең.* Бик ауыр хәлгә ҡуйыу. *Сәлимдең* ***башына һуҡтылар,*** *урынынан осто хәҙер.* (Һөйл.)

башҡа һыймау. Үй-фекер менән аңламаҫлыҡ булыу *(буталсыҡ эш-хәл). Уның ошо идаралыҡҡа етәксе итеп тәғәйенләнеүе* ***башҡа һыймай.*** («Башҡортостан»).

башлы-күҙле булыу. Өйләнеү, йәки кейәүгә барыу — *Хеҙмәтте лә тултырып ҡайттың инде, улым,* ***башлы-күҙле булыу*** *кәрәк ине, — тинеләр [ата-әсәләре Аҡназарға].* (Ә. Вәли.) *Фәйзрахман, һиңә лә инде гел шаярып ҡына йөрөргә тимәгән. Бына шунда, бер осорҙа,* ***башлы-күҙле булып*** *ҡуйыуға ни етер ине.* (М. Кәрим.) *Ҡатыны ҡыҙҙарының* ***башлы-күҙле булыуына*** *шатланып бөтә алманы.* (Б. Бикбай.)

башлы-күҙле итеү *кемде.* Өйләндереү йәки кейәүгә биреү, тормошло итеү. *Башҡаларҙың барын да өйләндерҙем, инде һине лә* ***башлы-күҙле итһәк,*** *туйыңды күрһәк, беҙ ҡарт менән ҡарсыҡ, бик шатланыр инек.* (Әкиәттән.)

баш менән сумыу (күмелеү) *нимәгә.* Тотош бирелеп китеү, ныҡ мауығыу. *Эшкә баш менән сумыу.*

баш менән таш ярыу (ватыу). Ҡулдан килмәгәнде эшләргә ныҡ тырышыу. *[Ҡунаҡбаев:] — Һеҙ* ***баш менән таш ватырға*** *уйлайһығыҙ. ... Шул тиклем ҙур планды тултырабыҙ тип, партияны алдайһығыҙ.* (Б. Ишемгол.) *[Раззаҡов:] Моталовмы?*

Һин уны белмәйһең икән әле. Хәҙер ул ***башы менән таш ярырға*** *әҙер.* (И. Абдуллин.) **Баш менән таш ярып булмау**: *[Мырҙағол:] Әлеге әйткәндәй,* ***баш менән таш ярып буламы*** *ни?* (Б. Бикбай.)

баш менән яуап биреү *ни өсөн, кем өсөн.* Бөтә яуаплылыҡты үҙ өҫтөңә алыу. *Бының өсөн мин* ***баш менән яуап бирергә*** *әҙер.*

баш ороу *кемгә.* 1. Түбәнселек менән үтенес белдереү. *[Ырыҫҡол:] Кемгә бараһың да, кемгә* ***баш ора*** *беләһең? Ҡайҙа беҙҙе тыңлайҙар, ҡайҙа беҙҙе ҡайғырталар?* (Б. Бикбай.)

2. Баш эйеп, ихтирам белдереү. *Ағайҙы күҙ менән ашарҙай ҡарайҙар. Һәм уға өҙлөкһөҙ* ***баш ороп****, тап сәйлек аҡсалай алалар американецтың паспортын. (В. Маяковский. Р. Нигмәти тәржемәһе.) Таярбыҙ беҙ Ватан фарманына, ысын ихлас биреп,* ***баш ороп****; Тыуған илебеҙҙең ҡорбанына йәнде-тәнде һөйөнөп тапшырып.* (Ш. Бабич.)

баш өҫтө *иҫк.* Бойорғанды үтәрҙә әҙерлекте белдереп, түбәнселек менән әйтелә. *— Ярты сирек ҡымыҙ килтер... Һалҡынса булһын. —* ***Баш өҫтө****, әфәндем!* (Ғ. Ғүмәр.) *[Бай:] — Алып сыҡ бынау дуңғыҙҙы! Бер ергә ябып ҡуй! [Нәбей:] —* ***Баш өҫтө!*** *(Ф. Ғәйнетдин, М. Морат.) [Иҙеүкәй:] — ... Уларҙы мәжлескә минең исемемдән үҙең барып саҡыр. Юлдарына келәм йәйергә бойор... —* ***Баш өҫтө.*** *— Хеҙмәтсе тәғзим ҡылды.* (Ә. Хәкимов.)

баш өҫтөндә <ҡара> болот ҡуйырыу *кемдең.* Ҡурҡыныс, бәлә-ҡаза, хәүеф яҡынлау. *Мария Андреевнаның* ***башы өҫтөндә ҡара болоттар ҡуйырған*** *саҡтар ҙа була. Ошо йылдың июлендә хеҙмәтсәндәрҙән килгән сигналдар буйынса район милиция бүлеге ашханаға ревизия үткәрә.* («Сов. Башҡ.»)

баш сыҡмау *нимәнән.* Ҡотола алмау. *Бурыстан баш сыҡмай. Ярлылыҡтан баш сыҡмай.* ▬ *Бер ваҡыт* ***башы*** *ғүмер буйы малайлыҡтан* ***сыҡмаған*** *Шәрифулла Әхмәҙиев һикереп килеп торҙо ла, төкөрөгөн сәсә-сәсә һөйләй башланы.* (Ф. Биишев.) *Түләбай ағай — йыуаш ҡына, ғүмере буйынса байға ялланыуҙан* ***башы сыҡмаған*** *кеше.* (Ғ. Ибраһим-Ҡыпсаҡ.)

баштағы сәс <тә> етмәҫ *нимәгә.* Бик күп күләмдәге түләү, сығым хаҡында әйтелә. *Һәр бер үлгән малды минән түләтә башлаһағыҙ,* ***башымдағы сәсем дә етмәҫ!*** (Н. Ғәлимов.)

баштан <аша> атлау. Бер-берәүҙе иҫәпкә алмай ҡыланыу. *— Ятһам, һинән һорамам. Өҫтөмә килеп тороп,* ***башымдан атламаҡ булаһыңмы?*** *Минең абышҡама килмәһәң, башҡа абышҡа тапмағанһыңдыр инде.* (Т. Хәйбуллин.)

баштан ашыу. Тейештән артып китеү, бик күп булыу. *Тауҙар зарланмай. Ғорурлыҡ* ***баштарынан ашҡан...*** (М. Кәрим.) *Шатлыҡтары* ***башынан ашҡан*** *халыҡ гөрләне.* (Я. Хамматов.) *Мин тапҡан аҡса ла икебеҙгә* ***баштан ашҡан.*** (Н. Мусин.) *Һай, айбарлы баһадирҙар, ни генә кисермәгән, ҡайғыһы* ***баштан ашһа ла****, ҡанатын төшөрмәгән.* (А. Игебаев.)

баштан кисереү (үткәреү) *нимәне.* Үҙ яҙмышың, тормошоң аша уҙғарыу, татыу. *Милиционер Фәтхинур Мусин ошо һөйләп*

үтелгәндәргә оҡшаш бик күп ваҡиғаларҙы ***башынан кисергән*** *кеше.* («Сов. Баҡ.») *Быуын-быуын иҙелгән башҡорт халҡы барыһын да күрҙе. Бынан да ҡыйын миҙгелдәрҙе* ***башынан үткәрҙе.*** (Т. Хәйбуллин.)

баштан кәпәс төшөр. Бик бейек һәм текә нәмәгә ҡарата әйтелә. *Баҡһаң,* ***баштан кәпәс төшөр*** *күккә ҡалҡҡан таш йортҡа. Барабыҙ ҙа һуғылабыҙ үҙебеҙҙең башҡортҡа.* (Т. Йосопов.)

баштан себен осороу. Бәләне, яуаплылыҡты үҙеңдән ситкә ебәреү, яуаплылыҡтан тайпылыу. *Ғәббәс мулла тураһында Шымбай: — Етмәһә, мәсетте һибә итте. Йәнәһе, үҙ* ***башынан себен осорҙо.*** *Сәүит яҡлы кеше булды!* (З. Биишева.) *Был — үҙ* ***башыңдан себен осороргә,*** *үҙеңдең илке-һалҡы эшләүеңде кешегә япһарырға маташыуҙың асыҡ миҫалы.* («Сов. Башҡ.»)

баштан сығыу (китеү). Уйҙа, күңелдә булмау; онотолоу. *Ауыл өҫтөнә күк төтөн йәйелгән. Күрәһең, улар киске аш бешерәләр. Һуғыш та бөтөнләй* ***баштан сыҡҡан,*** *тыуған ауыл күҙ алдына килә.* (Д. Юлтый.) ***Китмәһә баштан*** *был болғансыҡ томан, аһ, дуҫ-иштәр, мин була алмам әҙәм.* (Ш. Бабич.)

баштан үтеү (уҙыу) *кемдең нимә.* Яҙмышҡа төшкәнде кисереү. *Төрөк һуғышында ҡатнашыусы Әхтәри ҡарт үҙенең* ***башынан үткәндәрҙе*** *һөйләп алып китте...* (Ж. Кейекбаев.) *Бындай яҙмыш бер минең* ***баштан*** *ғына* ***үтмәгән*** *дә баһа! Борон-боронан шулай килгән.* (Я. Хамматов.) *Аҙнағол менән Зөлхизәнең* ***башынан*** *ғына* ***уҙғанмы*** *ни инде бындай хәлдәр.* (З. Биишева.)

баштан һыйпамаҫ(тар) *кем(дәр).* Яуапҡа тарттырмай, язаһыҙ ҡалдырмаҫ(тар). *Әсәһе лә шундай эш өсөн* ***баштан һыйпамаҫ.*** (Ғ. Ибраһимов.) ... *Беҙҙең ерҙәрҙе немец батшаһы баҫып алһа, уныһы* ***башыбыҙҙан һыйпар*** *тип беләһегеҙме ни?* (Д. Юлтый.) *Түше һабын күбегенә буялған Баттал: — Уйлап кил, был эшең өсөн һинең* ***башыңдан һыйпамаҫтар...*** *— ти, бармаҡ янап.* (А. Таһиров.) *[Рамазан трактористҡа:] ... Башаҡтарҙы терелә кәҫ аҫтына тыҡҡан кешенең* ***башынан*** *кем* ***һыйпаһын.*** (Р. Низамов.)

баштан һыйпау (һыпырыу). Насар ҡылыҡтары өсөн хөкөмгә тарттырмау, йомшаҡ ҡарау. *Ә Тимашевтың инә* ***башынан һыйпап*** *торалар.* («Сов. Баҡ.»)

баш тартыу *нимәнән.* Ниҙер эшләргә теләмәү, уй-теләктән, ниәттән ҡайтыу. *Бәлки хәтәр юлға сығыуҙан* ***баш тартырлыҡ*** *көс тә таба алған булыр ине ул [Зөлхизә] үҙендә...* (З. Биишева.) *Тик өс кеше генә дружинаға яҙылыуҙан асыҡтан-асыҡ* ***баш тартты.*** (Я. Хамматов.) ... *Абдулла өйгә ҡайтыуҙан ҡырҡа* ***баш тартты,*** *әсәһе лә артыҡ ныҡышманы...* (Н. Мусин.) *Ике офицер Вьетнамға барыуҙан* ***баш тартҡаны*** *өсөн хәрби трибунал судына бирелгән.* («Сов. Башҡ.»)

баш терәү (төртөү). Әҙ генә йоҡлап, ял итеп алыу. *[Кәбир] Ырҙынға килеп, бер аҙ* ***«баш терәп»*** *алды ла тағы аяҡҡа баҫты.*

(Я. Вәлиев.) *Ҡалала ҡунаҡ булып барып керерлек йорт юҡ, таныштар ҙа артыҡ күп түгел, ...* ***баш төртөр*** *урын күренмәй.* (Э. Бикчәнтәев.)

син.: серем итеү.

баш тубал кеүек (тубалдай) булыу. Арыуҙан аң-фекер томаланыу, бер ни уйларлыҡ хәлдә булмау. ***Баш тубал кеүек булып*** *китте. Ни йоҡо, ни йүнле ял юҡ был арала.* (С. Әлибаев.) *Шулай ҙа Сабирҙың* ***башы тубал кеүек,*** *бер нәмә лә тоймай.* (Д. Исламов.) ***Баш тубал булған.*** *Аңлай алмайым, әллә баш әйләнә, әллә ер.* (З. Хисмәтуллин.)

башты алйотҡа (ахмаҡҡа, тилеғә, йүләргә, этлеккә) һалыу. Алйот булып ҡыланыу. *[Йүнир:] Инде, туғанҡай, етте,* ***башыңды алйотҡа һалып*** *маташма. Яҡшы саҡта әйт тә бир: һин төштоңмө баҡсаға?* (Ш. Бикҡол) — *Помидор шәп бит, әй! Бына был ҡыҙылы бигерәк тә тәмле!* — ***башыңды йүләргә һалма,*** *ни эшләргә теләйһең?* (С. Агиш.) *[Заһир:] Һин* ***башыңды этлеккә һалма,*** *Ямалетдин, командир һорағанда, «ниңә, ағай?» тип торма бынан һуң.* (М. Кәрим.)

башты бутау. Фекерҙе яңылыштырыу. *Юҡ инде, туған,* ***башты бутама.*** (М. Кәрим.) *[Атаһы:] — Юҡ-бар, уйҙар менән* ***башыңды бутама.*** *Барыһы ла иҫән-һау әйләнеп ҡайтыр.* (М. Иҙелбаев.)

башты бәйләү *кемгә, нимәгә.* Яҙмыш, эш менән кемгәлер бойондороҡло булыу. *Кейәүенең һойләшеүенең дә рәте юҡ, ти, бер* ***башын бәйләгәс,*** *торған инде.* (Һөйл.)

башты киҫергә (ҡырҡмаға) биреү. Берәй нәмәне ныҡлы ышаныс менән раҫлау, ышандырырга тырышыу. ***Башымды ҡырҡмаға бирәм*** *бына, иртәгә ул килә.* (Һөйл.)

баш(ты) ҡатырыу (ҡаңғыртыу). Аптыратып бөтөү, ҡаңғыртыу. *Зөләйхә һаман да эште тәрәнәйтергә тырышты, хат яҙа торғас,* ***башымды ҡатырып*** *бөтөрҙө.* (Т. Йәнәби.) *[Ҡолсобай:] ... Ә ҡайныһыныҡы дөрөҫ? Белмәҫһең. Аптыралған инде.* ***Башты ҡатырҙылар.*** (Я. Хамматов.) *Һин бында баланың* ***башын ҡатырып*** *икеле-микеле һөйләп ултырма.* (Ә. Мирзаһитов.)

башты ташҡа бәреп (ороп, һуғып) булмай. Сараһыҙлыҡты белдереү өсөн әйтелә. *[Уҡытыусы:] Ҡыҙғаныс та бит, ни эшләйһең инде,* ***башты ташҡа бәреп булмай.*** (З. Ғәлимов.) *Капитан ағайға ышанғаныма хәҙер мин бик үкенәм. Ләкин* ***башты ташҡа бәреп булмай*** *инде.* (Ә. Бикчәнтәев.) *[Туҡтабикә:] Мин ун ике йыл ирһеҙ ҙә,* ***башты ташҡа һуғып булмай.*** (М. Кәрим.)

вар.: башты ташҡа бәрерҙәй (ороҙай, һуғырҙай) булыу.

башты ташҡа бәреп (ороп) илаһаң да... Ҡулдан ысҡындырған эш-хәлгә үкенес белдергәндә әйтелә. *Шулай итеп, был әҙәм аҡтығы тарихты яндырған! Хәҙер инде уларҙы* ***башыңды ташҡа ороп илаһаң да*** *таба алмаҫһың.* (Р. Ғарипов.)

баш тыҡҡыһыҙ. Бик тығыҙ, халыҡ менән туп-тулы. *Клубҡа* ***баш тыҡҡыһыҙ.***

син.: аяҡ баҫыр урын юҡ, әнә төрткөһөҙ.

баш(ты) тығыу. 1. Берәй урынға барып эләгеү, төйәкләнеп китеү. *Ҡайҙа барып* ***баш тығырға?*** *Тамаҡ туйҙырырлыҡ ҡына булһа ла ниндәй эш табырға?* (Ж. Кейекбаев.)

син.: морон төртөү.

2. Араға барып инеү, ҡыҫылыу. *Солтанғәле... ҙур хәбәрен һөйләй бирҙе: — ... Хәүефле эшкә буштан-бушҡа* ***баш тыҡҡым*** *килмәй.* (Я. Хамматов.)

башты әйләндереү. 1. Фекерҙе бутау, ҡаңғыртыу. *Ни өсөн инде һис бер мәсьәләгә бәйләнмәгән Хажи анекдоттары менән* ***башты әйләндерергә.*** (С. Агиш.)

2. *кемдең.* Ғашиҡ итеү, үҙеңә ҡаратыу. *Бына өсөнсө көн инде ярты төндә генә ҡайта. ...Әллә ысынлап та береһе* ***башын әйләндерҙеме*** *икән? — тип уйланы Бибикамал еңгә [Гәрәй хаҡында].* (А. Карнай.) *Анауы Ямал шаталаҡты үҙенә бик әйәләштермә, юҡ-бар нәмә һөйләнеп, ҡәрендәштең* ***башын әйләндереп*** *йөрөмәһен.* (М. Тажи.)

башты юғалтыу. 1. Бөтонләй аптырашҡа төшөү, юғалып ҡалыу. *...Әйләр хандың ғәскәре бер тау битләсенә килеп ҡыҫылып, тамам* ***башын юғалтып,*** *...тарҡалып бөттө, ти.* (Экиәттән.) *...Тормошта* ***башын юғалтып*** *ғашиҡ булған йәштәр йышыраҡ бәхетһеҙлеккә дусар була.* (Ш. Янбаев.) *Үлем ҡурҡынысынан тамам* ***башын юғалтҡан*** *Аҙнағол һүҙһеҙ баш эйә.* (З. Биишева.)

2. Үлеп ҡалыу, һәләк булыу. *Ҡайһылары үкенәләр. — Беҙ алдан уҡ әйттек бит. Хәҙер бына һуғыш бөтөр алдында* ***башты юғалталар.*** (Д. Юлтый.) *Ил ҡәҙерен белмәгән* ***башын юғалтҡан,*** *ер ҡәҙерен белмәгән ашын юғалтҡан.* (Мәҡәл.)

баш һалыу. 1. Үҙ ихтыярың менән бирелеү; буйһоноу. *Ихтыярҙан батшаға* ***баш һалдығыҙ*** *һеҙ. Рәхәтлектә, тыныслыҡта ҡалдығыҙ һеҙ.* (С. Яҡшығолов.) *Был осорҙа бик күп башҡорт ырыуҙары рус батшаһына* ***баш һалған*** *булған.* (Экиәттән.) *Һөҙөмтәлә, дезертирҙар, берәм-һәрәм килеп, ҡорал ташлап,* ***баш һала*** *башлайҙар.* (М. Сатлыков.)

син.: баш эйеү.

2. Үлеү, ҡорбан булыу. *Ирҙәр үлә,* ***башын һала,*** *бөтмәҫ дандары ҡала.* (Халыҡ йырынан.) *...Халҡыбыҙ азатлығы өсөн, киләсәгебеҙ өсөн көрәштәрҙә олатайҙар үҙҙәренең* ***башын һалған...*** (С. Әлибаев.) *Минең атайым ҡыҙыл гвардияла* ***башын һалған.*** (К. Мәргән.) *Күптәр һуғыштан ҡайтманы, тыуған ил бәхете өсөн* ***баштарын һалды.*** («Сов. Башҡ.»)

син.: һәләк булыу.

баш һуҡҡан яҡҡа [китеү]. Юл, йүнәлеш һайлап тормай, ҡайҙа тура килһә, шунда йүнәлеү. *Егет, шул тайға үңдек һалып, ата-инәһе менән хушлашып,* ***башы һуҡҡан яғына*** *сығып* ***китә.*** (Экиәттән.) *Утлар булһа, [Аҡбуҙат] үҙе* ***башы һуҡҡан*** *яғына,*

һорап тормаҫ китер ул. (М. Буранғолов.) *[Көтөүсе] Көтөүҙе тау буйына апарып һала ла, үҙе* ***баш һуҡҡан*** *яҡҡа сыға ла китә.* (М. Тажи.)

башы ике түгел *кемдең.* 1. Алдын-артын уйлап эш итә, һаҡлыҡ күрһәтә белә. *[Арыҫлан:] — Мин генәме ни... Бөтәһе лә ҡурҡа. Кешенең* ***башы икәү түгел*** *бит.* (З. Биишева.) *Ғилаж өйҙө лә күсереп алып ҡайтырға иткәйне, ләкин Сөнәғәттең бабалары Баһап менән Әҙһәм бирмәнеләр: «Өй малайҙыҡы.* ***Башы ике булһа****, күсерһен», — тинеләр.* (Ж. Кейекбаев.) *Шундай мәжлес уртаһына барып, һорашып тороғо* ***башым ике түгел*** *дә инде. Юлымда булдым.* («Сов. Башҡ.»)

вар.: **башы икеме ни (икелер шул, ике тиһеңме әллә):** *...Ундай хәбәр һөйләргә* ***башым икелер*** *шул.* (М. Тажи.) *Ҡыҙ ҡасам тип тороғо уның* ***башы ике тиһеңме*** *әллә?* (Һ. Дәүләтшина.)

2. Хәтәр эш-ҡылыҡтың ҡурҡыныслығын иҫкәрткәндә әйтелә.

башы-аяғы менән <**ҡаршы**> *кемгә, нимәгә.* Бөтөнләйе менән, тотош [риза түгел]. *Ҡала комитетының беренсе секретары ла, управляющий ҙа Ғайсина директор булыуға* ***башы-аяғы менән ҡаршы****...* (Н. Мусин.)

башы булыу (бар) *кемдең.* Аҡылы етерлек дәрәжәлә булыу. *[Мөхәмәтулла бабай:] Йә инде, кем ҡулына ҡалдыҡ бит... Төкөрҙөм мин уның көс-ҡеүәтенә,* ***башы булмағас****...* (Ә. Вахитов.)

син.: башы эшләй.

башы бәйле *нимәнең.* Булыры шикһеҙ, тормошҡа ашыуы мотлаҡ. *Германия еңеләсәк. Бының* ***башы бәйле.*** (Ж. Кейекбаев.)

башы йомро (йомро баш) *кемдең, һөйл.* Етеҙ аҡыллы, башлы *(«Үҙ файҙаһын ҡайыра белә» төҫмөрө менән.) Ул тиклемен баш етмәй минең. Әйтһә, бына Яҡуп күрше әйтер инде, уның* ***баш йомро.*** (Б. Бикбай.) *Теге кешенең* ***башы йомро.*** *Тигенгә һорамайҙыр.* (Я. Хамматов.) *— Ай-һай, ҡустым, иллә* ***башың йомро*** *ла һуң.* (Ә. Гәрәев.) *[Рысин] Тананы алып ҡуйҙы. Шулай итеп, ит өсөн 400 һум сығараһы урынға 158 һум аҡса тотто.* ***Йомро баш*** *икән үҙе.* («Сов. Башҡ.»)

син.: башы эшләй, башы бар.

башы йомро ла <**муйыны оҙон**> *кемдең, шаяр.* Һүҙе аҡыллы ла, уныңса барып сыҡмай, уның хәтле үҙебеҙ ҙә беләбеҙ тигән мәғәнәлә *(кешенең һүҙен, тәҡдимен көлкөгә алғанда әйтелә).*

башы йәш *кемдең.* Кешене йәш, тәжрибә яғынан кәмһә ҡуйып, шелтәләберәк әйтелә. *Башың йәш әле, күрерһең.* **Йәш башы менән:** *Кешеләр ҙә миңә ҡарай. Йәнәһе,* ***йәш башы менән*** *ултыра, ә оло кеше баҫып тора.* (Р. Солтангәрәев.)

син.: кәбеҫтә һурпаһын аҙ эскән, нужа ҡаласын аҙ ашаған.

башына кәпәс кейгән [ир, егет]. Хурлыҡтан, кәмһетелеүҙән сығырға тырышҡанда намыҫланып әйтелә. *Их, егеттәр! Хурлыҡ былай йөрөү* ***башыма кәпәс кейгән егеткә.*** (Б. Ишемғол.)

башынан себен тайып йығылырлыҡ *кемдең, һөйл.* Таптаҡыр, бөртөк тә сәсе юҡ *(башҡа ҡарата).*

башына таҙ кәрәкме икән *кемдең, һөйл.* Бары менән мөрхәт-һенә белмәгән кешегә ҡарата асыу белдереп әйтелә. *Алырын алды бит инде,* ***башына таҙ кәрәкме икән*** *тағы, һаман ныҡышып йөрөй.* (Һөйл.)

башын ашау *кемдең.* 1. Ауыр яҙмышҡа дусар итеү, насар хәлгә ҡуйыу. *Насир ағай ундай ялған документ менән күп эш иткән кеше. Шундай документ менән байтаҡ кыҙҙарҙың* ***башын ашағандыр*** *әле.* (И. Насыри.) *Шулай итеп теге [Сәләхи] ҙс кешеләренең* ***башын да ашаны****, элеккенән дә һәйбәт итеп тирмәнен дә яңыртты.* (Ә. Вахитов.) *Өйгә инеп ашыңды ашай, тышҡа сығып* ***башыңды ашай.*** (Мәҡәл.) / Теләмәгән кешегә кейәүгә биреү. *Емеш еңгәм* ***башымды ашаны****. Бигерәк өгөтләп димләне шул.* (Һ. Дәүләтшина.)

2. Үлтереү, һәләк итеү. *Шәрип тә егет вафат булды: Дуҫиштәре* ***башын ашаған.***(Халыҡ йырынан.) *Үс алмай ҡуямы һуң ул [Әхмәтша]! Берәй яйын табып, кейәүҙең* ***башын ашамаһын,*** *тип ҡурҡам.* (З. Биишева.)

син.: башҡа етеү, башын юйыу.

башында ел уйнай *кемдең.* Еңел аҡыллы, етдилеге юҡ.

башында (түбәһендә) сүп (сыбыҡ, таяҡ) һындырыу *кемдең.* Берәй кеше көтөлмәгән яҡшы эш эшләгәндә, һәйбәт ҡылыҡ ҡылганда хуплап әйтелә.

башын ҡайнатыу *кемдең.* Аптыратыу, ҡаңғыртыу. *Сәкинәнең ҡапыл ғына тиҫкәреләнеп китеүе Мозафарҙың* ***башын ҡайнатты.*** (Н. Мусин.) *Шул эш буйынса Рәхимов хәҙер бюро ағзалары ҡаршыһына баҫырмы? Инһә ни, һөйләр, аңлатыр. Тик бына шуның менән кемдеңдер* ***башын ҡайнатыуы*** *ғына...* (Ғ. Ибраһимов.)

башын юйыу *кемдең.* Үлтереү, һәләк итеү. *Дошман* ***башын юймайсы*** *инде килмәм ҡашыңа.* (Халыҡ йырынан.) *Байға барған* ***баш юйған.*** (Мәҡәл.) *[Насир:] Минең* ***башымды юяр*** *өсөн старшиналар төрлө хәйлә эҙләп ҡараныlар, ләкин таба алманылар.* (М. Буранғолов.)

башы (түбәһе) тишек *кемдең.* Берәй кеше «ят телде аңлай» тигәнде белдерергә тырышып, һаҡлыҡ менән һөйләү кәрәклегенә ишара яһағаида әйтелә.

син.: башы һалам менән ябылған.

башы (түбәһе) һалам менән ябылған *кемдең.* Үҙенә ят булған телде аңлаған кешегә ҡарата һаҡлыҡ менән һөйләү кәрәклеген белдергәндә әйтелә. — *Әстәғфирулла тәүбә,* ***башын һалам менән япҡан*** *имеш, татарҙыр ул...* (И. Насыри.)

син.: башы тишек.

башы эшләй *кемдең.* Аҡылы етеҙ, башлы. *Алдаҡсы булһа ла,* ***башы эшләй*** *был собаканың [Борһандың]! — тип уйланы көнсөл Ҡорбан һәм эштән һуң туп-тура аптекаға юл тотто.* (С. Кулибай.)

син.: башы йомро, башы бар.

баш эйеү. 1. Буйһоноу, бирелеү. *Салауаттай иҙәр* ***баш эймәҫтәр****, аяҡ-ҡулына бығау һалһаң да.* (Халыҡ йырынан.) *... Дошман шуны белһен: беҙ бер ваҡытта ла уға* ***баш эймәбеҙ****, һуңғы тамсы ҡаныбыҙ ҡалғансы һөйөклө Ватанды яҡлarбыҙ...* (М. Тажи.) *Малай кеше кем көслө, шуға* ***баш эйә****.* (Р. Солтангәрәев.)

син.: баш һалыу, теҙ сүгеү.

2. Ихтирам белдереү. *...Һинең камил аҡылың, алтын ҡулдарың алдында мин* ***баш эйәм****.* (З. Биишева.) *Һүнгән, бөлгән илемде ир иткәнһең, Революция, һиңә* ***баш эйәм****.* (Р. Бикбаев.)

3. Инанып табыныу.

4. Үтенес белдереп ялыныу, инәлеү. *[Түрәбай:] — Гөлөкәй! Йәнем, зинһар* ***баш эймә*** *шул эттәргә...* (Т. Хәйбуллин.) *Күп алтын приискыларына хужа булған каторжник алдында* ***баш эйеүенә*** *асыуы ҡабарған жандарм офицеры тешен ҡысып бышылданы.* (Я. Хамматов.)

син.: баш бөгөү.

5. Рухи төшөнкөлөккә бирелеү. *Ҡайғыға баш эйеү.* ▬ *[Ишкилде ҡарт] Кәрәк икән, көлдө, уйнаны. «Мин ҡартайҙым инде», — тимәне. Бер ваҡыт та* ***башын эймәне****.* (С. Кулибай.)

баш әйләнеү. 1. Аныҡ ҡына фекер йөрөтөү һәләтен юғалтыу, буталыу.

2. Үҙ эшеңде артыҡ баһалап, маһайып китеү, яңылышыу. *Еңеүҙән баш әйләнеү.* ▬ *Ләкин уңыштарҙан* ***баштар әйләнә*** *торған түгел.* (М. Кәрим.)

баян* итеү (ҡылыу) *иҫк.* Ниҙер хаҡында белдереү, һөйләп биреү; аңлатыу. *Өсөнсө ырыу исеме булыр ҡыпсаҡ, белерһегеҙ,* ***баян итеп*** *яҙып ҡуйһаҡ.* («Күсәкбей».) *Өфөлә булған ваҡиғаларҙы бик ныҡ боростап, оҙон иттереп* ***баян ҡыл*** *әле.* (С. Кудаш.) *[Ғатаулла ҡарт] Кешеләрҙең ғүмер буйына ергә туймай зар-интизар йәшәүҙәре, аҙаҡ нисек итеп бәхетле тормош ҡороп ебәреүҙәре тураһында* ***баян итә****.* (Р. Солтангәрәев.)

[*Баян — *ғәр.* аңлатма.]

бейәләй ҡаҙәр (тиклем). Кемделер, ниҙелер бик бәләкәй итеп күрһәткәндә әйтелә. *Ҡапҡа шығырлауға* ***бейәләй ҡаҙәр*** *генә эт киҫәге үрһәләнеп сыңлап ебәрҙе.* (Ғ. Ғатауллин.)

бейә тәртәгә тибеү. Эштә, тормошта уңышһыҙлыҡҡа осрау. *Нимә көтә беҙҙе иртәгә? Кемдер өҫтәр үҙенә мәртәбә. Тик йышыраҡ* ***тибә*** *башламаҫмы тормош тигән* ***бейә тәртәгә****?* (Б. Рафиҡов.)

белдем баш *һөйл.* Үҙен бик белдеклегә һанаған кеше. *Ҡарт сәпсек әтәстең былай артыҡ* ***белдем баш*** *булып һөйләүенә бик хурланды.* (Ғ. Богданов.)

бел дә тор. Мотлаҡ була торған эш-хәлгә ҡарата әйтелә. ***Бел дә тор****, килә ул беҙгә.* (Һөйл.)

син.: күр ҙә тор.

белем тоҡсайы. Һәр яҡлап белемле, мәғлүмәтле кеше.

белә күрә (ниҙер ҡылыу). Белгән көйгә, белә-аңлай тороп. *Төп ғәйеп ата-әсәлә, өлкәндәрҙә. Ғәзиз балаларын **белә күрә** енәйәт юлына баҫтырған.* («Сов. Башҡ.»)

бер аҙым да <**ҡалмау**> *кемдән.* Саҡ ҡына араға ла ҡалмай *(эйәреп барыу). Эт уның һайын абалап өрә-өрә, уларҙың артынан **бер аҙым да ҡалмай** эйәреп килде.* (М. Тажи.)

Бер аҙым да <**сикмәү, алға бармау**>. Урындан әҙ генә лә <ҡуҙғалмау>. *— Улым, ныҡ бул! Батыр булып көрәш! **Бер аҙым да сикмә** артыңа...* (Я. Ҡолмой.)

син.: бер ҡарыш та.

бер алдына, бер (биш) артына төшөү (сығыу) *кемдең.* Кемгәлер ярарға тырышып төрлөсә ҡыланыу. *[Әхсән:] ...Прилавка өҫтөн тауар менән тултырып ташла, береһен оҡшатмаһалар, икенсеһен маҡта, һыла-һыйпа, алыусының **бер алдына, бер артына төш.*** (Х. Ибраһимов.) *Миңә Ғәрифә еңгәнең **бер алдына, биш артына төшөп** ялыныуҙан башҡа сара ҡалмай.* (М. Садиҡова.) *Шуға Малбай үҙе өсөн бик ҡурҡыныс та, сиртер ҡылын тапһаң, файҙалы ла күршеһен үҙ янынан ысҡындырмаҫҡа, **бер алдына, биш артына сығып**, көйләп-сөйләп тороргә мәжбүр булған.* (Ф. Иҫәнголов.)

бер артын, бер алдын күрһәтә <**донъя**>. Төрлө хәл була.

бер атыуҙа ике ҡуянды үлтереү. Бер эш, ҡылыҡ менән бер нисә маҡсатҡа ирешеү. *Беренсе һөйләмгә бер ниндәй ҙә логик бәйләнеш юҡ. **Бер атыуҙа ике ҡуянды үлтерә** Кирәй Мәргән.* (Р. Ғарипов.)

бер ауыҙ <**һүҙ**>. Әҙ генә хәбәр. *Бер ауыҙ һүҙ әйтмәү. Бер ауыҙ һүҙҙе йәлләү.* ▬ *Наилә минән **бер ауыҙ** булһа ла **һүҙ** көтә. Мин өндәшмәйем.* (С. Агиш.) *Басиров һөйләгәндә, мин **бер ауыҙ һүҙ ҙә** ҡыҫтырманым.* (Д. Юлтый.) — *Һеҙгә **бер ауыҙ һүҙем** дә юҡ, ә хужаларығыҙҙы аҙ ғына тәртипкә күнектереп алаһы бар.* (Н. Мусин.)

бер ауыҙҙан <**тороу**>. Бер яҡлы булып, бер үк һүҙҙе һөйләү. *[Мозой:] Дәртле егеттәр бар ул. Бына уларға арҡа таянысы юҡ. Халыҡ **бер ауыҙҙан торһа**, хәҙер улар эште дөрөп алып китергә торалар.* (Д. Юлтый.) ***Бер ауыҙҙан** барыһы ла һайлап ҡуйырға уйлайҙар, эстәренән изге йәнде йортҡа баш һәм һаҡсы итеп.* (Ш. Бабич.)

бер аяғы ерҙә, икенсеһе ғүрҙә *кемдең, һөйл.* Саҡ-саҡ йәшәй, үлер сиккә еткән *(олоғайып хәлһеҙләнгән кешегә ҡарата әйтелә). [Өләсәй] ҡарт инде ул. **Бер аяғы ерҙә, икенсеһе ғүрҙә.*** (И. Абдуллин.) — *Эй, киленкәйем, әйттем дә бөттөм, минең **бер аяғым ерҙә, икенсеһе ғүрҙә**, — тине Васби әбей.* («Сов. Башҡ.») **Бер аяғы ғүрҙә**: *Оло булып ояла ла белмәйһең, ҡарт башыңа һаман күлдәк һөйләйһең, **бер аяғың ғүрҙә** күптән, бигәйбә...* (Ш. Мәхмүдов.)

син.: сыҡмаган йәне генә ҡалган.

бер аяғын атлағансы (алғансы) икенсеһен эт ашай *кемдең.* Бик әкрен ҡуҙғала торган, бызмыр. *[Ғәндәлип:] Әй, йомаҡ! Әҙәмдекеләр айт тигәнгә таит тип тора. ...Уның* ***бер аяғын атлағансы икенсе аяғын эт ашай...*** (Ә. Мирзаһитов.) *Тик, әлеге лә баяғы, эштә бик һалҡын,* ***бер аяғын алғансы икенсе аяғын эт ашай*** *тигәндәй...* (С. Агиш.) *...Ни тиһәң дә, үгеҙ — үгеҙ шул инде ул.* ***Бер аяғын алғансы икенсе аяғын эт ашай.*** («Сов. Башҡ.»)

бер аяғың теғендә, бер аяғың бында булһын. Бик тиҙ йөрөргә, йомошто өлгөр башҡарырға ҡушҡанда әйтелә. *[Редактор:] — Бер полоса, полоса булмағанда, бер нисә шәп материал алып ҡайт.* ***Бер аяғың тегендә, бер аяғың бында булһын!*** *— тип, ике көндә әйләнеп ҡайтырға ҡушты.* (Р. Солтангәрәев.)

бер <үк> балык башы. Ҡабат-ҡабат һөйләнгән хәбәр. *Әлеге* ***бер балыҡ башы,*** *Булат, һин ошо Хәтмуллалай ҙа булдыра алманың, тип әйтмәксе булаһыңмы ни?* (М. Хәйҙәров.) *Күпме генә сәйнәһәң дә,* ***бер үк балыҡ башы,*** *тигәндәй, унан ғына бер ни ҙә артмаясаҡ та, кәмемәйәсәк тә.* (Н. Асанбаев.) **Бер <үк> балыҡ башын сәйнәү:** *— Нисәмә тапҡыр* ***бер үк балыҡ башын сәйнәргә*** *була? — Көн дә Нигмәтулланың зарланыуынан ялыҡҡан управляющий асыу менән өҫтәлгә һуҡты.* (Я. Хамматов.) *Ә Харис кеүек ҡурҡаҡ ғалимдарға был етә ҡалған — һаман да шул* ***бер балыҡ башын сәйнәй.*** (Р. Ғарипов.)

бер баҫаһы урынға биш баҫа. Бик дәртле, осоп-төшөп тора. *Һай, был Зәлифә! Бигерәк дәртле инде,* ***бер баҫаһы урынға биш баҫа.*** (Һойл.)

Ант.: тыумаҫ борон ҡартайған.

бер бите ай, бер бите көн *кемдең.* Бик матур *(ҡатын-ҡыҙға ҡарата).* ***Бер бите ай, бер бите көн*** *кеүек һылыу был ҡатындан ул тыуған, уға Заятүләк тип исем ҡушҡандар.* (Әкиәттән.)

Син.: ҡарап (һоҡланып, күреп) туйғыһыҙ, атлы кеше төшөп ҡарарлыҡ, йәйәү кеше ятып ҡарарлыҡ, бер ҡалаҡ һыуға һалып йоторлоҡ.

Ант.: май яғып ташлаһаң, эт яламаҫ.

бер бөгөн түгел. Гел генә ҡабатланып торған, даими булған эш-хәл тураһында әйтелә. *'Кыйыҡһыҙ өйҙә торһаң, бына шулай була ул, әсәй. Беҙҙең былай этләнеүебеҙ* ***бер бөгөн түгел.*** (Т. Йәнәби.)

бер булыу. I. Ойошоп, берләшеп эш итеү, берлекләшеү. *Дошмандарым миңә нишләр тиһең, дуҫ-иштәрем менән* ***бер булһаҡ.*** (Халыҡ йырынан.)

II. -й, -п-га бөткән хәл ҡылымдары менән килеп, берәй эштең осона сыға алмай яфаланыуҙы белдерә. *Аҙаҡтан айғырҙы таба алмай* ***бер булалар.*** (Ж. Кейекбаев.) *Игенде йөклəп алыусы колхозсыларҙы «Һаҡмар»ҙа һанап бөтөрлөк түгел. Күптəр хатта ҡуйыр урын таба алмай* ***бер була.*** (Р. Солтангәрәев.)

бер гүмер. Берәй эш-хәлдән, ҡылыҡтан ҙур ләззәт алғанда хуплап әйтелә. *Ошолай ҙа беҙҙең ултырыуҙар үҙе генә була* ***бер***

ғүмер. (Халыҡ йырынан.) *Үҙ донъяңа үҙең хужа булып йәшәүе бит үҙе* ***бер ғүмер.*** (Б. Ишемғол.) *Күҙҙәрең сөм ҡара, хас күмер, бер ҡарауы үҙе* ***бер ғүмер.*** (Н. Нәжми.) *Булһам да мин үҙем көлкүмер, Башығыҙҙан һыйпау —* ***бер ғүмер!..*** (Р. Ғарипов.)

берҙе биш итеү. Һүҙ, хәбәрҙе арттырып һөйләү. *Кеше бит ул* ***берҙе биш итеп*** *һөйләй.* (Һ. Дәүләтшина.) *...Көрәшселәр менән һунарсылар* ***берҙе биш итергә*** *яраталар инде ул.* (Б. Бикбай.) *Ташбатҡан ауылының* ***берҙе биш итергә*** *торған бисәләренә Әхсәндең хәбәре етә ҡалды.* (Ж. Кейекбаев.)

син.: төймәләйҙе дөйәләй итеү.

бер ҙә юҡҡа (юҡтан). Буштан-бушҡа, ғәйепһеҙгә, һис сәбәпһеҙ. *[Ғәлимәне]* ***Бер ҙә юҡтан*** *харап иттеләр.* (М. Ғафури.)

беренсе ҡарлуғас*. Тәү башлап булған эш-хәл, күренеш һ. б. *«Ҡыш» һәм «Яҙ» йырҙар йыйынтығы —* ***беренсе ҡарлуғастар*** *улар.* («Сов. Башҡ.») *Али Карнайҙың «Беҙ ҡайтырбыҙ» тигән повесы «Мәктәп китапханаһы»ның* ***беренсе ҡарлуғасы*** *булды.* («Башҡ. пионеры».)

[*Рус телендәге «первая ласточка» берәмеғенең тура тәржемәһе.]

бер епкә теҙеү. Барыһын бер төрлө һанау. *[Зөбәйҙә:] Һеҙ бисәләрҙең бөтәһен дә* ***бер епкә теҙергә*** *ашыҡмағыҙ әле.* (Ғ. Әхмәтшин.)

син.: бер ҡалыпҡа һуғыу.

береһе йәкшәмбегә, береһе дүшәмбегә. Үҙ-ара килешмәй, тырым-тырағай эш иткән кешеләрҙә ҡарата әйтелә.

син.: ире өмә иткән, ҡатыны баҙарға (баланға) киткән.

береһен маҡта ла береһен ҡуй. Икеһе лә бер сама, һис маҡтарлыҡ түгелдәр.

бер иле <лә>. 1. Берәй нәмәнең күләмен, дәрәжәһен һ.б. арттырып йә кәметеп әйтеү өсөн ҡулланыла. *Ҡәмәр әбейҙең дәрәжәһе оҫтабикәнән* ***бер иле*** *лә кәм түгел.* (Ғ. Дәүләтшин.)

2. Эргәлә, яҡында ғына мәғәнәһендә. *Йылан малайға, күҙен йомоп, үҙенең артынан* ***бер иле*** *лә ҡалмайынса барырға ҡуша.* (Әкиәттән.)

бер итеп. Тотош айҡап, иңен-буйын тултырып (йөрөү, килеү һ. б.). *Был ваҡыт Ғамир яланды* ***бер итеп*** *ҡыҙырып йөрөй инде.* (Б. Бикбай.) *Беҙ һай соҡорҙо ла, тәрән соҡорҙо ла* ***бер итеп****, бөтә тау артын әйләнеп сыҡтыҡ.* (М. Кәрим.)

бер йән, бер тән. Бер булып, берҙәм. *Ауылдың тирә-ҡараһы менән* ***бер йән, бер тән*** *булып йәшәү бөтә кешегә лә әлегәме һуң? Юҡ, һәр кемгә лә тәтемәй ул!* (Ғ. Лоҡманов.)

бер йәшлектә, бер ҡартлыҡта. Йәш саҡта ҡылғанды олоғайғас ҡабатлағанда, шаяртыбыраҡ әйтелә.

бер киҫелгән (ҡырҡылған) икмәк берекмәй (йәбешмәй). Айырылышҡан ир менән ҡатын кире ҡушыла алмай. *[Көнһылыу Ҡыҙрасҡа:]* ***«Бер киҫелгән икмәк берекмәй.*** *Йәшһең, үҙ ишеңде табырһың, хуш, йәнем, бәхил бул...»* (Ә. Хәким.)

бер көйө. Бер төрлө, үҙгәрешһеҙ ғенә. *Ямғыр **бер көйө**... илһамланған кеүек яуҙы ла яуҙы.* (Р. Назаров.)

бер ҡалаҡтан (табаҡтан) ашаған. Йән дуҫ булып, бер һүҙле булып йәшәгән *(кешелəр). [Шәмсикамал:] — Кәңәшең үҙеңә булһын, Сабит ағай, рәхмәт! Кейәүең менән **бер ҡалаҡтан ашаған** кешеһең бит әле, етмәһә...* (Я. Вәлиев.)

бер ҡалаҡ (ҡашыҡ) һыуға һалып йоторлоҡ. Бик матур, һөйкөмлө *(күберәк ҡатын-ҡыҙға ҡарата). Исемен-атын, ырыуын-затын һорап та торма. Килмәгән ере юҡ, үҙен **бер ҡашыҡ һыуға һал да йот.*** (М. Кәрим.) *Ул бына ошо Шишмә районының 'Калмыҡ ауылы муллаһының **бер ҡалаҡ һыуға һалып йоторлоҡ** һөлөк кеүек ҡыҙына өйләнде.* (С. Агиш.)

син.: бер бите ай, бер бите көн.

бер ҡалып(тан). Эш-ҡылығы, булмышы менән бик оҡшаш. *[Ғайса] ...Комиссарға асыҡтан-асыҡ нәфрәтле ҡараш ташланы: — Барыһы ла **бер ҡалып**: ил яңғанда күмер сүплəп көн күреүселəр. Аҡыл һатып, тел сарлауҙан башҡа уларҙан ни алаһың?* (Й. Солтанов.) — *Ысынын әйткәндә, егеттəр, — тине Мəхмүт, — башҡорт байы ла, рус байы ла **бер ҡалыптан**. Береһен дə маҡтап булмай.* (Ж. Кейекбаев.)

бер ҡалыпҡа һуғыу. Барыһын да бер төрлө итеп ҡарау. *Байҙар һəм милиционерҙар араһында төрлө кеше бар. Беҙ, большевиктар, уларҙың барыһын да **бер ҡалыпҡа һуҡмайбыҙ**.* (Я. Хамматов.)

бер ҡалыптан яһалыу (һуғылыу). Булмышы, сифаты менəн бер төрлө булыу. ... *Байҙар донъяһы **бер ҡалыптан яһала** бит, ҡайҙа бармаҡ кəрəк?* (Ҡ. Ибəтуллин.)

син.: бер сыбыҡтан ҡыуылған.

бер ҡарында тибешеп ятмаған *кем кем менəн, һөйл.* Кем менəндер туғанлыҡ булмағанды раҫлағанда əйтелə.

син.: ете ят.

бер ҡатлы. Артыҡ ябай, əҙ генə лə хəйләһе булмаған *(ҡеше). [Хəлимəгə] Барынан да бигерəк Варяның асыҡ сырайлы, һүҙсəн, нисектер балаларса **бер ҡатлы** булыуы оҡшаны.* (Ғ. Ғүмəр.) *Тыумыштан алсаҡ, **бер ҡатлы** һəм хəйләнең ни икəнен белмəгəн Зиннəтулла үҙе белеп, үҙе күргəндəрҙең барыһын да ентеклəп, түкмəй-сəсмəй һөйләне.* (Я. Хамматов.) *Мин — **бер ҡатлы**, кеше көлдөрəм тип, күҙҙе бəйлəп, көршəк кыйраттым.* (М. Кəрим.)

бер ҡолаҡтан инеп, икенсеһенəн сығыу. Əйткəн һүҙҙе, кəңəштe, йомошто иғтибарһыҙ тыңлау йəки тиҙ онотоу. *[Рəхимəнең] ... Аҙаҡҡы бойороҡтары ла Айбулаттың **бер ҡолағынан инеп, икенсеһенəн сыҡты**.* (Һ. Дəүлəтшина.)

бер ҡулы майҙа, икенсеһе балда. Байлыҡҡа сумып, муллыҡ эсендə *(йəшəү)*.

син.: май эсендəге бөйөр кеүек.

бер нигә (нәмәгә) ҡарамай. Һис бер сәбәпте иҫәпкә алмай, игтибар итеп тормай *(ниҙер эшләү)*.

бер ни (тин) тормау. Бик еңел (башҡарыу). *Әҙәм кәмһетеү уға **бер ни тормай**, холҡон беләбеҙ.* (М. Кәрим.)

бер рәттән. 1. Бергә, бергәләп. *Дүрт йыл буйы минең менән **бер рәттән** [Аҡбулат] окопта серене.* (З. Биишева.)

2. Бер ыңғай, бер юлы.

бер ҡуңысҡа тығыу *кемде.* Бик ауыр хәлгә ҡуйыу. — *Үсемде алдым ҡороғорҙарҙан, үсемде алдым! Колхоз ғына килеп сыҡҡайны, бөтәһен **бер ҡуңысҡа тығып** оҙаттыҡ.* (Һ. Дәүләтшина.)

бер сама. 1. Күпмелер күләмдә. *Бер сама булыу. Бер сама ҡалыу.*

2. Әллә ни шәп түгел, уртасараҡ. — *Кем һуң ул Хисаметдин, арыу кешеме? — Арыу тип ни, **бер сама инде**.* (К. Мәргән.)

бер самауыр сәй эскәс, һаумы ҡоҙағый! *һөйл.* Бер нәмәне бик һуңлап, кәрәге бөткәс кенә, иҫкә төшөргән кешегә ҡарата көлөп әйтелә.

бер ҡайҙа ла китмәҫ. Берәй эште ашыҡтырыу кәрәкмәгәнлегән белдергәндә әйтелә.

бер сыбыҡтан ҡыуылған. Асылы менән бер төрлө *(ғәҙәттә, кире сифат менән оҡшашлыҡ тураһында)*. *...Ҡыҙыл гвардеецтар үҙ-ара шаулаша башланылар. — Корниловтың олоһо ла, бәләкәйе лә **бер сыбыҡтан ҡыуылған инде**.* (В. Исхаҡов.)

син.: бер калыптан яһалған (һуғылған).

бер тамсы <ла>. Бер ҙә, һис тә. *Муйыл ...**бер тамсы ла** тирләмәне.* (Һ. Дәүләтшина.) ***Бер тамсы** йән тыныслығы булмағас, нисек тамағына аш барһын инде.* (Б. Бикбай.) ***Бер тамсы ла** ҡыҙыҡ түгел ине — Йылмайырмы беҙгә киләсәк.* (Р. Хисаметдинова.)

бер (һуңғы) тамсы (ҡалаҡ) ҡан ҡалғансы (ҡанға тиклем). Үҙеңде аямай, бар мөмкинлегеңә *(һуғышыу, алышыу)*. ***Бер ҡалаҡ ҡаныбыҙ ҡалғансы** дошман алдында сигенмәбеҙ.* («Сов. Башҡ.»)

бер тауыштан (ауыҙҙан). 1. Барыһы бер юлы, бергә. *Яҡында ғына ҡурай тауышы ишетелә. — Был бит мөғжизә, әйҙә янына барайыҡ, — тиҙәр кешеләр **бер тауыштан**.* («Сов. Башҡ.»)

2. Бер булып, берҙәм *(эш итеү, һайлау)*. *Бер тауыштан һайлау. Бер тауыштан риза булыу.* ▬ ***Бер ауыҙҙан** барыһы ла һайлап ҡуйырға уйлайҙар, эстәренән изге йәнде йортҡа баш һәм һаҡсы итеп.* (Ш. Бабич.)

бер тигән. Бик шәп, гәжәп һәйбәт. *Адвокаттың бөтә губернала **бер тигәнен** яллағанмын.* (Һ. Дәүләтшина.) *Иллә-мәгәр мин үҙем илдә **бер тигән** ҡыҙҙар менән йөрөгән кешемен.* (М. Кәрим.) *Йәр тапмаҫ тип уйланыңмы? Таптым **бер тигәндәрен**.* (Халыҡ йырынан.) *...Тирә-яҡта **бер тигән** сибәр ҙә, аҡыллы ла, сәсән дә булып үҫеп еткән [Көнһылыу].* (Ф. Иҫәнғолов.)

син.: бына(мын) тигән.

...бер тин [көмөш, баҡыр]. Берәй эш-хәлдең еңеллеген, уны үтәүе бер ни тормауын белдергәндә әйтелә. *Әһ-ей, күрше ауылға барып килеү ул миңә* ***бер тин көмөш****.* (Һөйл.)

бер тингә лә һанамау *нимәне.* Баһалап еткермәү, бөтөнләй һанға һуҡмау.

син.: бер тин урынына ла күрмәү.

бер тин өсөн иманды һатыу. Бик ҡомһоҙ, һаран булыу.

бер тотам <да> ҡалмау. Һис айырылмай, эйәреп йөрөгән кешегә ҡарата әйтелә. *Әсә ат етәкләп ошо ергә килә. Әлбиттә, Биктимер ҙә әсәһенең артынан* ***бер тотам да ҡалмай****.* (Э. Вахитов.) *Артыбыҙҙан* ***бер тотам да ҡалмай*** *аҡ казактар килә.* («Сов. Башҡ.») *Латип ир еткәнсе атаһынан* ***бер тотам да ҡалмай*** *тағылып йөрөргә күнекте...* (Ф. Иҫәнғолов.)

син.: бер иле<ләр>, бер ҡарыш<та>.

бер төптән (табандан). 1. Бер юлы, бер ыңғайҙан. *Барыһы шунда уҡ* ***бер төптән*** *ҡайтырға ҡуҙғалдылар.* (Б. Бикбай.) *Янһары ун дүрт йәшенә етеп, ҡул-аяҡ араһына керә башлаған саҡта ғына, икеһе* ***бер төптән*** *үлгән дә киткәндәр.* (Әкиәттән.)

2. Бер һүҙле булып, берҙәм *(эш итеү). [Стачка] ...бик күмәк эшселәрҙең,* ***бер төптән*** *һүҙ ҡуйышып алып, бөтәһе бер юлы эш ташлауҙары була.* (Һ. Дәүләтшина.) *Өс туғандың, Шаһиәхмәт, Әхмәҙи һәм Баһауҙың,* ***бер төптәнерәк*** *тороуын Әхмәтша бай яратманы.* (Ж. Кейекбаев.) *Бер ғилләһе барҙыр бының, моғайын. Ә халыҡ ни өсөн Аллаяр менән* ***бер төптән*** *икән?* (Ф. Иҫәнғолов.) *Ҡатил серен бирмәгән,* ***бер табандан*** *уҡталып, дүрт батырға ымлаған. (Эпостан.)*

бер төрлө(рәк). Аҡылға теүәл үк түгел, сәйер ҡылыҡлы. *Мин матур нәмәне ҡарағанда, былай рәхәтлек алған кешене күргәнем юҡ ине. Шуның өсөн ул миңә тәүҙәрәк ғәжәберәк, хатта* ***бер төрлөрәк*** *күренә ине...* (Э. Вахитов.) *Сәйерерәк ул Иван. Шуға күрә был* ***бер төрлөрәк*** *түгелме икән, тип тә уйлап ҡуя ҡайһы берәүҙәр.* («Сов. Башҡ.»)

бер төрлө итеү *нимәне.* Ниндәйҙер бер рәүешкә килтереү. *Үҙәште туғайында эш өҫтөндәге кешеләр көн биҙләп китмәҫ борон ялан эштәрен* ***бер төрлө итеп****, ослап ҡайтырға ҡабаландылар...* (Ж. Кейекбаев.)

<бер> урында тапаныу. Эштә, тормошта һ. б. алға бармай, бер кимәлдә ҡалыу. ***Бер урында тапанған****, хатта былтырғы кимәлдән төшкән райондар ҙа бар.* («Сов. Башҡ.»)

бер һапта бер ҡап. Үҙ-ара оҡшаш, бер төрлө кешеләр тураһында. *[Хәбирә] — Икегеҙ ҙә* ***бер һапта бер ҡап****. Икегеҙҙең дә эсегеҙ тулы этлек.* (Т. Бүләков.)

бер һүҙ <ҙә> юҡ (булмау). Ҡаршылыҡ булмау, һәр нәмә менән ризалашыу.

бер һүҙ менән әйткәндә. Ҡыҫҡаса һөйләгәндә. ***Бер һүҙ менән әйткәндә, йәмғиәттә өйрәнеү фәне кешенең аҡылына ғына түгел, характерына ла йоғонто яһай.*** («Башҡ. уҡ.»)

бер шөрөбө етешмәй *кемдең, һөйл.* Аҡылы камил түгел, ахмағыраҡ.

син.: аҡылға бер төрлө.

берәүгә ала, икенсегә ҡола (булыу). Төрлө кешеғә төрлө мөнәсәбәттә булыу *(шелтәләп, яманлап әйтелә). Кеше һинең **берәүгә ала, икенсегә ҡола** икәненде белеп ҡалһа, баш бирмәҫ.* («Сов. Башҡ.»)

бер яҡта торһон *кем, нимә.* Бер нәмәне йәки кешене икенсеһенән өҫтөн күргәндә әйтелә. *Ә һуң Көйөлдөнөң көньяҡ битләүендәге шишмә һыуы? Зәмзәм һыуҡайҙарың **бер яҡта торһон!** Шундай һалҡын, шундай тәмле ул...* (В. Нафиҡов.)

бесәй төкөрөгө(ндәй). Бик әҙ. *Ә ҡулға килеп ингән аҡса — **бесәй төкөрөгө**.* (Ғ. Лоҡманов.)

бет аягын бәке менән ҡырҡа *һөйл.* Бик ваҡсыл кеше тураһында.

беткә үс (асыу) итеп (үсегеп) тунды утҡа ягыу *һөйл.* Кешегә үпкәләп, үҙеңә ҡаршы эшләү, үҙ мәнфәғәтеңә зыян килтереү. *Һунарсы Килмәт Хөсәйендең юлына арҡыры төшә. — Нимә һин, күрше, **беткә үсегеп, туныңды утҡа яҡмаҡсы** булаһыңмы? Иҫәр!* (Ф. Иҫәнголов.) *[Ғәлләм:] Был бит **беткә асыу итеп туныңды утҡа ягыу** була.* (Һ. Дәүләтшина.) *Нишләнек һуң әле, ватандаштар! Бер-беребеҙгә ниңә ҡарышабыҙ? **Беткә асыу итеп тун яғабыҙ**, рәхәтлектә яман ярышабыҙ.* (С. Ғәбиҙуллин.)

бешмәгән бәрәңге (бәлеш) *һөйл., әрл.* Булдыҡһыҙ, ҡулынан эш килмәгән кешегә ҡарата әйтелә. *[Гөлкәй:] — Эй, ҡурҡаҡ, **бешмәгән бәлеш!*** (З. Биишева.)

беште ни ҙә төштө ни *кемгә.* Эш-хәлдең торошона ҡайғырмай, уның өсөн барыбер. *Зәйнәғәбдин өй әшенә күптән ҡул һелтәгән, уға **беште ни ҙә төштө ни**.* («Сов. Башҡ.»)

син.: булды ни ҙә булманы ни.

бизмәнгә ултыртыу *кемде.* Алдап кәм үлсәү.

бизмәнгә һалыу [һүҙҙе]. Үлсәп, самалап һөйләү. *«Әйткәнемде ғәйепкә алмаҫһыңмы?» — тип һәр һүҙемде **бизмәнгә һалып торманы**. Сөнки ул ихтыярымды баҫламаны.* (М. Кәрим.)

билбау (ҡайыш) аҫты бушау *кемдең.* Ашағы килеү, асығыу *(шаярыу төҫмөрө менән әйтелә). Иртәнән бирле һинең дә **билбау аҫтың бушағандыр**, тигән айыу төлкөгә.* (Ж. Кейекбаев.) — ***Билбау аҫтың буш булһа**, ҡул эшкә бик бармай шул, — тип әйтеп һалды бере.* (М. Тажи.) ***Билбау аҫты** бөтөнләй **бушаны**, ни булһа ла ҡапҡылап алырға ине.* (Я. Хамматов.)

син.: ҡарын асыу, ҡорһаҡ асыу, бүре башы(н) ашарҙай булыу.

билгау аҫты ныҡ булыу. Туҡ булыу. ***Билгау аҫтың ныҡ булғанда**, быуын талмай икән юлдарыңда.* (С. Ғәбиҙуллин.)

бил бөгөү. 1. Нык тырышып эшләү. ***Билең бөкмәй****, күкрәк көсөн түкмәй, бер кемгә лә килмәй бер тин дә.* (Д. Юлтый.) ***Бил бөкмәйенсә*** *бураң тулмаҫ.* (Мәҡәл.) *Балалар, тип,* ***бил бөккән****, Ут йотоп донъя көткән. Атай таба йылы урын, квартираның ҙурын.* (С. Ғәбиҙуллин.) ***Билде бөгөп*** *байға эшләнек, донъя рәхәткәйҙәрен күрмәнек.* (Халыҡ йырынан.) *Атайҙар ҙа бит ғүмер буйҙарына мәңге* ***бил бөгөп*** *тә, тир түгеп тә икмәк төҫө күрмәй йотоҡҡан.* (Ш. Биҡҡол.)

2. **(бөксәйтеү, бөкөрәйтеү)**. Ауыр эш эшләү. *Олатайҙар шунда* ***бил бөксәйткән****, тирен түккән, күкрәк емереп...* (Б. Бикбай.) *Улар беҙҙең өсөн* ***бил бөкрәйтте****, көсөн һатып шахта, тауҙарҙа.* (Ғ. Сәләм.)

син.: тир түгеү.

бил быуыу. 1. ***(бәйләү)*** *нимәгә.* Ҙур теләк менән нимәгәлер әҙерләнеү. *Бөтә халыҡ оло көрәшкә* ***бил быуҙы****.* («Сов. Башҡ.») *Шунан мин һис тә икеләнмәнем, колхоз эшенә* ***билде бәйләнем****.* (Ғ. Ғүмәр.) *[Алсынбай] Ошо Данытман суфыйҙың тәғлимәтен торорға, тәриҡәт юлына баҫырға тамам* ***бил быуҙы****.* (Ә. Хәкимов.)

син.: ең һыҙғаныу.

2. Хәл ҡылымдың *-п* формаһында килгәндә: ихласлыҡ, дәрт менән *(тотоноу, керешеү). Елкенеп, ныҡ* ***бил быуып****, шул алғы көнгә атланыҡ.* (Т. Йәнәби.) *Айбикәнең иптәш ҡыҙҙары, күрше еңгәләр,* ***бил быуып*** *туй атҡарҙылар.* (Һ. Дәүләтшина.) *Беҙ, бурыстарыбыҙҙың ҙурлығын хәтерҙә тотоп,* ***бил быуып*** *көрәшергә тейешбеҙ.* (Ғ. Миңһажев.) *Хәҙер миндә ҙур көс бар, көрәшкә* ***бил быуып*** *сығ ктығ ҡ.* (М. Ғафури.)

син.: ең һыҙганып.

билгә һуғыу. Ҡыйынлыҡ кисереү, ауыр хәлгә ҡуйыу. *Бигерәк тә Әхмәҙиҙең китеүе* ***билгә һуҡты****. Совет эшен яҡшы алып барыр ине ул.* (Һ. Дәүләтшина.)

билде биштән быуып (бәйләп). Бик теләп, ҙур дәрт, ихласлыҡ менән *(эшләү, йә эшкә тотоноу). Барыһы ла колхозда ябай эшселәр — бригадир ҡайҙа ҡушһа,* ***билдәрен бишкә быуып****, шунда китәләр.* (Ф. Иҫәнголов.) *Мәрүән Лоҡманов йәй ҡырҙа мал көтә, ҡыш* ***билде биштән быуып*** *аҙыҡ ташый.* («Сов. Башҡ.»)

билдән балта (алъяпҡыс) төштө. Ҡулдан эш китте *(ул йә ҡыҙ тыуғас, ярҙамсы була тип, ҡыуанып әйтәләр). Ул тыуҙы,* ***билдән балта төштө****.* (Әйтем.)

биле ер күрмәгән *кемдең.* Көрәштә, алышта бер кемдән дә еңелмәгән, йығылмаган. *Сәлмән батыр* ***биле ер күрмәгән****, Бәхтейәрҙе кеше уҙмағ ан... шөһрәт алған ине уҙаман.* (Ҡ. Даян.)

билен (арҡа һөйәген) һындырыу *кемдең.* Ҡабат ҡалҡмаҫлыҡ, төҙәлмәҫлек итеп ҡыйратыу. *...Әлегә* ***биле һындырылып*** *бөтмәгән синфи дошмандың да тынын һиҙеп, күреп тороргә кәрәк.* (З. Биишева.) *Ҡалдырыуын-ҡалдырҙы, ләкин хакими-ғәләм Урҙаның* ***билен һындырып*** *китте.* (Ә. Хәкимов.)

биленә һуҡҡан йыландай [булыу]. Ауыр хәлгә ҡалып, ныҡ тынысһыҙланыу. *Гәрәй бай бөтөнләй тыныслығын юғалтты, һуңғы көндәре яҡынлауын тойоп,* ***биленә һуҡҡан йыландай*** *борһалана ул.* (Б. Бикбай.)

бил яҙмай [эшләү]. Арымай-талмай оҙаҡ *(эшләү). Хөпөтдинов башҡаларҙан ҡалышмаҫҡа тырышып,* ***билен дә яҙмай эшләй.*** (Н. Мусин.) *Бабайҙарыбыҙ, әсәйҙәребеҙ һәм апайҙарыбыҙ дошманды еңеү өсөн* ***бил яҙмай эшләй.*** («Сов. Башҡ.») *Көйҙөрөп, яндырып барған ҡояш нурҙары аҫтында ураҡсылар* ***бил яҙмай*** *арыш уралар.* (Б. Хәсән.)

бит бешеү. Оятлы булыу, оятсылыҡ кисереү. *Ит бешә, ит бешмәһә,* **бит бешә.** (Мәҡәл.)

битендә (йөҙөндә) ҡаны юҡ *кемдең.* 1. Йөҙө ап-аҡ булған. *Немецтың ҡобараһы осҡан,* ***йөҙөндә ҡан әҫәре ҡалмаған.*** (Ә. Бикчәнтәев.)

2. Ояты, намыҫы ҡалмаған. *[Шаҙағай:]* ***Битендә ҡаны бар,*** *йөрәгендә намыҫы бар ирҙәр был аяныслы хәлгә сыҙармы?* (Т. Хәйбуллин.)

син.: битен йыумаған.

битен йыумаған *һөйл.* Оятын юғалтҡан, намыҫы юҡ. *[Хафиз:] Ах, инәһеҙ икән, уның* ***битен йыумаған*** *икәнен мин әллә ҡасан белә инем. Әйтер ул, әйтер, оятһыҙ.* («Сов. Башҡ.») — *Хаслыҡ тигәндә,* ***бит йыумай*** *инде ул әҙәм, — тип ҡуйҙылар өсөнсөләре.* (Ж. Кейекбаев.)

син.: битендә (йөҙөндә) ҡаны юҡ, күн бит.

битенән (йөҙөнән) алыу (тырнау) *кемдең.* Кеше алдында оятлы итеү *(тупаҫ мәғәнәлә, мыҫҡыл менән). Кешенең* ***йөҙөнән алырға*** *ярамай, яҡшы әйтеүгә ни етә.* (Һөйл.)

битенән көлөү *кемдең.* Кеше алдында мыҫҡыл итеү. *Һин ул бына, эргәңә кешеләр йыйып, губернатор хәҙрәттәренең* ***битенән көләһең.*** (Ғ. Ибраһимов.)

бит йыртыу. Оятлы булыу (итеү), кәмселек тойғоһо кисереү. — *Шунан* ***бит йыртып*** *әйбер һорай буламмы һуң, муйынына боғала һалһаң да бирмәҫ ул, — тине Сәмиғулла.* (Ж. Кейекбаев.) *Яҡты донъяларҙа күп туҡмалдыҡ, төкөрмәйем инде — Урт ҡанда, ни күҙ менән йөҙгә баға икән* ***биттәреңде*** *һинең* ***йыртҡандар.*** (Т. Йосопов.)

биткә ҡара яғыу. Хурлау, хурлыҡҡа төшөрөү. — *Ҡарт көнөмдә* ***битемә ҡара яҡты,*** *бәдбәхет ҡыҙыҡай! — тип екеренде ҡарт.* (Н. Иҙелбай.)

биткә (йөҙгә) бәреү. Әҙәплелек һаҡлап тормай, туранан-тура ҡаты итеп әйтеү.

биткә (йөҙгә) ҡыҙыллыҡ килтереү. Оятлыҡ килтерерлек эш ҡылыу, оятҡа ҡалдырыу. *Бүләгебеҙ...* ***биткә ҡыҙыллыҡ килтермәҫлек*** *булһын.* (Б. Бикбай.) *Һеҙ, ирмен тигән егеттәр,* ***йөҙгә ҡыҙыллыҡ килтерергә*** *тырышмағыҙ. Батша хәҙрәттәренә тоғро хеҙмәт итегеҙ.* (Һ. Дәүләтшина.)

биткә төкөрөү. Кеше алдында бик оятлы итеү, хурлау.
син.: битенән алыу.
бит һыйпау*. Берәй нәмәнән яҙыу, буш ҡалыу.
син.: ҡолаҡ ҡағыу.
[*Хәйер биргәндә доға ҡылып, хуш итеп ҡуя торған дини йоланан ҡалған.]
бит (йөҙ) һыуын <биш> түгеү. Кемдеңдер алдында кәмһенеп үтенеү, үҙеңә кәмселек килтергән эште ҡылыу. *Мәғфүрә һаман кәңәш бирҙе: — Һүҙемде тыңла, Айбулат, бар. Көнөң төшһә, **бит һыуыңды биш түгеп**, яттарға инәлһең ул.* (Һ. Дәүләтшина.) *Утыны ла, бесәне лә кәрәк. Барыһы артынан да табанлап йөрөргә, **йөҙ һыуыңды түгеп**, бригадирыңа ялынырға кәрәк.* (Р. Низамов.)
биш артыҡ. Бер нәмәнең икенсе нәмәнән өҫтөн икәнлеген күрһәткәндә әйтелә. *Уряднигын әйтер инем. Бигерәк йүнһеҙ булып сыҡты... Әгәр ҙә уның урынына үҙебеҙҙең кешене ҡуйһалар, **биш артыҡ** булған булыр ине.* (Я. Хамматов.)
биш бармағы һымаҡ (кеүек, шикелле) [белеү] *нимәне.* Бик яҡшы, ныҡ *(белеү). Пушкаһын да, пулемётын да, мылтығын да **биш бармағым кеүек беләм**.* (Б. Бикбай.) *...Хәбибуллин йыл һайын тип әйтерлек «Оло юл» колхозына район вәкиле булып килә торғайны. Ҡунаҡҡолдо ул **биш бармағы кеүек белә**.* (Х. Ғиләжев.) *Мин Зыяның кем балаһы икәнен дә, холҡон, ғөрөфөн, ғәҙәтен дә **биш бармағым һымаҡ беләм**.* (М. Тажи.)
биш былтыр. Бик күптән, әллә ҡасан (булған эш-хәл, ваҡиға). *[Ғәрифә:] Шул ялҡау ҡыҙҙан туйҙым. [Закир:] Ә минең һинән туйғаныма **биш былтыр** инде.* (С. Мифтахов.)
бишкә бөгөлөү. Ярамһаҡлыҡ күрһәтеп, баш эйеү.
бишкә төрләнеү. Торлөсәгә үҙгәреү. *Биш бармаҡтай беҙ биш малай үҫтек, бишебеҙ ҙә **бишкә төрләнеп**. Мутлыҡҡа ла, һөнәр, шуҡлыҡҡа ла беребеҙҙән беребеҙ өйрәнеп. (В. Әхмәҙиев.) Бишектәге бала **бишкә төрләнер** ҙә ат атланып сапмаҫ тимәгеҙ.* (Р. Ғарипов.)
бишкә ярылырҙай булыу. Эште, мәшәҡәтте бөтөрә алмай аҙапланыу. *Һин саҡ ҡына ҡул арама керер инең. Юғиһә, бер үҙем **бишкә ярылырҙай булып** йөрөйөм.* (М. Кәрим.) *Асыу ҙа килеп китә, һин **бишкә ярылырҙай булып**... йөрөйһөң, ә бисә тигәнең уның-бының менән иҫәпләшеп тормай...* (Ф. Иҫәнғолов.) *Шуға күрә әле, **бишкә ярыла яҙып** йөрөгән саҡта, уның [Ғәлиәнең] йәнә ишек төбөндә көтөп тороуы Ғиззәттең кәйефен ҡыра һуҡты.* (Н. Мусин.)
боғаҙға арҡыры килеү (тороу). Файҙаға ашмау, ярамау.
боғаҙға-боғаҙ килеү. Ҡара-ҡаршы тороп, йәнтәслим алышыу. *Эшселәр... пролетариатты үҙҙәренә ҡол итергә тырышыусылар менән **боғаҙға-боғаҙ килешеп**, тартыша килделәр.* (Ш. Хоҙайбирҙин.) *Фильмдағы ваҡиға Совет республикаһының яҙмышы өсөн барған ауыр йылдарҙы, яңы донъя менән иҫке донъя араһын-*

дағы ***боғаҙға-боғаҙ килгән*** *аяуһыҙ көрәш дәүеренең үҙенсәлекле бер битен аса.* («Сов. Бангк.»)

боғаҙҙан алыу *кемдең.* Ныҡ ҡыҫырыҡлау, ауыр хәлгә ҡуйыу. *Был йыр алға барыр, һәр дошмандың был йыр* ***боғаҙынан алыр.*** (Ғ. Сәләм) *... Антанта... ҡабат Совет власының* ***боғаҙынан алыу*** *өсөн уңай ваҡыт көтә.* (Й. Солтанов.) *Фронтта хәл йүнәтеү менән, Колчак иң тәүләй беҙҙең* ***боғаҙҙан аласаҡ...*** (Ф. Иҫәнголов.)

боғаҙ йыртыу (киреү) *һөйл.* Ныҡ ҡысҡырып һөйләшеү, йырлау һ. б. — *Ни хаҡ тора был ҡатын? — Һатылмай ул. — Ул саҡ ниңә* ***боғаҙ йыртаһың?*** (Х. Ғиләжев.) ***Боғаҙ йыртҡансы*** *ҡысҡыр әйҙә: капиталға үлем!* (С. Агиш.) *Коридорҙа [Рәхимйәндең] ... асыулы ҡысҡырыуы ишетелде. — Әй, иҫең киткән икән шуның* ***боғаҙ киреүенә,*** *— тине Камилә.* (Р. Төхвәтуллин.)

борсаҡ сәсеү (һибеү, атыу, бүрттереү). Бик маҡтанып хәбәр һөйләү. — *... Күрҙегеҙ, ниндәй багырҙар тоттo ул, ә беҙ, йүнһеҙҙәр, сабаҡтан башҡа нәмә ҡаптыра алманыҡ, — шулай* ***борсаҡ сәсә*** *Талха.* (Ә. Чаныш.) *Асыуланма, Тайфур, тыпырлатырға аяҡ бар һиндә.* ***Борсаҡ сәсергә*** *тиһәң, тел дә ярайһы үҙеңдә* (Ш. Биккол.) *Нурғәли ахун утыҙ йыл хәлфәлек иткән кеше. Бер-ике әйбер яҙып һәм* ***борсаҡ һипкән*** *кеше.* (Ш. Бабич.) *[Котой старшина] ...беҙҙең ауылда ике полк ята тип, пулеметтары ла күп тип* ***борсаҡ ат,*** *— тине.* (А. Таһиров.)

борсаҡ(ты) <эре> ярыу. Ныҡ маҡтаныу. *Ат ярыштыра берәүҙәр, берәүҙәр һөйләй бүре, берәүҙәр «кургәндәрем» тип,* ***борсаҡты яра эре.*** (М. Кәрим.) *Өлкән тракторист, бер күҙен ҡыҫа бирep,* ***борсаҡты ярырға*** *кереште...* (Ә. Вәли.) *Булдыра алһаң, бутҡа бешер, бирәм ярма, булмай икән, телең менән* ***борсаҡ ярма.*** (Н. Иҙелбай.)

бот буйы *һөйл., кәмһ.* Бик бәләкәй кәүҙәле. *...Ир затының көслөрәк икәнен* ***бот буйы*** *малай ҙа белә.* (М. Кәрим.) *Хәҙер Шәүрә —* ***бот буйы*** *Иргәлегә кәләш, янып һөйгән кешеһенә — килен...* (Б. Бикбай.) *Беҙҙең ауыл аша телефон сыбығы һуҙҙылар. ... Минең кеүек* ***бот буйы*** *малайҙарҙың түбәһе күккә тейҙе.* (И. Абдуллин.) ***Бот буйы*** *бала үҙенән ҙур күнәк күтәргән дә йомран тоторға бара.* (Ғ. Әмири.)

син.: бармаҡ буйы, балаҡ буйы.

ант.: тирәк кеүек.

бот күтәреп [ятыу] *һөйл.* Ваҡытты бушҡа уҙғарыу, бер ни ҙә эшләмәү. ...***Бот күтәреп*** *буш ятһаң, ашарға килтереп бирмәҫтәр.* (М. Ғафури.) *[Һуғыштан] кем файҙа итә? Әлбиттә, беҙ түгел. Әлбиттә, өйөндә* ***бот күтәреп,*** *түбәгә төкөрөп ятҡан байҙар файҙа итәләр.* (Д. Юлтый.) ...*Көтөүсе түшәмгә төкөрөп,* ***ботон күтәреп,*** *ял итеп ята, ти.* (Әкиәттән.)

син.: түбәгә (түшәмгә) төкөрөп [ятыу], ҡул ҡаушырып [йөрөү].

ант.: ең һыҙганып [эшләү].

бото бер тин *нимәнең.* Баһаһы түбән, бер ни тормай. *Большевиктар әйтә: — Нәҫел-нәсәп, түрәлектең* ***бото бер тин****, тип; «ҡалын елкә» менән «ярылған ҡул» көнкүрештә булһын бер тиң, тип.* (Ш. Бабич.) *«Һөймәһәң, харап иттең, хәҙер миңә һинең һөйөүеңдең* ***бото бер тин****».* (Ә. Вәли.)

бот сабып [көлөү] *һөйл.* Мыҫҡыл менән рәхәтләнеп *(көлөү). Был хәбәрҙәрҙе ишеткәс, Усман Әхмәҙиҙән* ***бот сабып көлдө****, уны үсәп бөтә алманы...*(Ж. Кейекбаев.) *Рабфак студенттары Санияның ҡыланышынан* ***бот сабып көләләр****.* (М. Тажи.)

син.: эс тырнап [көлөү].

бөгөлөп төшөү. 1. Хәлһеҙ булып ҡалыу. *Ир-егеткәйҙәрҙе, йәше үтһә,* ***бөгөлөп тә төшмәҫ****, тимәгеҙ.* (Р. Ғарипов.)

боҙға яҙған. Булмаҫтай, тормошҡа ашмаҫтай, ышанысһыҙ (эш-хәл). *Камилә генә күңелгә шом һалды һалыуын. «Начальство һүҙенә ышанһаң!* ***Боҙға яҙған*** *вәғәҙә бит ул», — тигән була...* (Р. Төхвәтуллин.)

боҙҙа быҙаулау. Буш өмөттәр менән йәшәү, бушҡа ышаныу. *Уйҙар, өркәк аттар төҫлө, юҡҡа ла биленләне,* ***Боҙҙа быҙаулаған*** *дәртем Елдәрҙә еленләне.* (Т. Йосопов.)

бойҙай араһындағы һоло. Башҡаларҙан айырылып торған. *Ауыл ерендә шул инде ул: ситтән килгән кеше,* ***бойҙай араһындағы һоло*** *һымаҡ, күҙгә күренеп бара.* (М. Тажи.)

син.: арпа араһындағы бойҙай.

бойомға ашырыу (атҡарыу) *нимәне.* Ысынбарлыҡҡа әйләндереү. *Ултырышта сығарылған ҡарарҙы хәҙерҙән үк* ***бойомға атҡара*** *башлау кәрәк...* (Н. Мусин.)

син.: тормошҡа ашырыу, ғәмәлгә индереү.

болғансыҡ (буръяҡ) һыуҙа балыҡ тотоу (һөҙөү)*. Буталсыҡ хәл-шарттан файҙаланып ҡалырға тырышыу. *Шовинистар...* ***болғансыҡ һыуҙа балыҡ тотҡан*** *кеүек, моменттан файҙаланып, партияның ваҡ милләттәр тураһындағы тотҡан юлын кире ҡаға...* (Ш. Хоҙайбирҙин.) *Киреһенсә, улар үҙҙәре лә ошо* ***буръяҡ һыуҙа балыҡ тотоп*** *ҡалырға тырышалар. Ә Ныязгол ҡотолдиһә, уларға үҙҙәре күтәрә алғанса өлөш сығарасаҡ.* (Һ. Дәүләтшина.) *Ынйы сыҡмай, бары ләм сыға шул,* ***Болғансыҡта балыҡ һөҙгәндә.*** (Т. Йосопов.)

[**Рус телендәге:* «ловить рыбу в мутной воде» берәмегенең тәржемәһе].

борғаҡ* кейеү. Кемгәлер асыуланып, һөйләшмәй ултырыу.

[* **Борғаҡ** — *диал.* быҙау, бәрәс моронлоғо.]

борсаҡ бешереү *кем менән.* Килешә, һүҙ беректерә алыу. *Үҙ тиҫтерҙәре бер класҡа алға киткән. Ә бында — йыйын «еүеш тануҙар».* ***Улар менән борсаҡ бешерерлек*** *түгел.* (Я. Вәлиев.)

борсаҡ бешеү (бешмәү, бығыу, быҡмау) *кем менән.* Килешеп эшләү, татыу йәшәү йәки килешмәү, татыу булмау. *Иҫке хужа менән яҡшы ғына* ***борсаҡ бешә башланы****, тип һөйөнөп торғанда, тағы ҡырын һуҡты.* (Ф. Хәсәнов.) *[Хисмәтуллиндың] Кыҙ-*

ҙар менән ***борсағы бешмәне.*** (Р. Солтангәрәев.) — *Нимә, һинең Әмирханов менән* ***борсаҡ бешмәйерәкме*** *әллә?* (С. Агиш.) *[Нигмәтулла:] Давай, әйҙә, тәүәккәлләп ҡарайыҡ. Һин һөйләш. Минең* ***борсаҡ бешеңкерәмәй*** *ул кафыр менән.* (Я. Хамматов.) *Килгәс тә ҡарт уҡытыусыларҙың күбеһе менән Булаттың* ***борсағы быҡмай,*** *көҙгө әтәс тип ҡарайҙар уға.* (Э. Вахитов.)

2. Ҡайғы-хәсрәткә, ауырлыҡҡа бирешеү. *Бирешмәйем, тип йөрөп ҡарайһың да* ***бөгөлөп төшәһең*** *шул ҡайһы саҡта.* (Р. Солтангәрәев.) *Бөтөнләй ярҙамһыҙ, йәш сабыйҙар менән ҡалған Мәҙинә апай* ***бөгөлөп төшмәне,*** *донъя көттө.* («Сов. Башҡ.»)

бөгөн бында, иртәгә тегендә. Бер урында гына тороп сыҙамаған, йөрөп ятҡан *(еңел-елпе кеше тураһында).*

бөгөн килеп. Ошо көндә генә, ошо көнгә еткәс. ***Бөгөн килеп*** *әйтте.*

бөртөклəп (берəмлəп) һанарлыҡ. Бик аҙ. *...Әҙәм ҡалдыҡтары, үкенескә ҡаршы, һаман да осраштырғылай. Әлбиттә, уларҙ бик аҙ,* ***бөртөклəп һанарға*** *була, шулай ҙа... барҙар әле.* («Сов. Башҡ.»)

син.: бармаҡ менән һанарлыҡ.

ант.: һанап бөткөһөҙ, иҫәбе-хисабы юҡ.

бөткəн баш — бөткəн. Берәй хәүефле эшкә, ҡылыҡҡа тәүәккәллек белдергәндә әйтелә.

син.: киткән баш — киткән.

бөттө баш <ҡалды муйын һерәйеп>. Хәүефкә төшөп, ҡайгырыуҙы белдерә. *...Хәҙер миңә дүрт йыл төрмә тейеш.* ***Бөттө баш!*** *Атайымды, әсәйемде, туғандарымды уйлап алдым.* (М. Кәрим.) *Шунан булыр башҡорттар әйткәнсә:* ***бөттө баш — ҡалды муйын һерәйеп...*** (Б. Аҫылгужа).

бөтə тəме (йəме, ҡыҙығы) шунда. Һоҡланыуҙы белдергәндә әйтелә.

буй биреү. 1. Буйһоноу. *[Мотал Нисаға:] Мин һиңә кем? Теге газетаға төшөрҙөләр тигәс тә, бөтәгеҙ ҙә* ***буй бирмәй*** *башланығыҙмы инде.* (М. Хәйҙәров.) *Бейә Аҡъелекте өҫкә сөйгән, ергә алып һуҡҡан, әммә егет уны ҡулынан ысҡындырмаған. Шунан бейә* ***буй биргән,*** *ҡырыҫланмаҫ булған.* (Әкиәттән.)

2. Үҙ яйына ҡуйыу, буйлатыу. *[Урал Шүлгәнгә:] Дан әҙләргә теләнең, телəгеңə* ***буй бирҙем.*** (Эпостан.)

буйға бөткəн. Ҡулынан эш килмәгән кешегә ҡарата хуп күрмәгәндә белдергәндә әйтелә. *Бер зәғиф, көсһөҙ, һөнәрһеҙ,* ***буйға бөткəн*** *бәндә мин.* (Ш. Бабич.)

син.: ҡоро кәүҙә.

буй(ға) етеү. Үҫеп ҙур булыу. *Разия, тор инде. Ваҡыт етте. Йә кеше-фәлән килеп инер.* ***Буй еткəн*** *ҡыҙға былай ярамай...* (Н. Кәрип.) *Зәлифәкәй һылыу* ***буйға еткəс,*** *һоҡланмаған кеше ҡалманы.* (Халыҡ йырынан.)

буйға ҡалыу (уҙыу). Балаға ҡалыу, балаға уҙыу. *Мин уянғанда, ҡатыным юҡ ине...* ***Буйға ҡалғайны,*** *нишләгәндер инде,*

бахырҡай. (Я. Хамматов.) *[Тәңкәбикә Шәфәҡҡә:] Хоҙай ҡушмағас, **буйыңа ла уҙмай** ҡалдың шул. Бала үҫтереп торор инең, исмаһам.* (М. Кәрим.) — *Ишәй дуҫ, икебеҙҙең дә бисәләр бер саҡта **буйға ҡалдылар**.* (Йырҙан.)

син.: ауырға ҡалыу.

буйында булыу. Йөклө булыу. *Берүк ата-әсәләренә еткер, ҡыҙҙарының хәле насар. **Буйында булғанын** да белмәгәндәр.* (Һ. Дәүләтшина.)

булмаһа булмай икән баҙарҙа сөсө күмәс (икмәк). Берәй эш-хәл тырышып-тырышып та килеп сыҡмаған саҡта әйтелә. *(Ишмырҙа:] ...Бер ауылды ла ҡалдырмай ҡыҙырып сыҡтым. **Булмаһа булмай икән баҙарҙа сөсө күмәс** тигәндәй, булманы, табылманы трактор.* (Ә. Вәли.)

булыры (булаһы) булған, буяуы уңған (һеңгән). 1. Үткәнгә үкенмәүҙе белдергәндә әйтелә. *Гөлсөмдән айырылыу бошондорманы Батталовты. **Булыры булғайны, буяуы уңғайны**.* (Я. Вәлиев.) *Юлға бағыр инем дә ул, тәҙрәләрем туңған. Инде хәҙер **булырым булып, буяуҙарым уңған**.* (Т. Йосопов.)

син.: булған да бөткән.

2. Көс-кәре ҡайтҡан, ғүмере үткән.

булғас булыр икән. Берәй эш-хәлгә, кешегә аптырап, иҫ-аҡыл киткәндә әйтелә.

бумала баш *һөйл., мыҫ.* Ҡатын-ҡыҙға ҡарата кәмһетеү һүҙе. *[Сәйҙел:] ...Һинең **бумала баш** машинала ултыра.* (Э. Атнабаев.)

буран уйнау (ҡубыу, сығыу). Талаш-тартыш, ғауға ҡалҡыу. *[Фәрит:] Һиҙеп торам: өйҙә шау-шыу китәсәк, **буран уйнаясаҡ**.* (Ғ. Байбурин.) *Әминә әбей яңынан ҡараусыһыҙ ҡала. Хоҙайбирҙегә ҡайтырға мәжбүр була, йәнә Зәбихуллалар йортонда **буран ҡуба**.* («Сов. Башҡ.»)

буран ҡуптарыу (сығарыу). Талаш-тартыш, ғауға ҡалҡытыу. — *Ерле юҡҡа **буран ҡуптара** ул Фатима, — тине [Тимер].* (Б. Бикбай.) *[Әхмәтша бабай] Йә урманда, йә башҡа ерҙә кәйефе ҡырылып ҡайта ла, өйгә ингәс, **буран сығара**, күңеле баҫылғансы бер тулап ала.* (Ф. Әсәнов.)

буш боғаҙ. Юҡты-барҙы һөйләргә, шапырынырға яратҡан кешегә ҡарата әйтелә.

буш итеү. 1. Дөрөҫ эшләмәгәнгә үкенес белдергәндә әйтелә. *Кисә киноға бармай **буш иттем** әле, һәйбәт булды тинеләр.* (Һөйл.)

2. *күб. юкл.* Түләүһеҙ, хаҡһыҙ итмәү, ҡоро ҡалдырмау. *Был юлы ла **буш итмәҫ**, ҡоро ҡул менән ҡайтармаҫ уны [Юламанды] рәхимле диңгеҙе...* (З. Биишева.)

буш ҡул <менән>. 1. Үҙең менән бер нәмә лә алмай, бер нәмәһеҙ. *Мырҙаш һымаҡ, **буш ҡул менән** барып инеүе лә оят бит.* (Б. Бикбай.)

2. Бер нәмә лә таба алмай, уңышһыҙ йөрөп *(кире ҡайтыу)*. *Шунан баташаның хеҙмәтселәре кейәү менән ҡыҙҙы эҙләнеләр-*

эҙләнеләр ҙә, таба алмағас, ***буш ҡул менән*** *ҡайтып киттеләр.* (Әкиәттән.)

буш ҡыуыҡ *һөйл., яманл.* Тиккә мактанған кеше, ҡупыр. *Шатлығың да, ғазабың да булһын йондоҙ һанынса! Шунда ғына һин — ижадсы, ҙур кинәнес биреүсе, Ул юҡ икән, һин —* ***буш ҡыуыҡ****, тик ҡабарып йөрөүсе.* (Б. Бикбай.)

син.: ҡабыҡ ҡыуыш.

буштың атаһы үлгән *һөйл.* Ниҙелер хаҡ түләмәй генә алырга теләгән кешегә мыҫҡыл белдергәндә әйтелә. *Губерна канцелярияһы башлығы хәйләле йылмайҙы. — Мөмкин. Тик...* ***буштың атаһы*** *күптән* ***үлгән****, ти. Ундай яуаплы эште алыу күп аҡса торасаҡ...* (Я. Хамматов.)

бушты *(юҡты)* **бушҡа** *(юҡҡа)* **бушатыу** *(ауҙарыу).* Кәрәге булмаған, файҙаһыҙ эш менән булыу. *Ни эшләп* ***юҡты бушҡа бушатып****, был тиклем ергә килеп йөрөйһөгөҙ? — тиер [Зөләйхә әбей].* (З. Биишева.) *— Бәр,* ***юҡты бушҡа бушатҡансы****, хәҙер үк быҙауҙарҙы тунатып, тиреләрен кирҙереп ҡуй.* (Б. Бикбай.)

син.: ҡомдан арҡан ишеү, иләк менән һыу ташыу.

бүҙәнәнән май ал, ябалаҡтан йөн ал. Һарыҡтың йөнөн ҡырҡып бөткәс әйтелә торған теләк.

бүре ауыҙ *һөйл.* 1. Ҙур ауыҙлы кешегә ҡарата мыҫҡыллау һүҙе.

2. Күп илаған баланы әрләү һүҙе.

3. Яман хәбәр һөйләгән кешегә ҡарата әйтелә. *Кит,* ***бүре ауыҙ****, юҡты һөйләп ултыраһың.* (Һөйл.)

бүкән баш *һөйл., әрл.* Башы самаһыҙ ҙур кешене мыҫҡыллау һүҙе.

бүре бауыр. Үтә ҡаты бәгерле, миһырбанһыҙ. *Эх, замандамы ни эш. Беҙҙең ауыл Фәғилә бахырҙы* ***бүре бауыр*** *Саҡай ни ҡара көнгә еткерҙе.* (Б. Бикбай.)

бүре бауыры ашаған. Бик уҫал, яуыз *(кеше).*

бүре башы*(н)* **ашарҙай булыу.** Ныҡ асыгыу. *Әлмисаҡ туҡлыҡлы ашамлыҡтарҙы һыпырҙы ғына. Ситтән ҡарап тороусы булһа, йә был асҡа ҡырҡылып йөрөгән, көнө буйына һабан һөрөп,* ***бүре башы ашарҙай булып*** *асығып ҡайтҡан кешелер, тип уйлар ине.* (Б. Бикбай.)

син.: ҡарын асыу, ҡорһаҡ асыу, билбау аҫты бушау, эстә ас бүреләр олоу.

бүрек һалыу *кемгә, кем алдында.* Түбәнселек менән үтенеү. ***Бүректәр*** *барыбер Аллаяр алдында* ***һалыныр****, билдәр уның алдында бөгөлөр.* (Ф. Иҫәнғолов.) *Йөрөгөҙ әле шунда, үҙегеҙгә күҫәк күтәргән кешегә* ***бүрек һалып****, баш эйеп...* (Ғ. Ибраһимов.)

бүренән орккән һарыҡ көтөүе кеүек. Ҡурҡыштан эркелешеп ҡасҡан кешеләр төркөмөнә ҡарата әйтелә. *[Аҡтар]* ***Бүренән өркkән һарыҡ көтөүе кеүек****, ашығып сигенә.* (М. Ғафури.)

бүре(һе) олоу *кемдең.* Табышты, файҙаны көтмәгән ерҙән бик күп итеп алыу. ***Бүреһе олоно*** *Ҡәйүмдең: юҡ ҡына хаҡҡа урағын*

урҙырыу, игенен һуҡтырыу ғына етмәне, көҙ көнө бер келәт урынына халыҡтан ике келәт иген йыйып алды. (Ғ. Лоҡманов.) ***Бүреһе олоясаҡ*** *Сафыйҙың. Йәшел тоҡто аҡса менән тултырмай ҡайтмаҫ әле егетең.* («Һәнәк».) *Факиһа йорт хужаһының һүҙен ҡеүәтләне: — Ҡайным мәрхүм ҡорҙашың һуғышта саҡта үлеп, Шаһиәхмәт ҡайнаҙаның* ***бүреһе олоно*** *инде.* (Ж. Кейекбаев.)

бүрәнә үтә бүре күреү. Белмәгәнде беләм тигән кеше булыу *(яманлау һүҙе).* — ***Бүрәнә үтә бүре күрәһең!*** *— Вася асыуланып ҡуйҙы. — Ниндәй этлек булһын бында? Түләрмен тип ап-асыҡ әйтте бит.* (Х. Мохтар.) *[Председатель калдаушикка:] Улар килгән райондан, тәк бөтәһе лә важный инде,* ***бүрәнә үтә бүре күрә****, ҡустым, газға нажми инде.* (С. Иманғолов.)

бүркен тышлау *кемдең.* Ныҡ ҡына туҡмау, дөмбәҫләү. *[Халыҡ управляющий хаҡында:] —* ***Бүркен тышлап*** *алырға кәрәк әҙерәк! Аҙау тештәрен ҡойорға! Һелтә берәрҙе!* (А. Таһиров.)

син.: кәрәген биреү, тетмәһен тетеү, иҙмәһен иҙеү, ҡабырғаһын һанау, һырт ҡайышын алыу.

былтырҙың күҙе йылтыр. Күптәнгене һөйләгән кешегә ышанып етмәүҙе белдереп көлгәндә әйтелә.

былтыр үлгән ябалаҡты быйыл атын алдыңмы. Онотолған нәмәне һуңлап белеп, яңылыҡҡа һанаған кешегә ҡарата әйтелә. *... Ул иҫке сараларҙы яңы Америка асҡан кеше кеүек газета сәхифәләренә яҙып ятыуығыҙға аптырайым. Шулай уҡ һеҙҙең кеүектәргә беҙҙең башҡорттар «****былтыр үлгән ябалаҡты быйыл атып алдыңмы****» тиҙәр.* (Ш. Хоҙайбирҙин.)

бына ғына. Бик яҡында, эргәлә. *Туҡтағыҙ, мин барып киләйем, уның [Харистың] өйө* ***бына ғына*** *тора.* (Б. Бикбай.)

бына(мын) тигән. Бик шәп, шөйлә яҡшы. *Д. Юлтыйҙың... бик күп* ***бына тигән*** *әҫәрҙәре бар.* (Р. Ниғмәти.) *Минең бик һәйбәт,* ***бына тигән****, бер иптәш бар ине.* (С. Агиш.) *Хәҙер* ***бынамын тигән*** *ағайың булыр ине, үлде бит.* (Н. Ҡәрип.) *Төҙөлөшкә үҙ теләктәре менән килгәйне улар [Федор менән Пелагея]. Аралары татыу, көнкүрештәре* ***бына тигән.*** (М. Хәйҙәров.)

син.: ал да гөл.

бына һин уны (әле). Ғәжәпләнеп хуплағанда йәки шелтә белдергәндә әйтелә.

син.: бына <һиңә> кәрәк булһа.

бына һиңә йоҙроҡ. Берәй кешенең һораған нәмәһен асыу менән кире ҡаҡҡанда әйтелә.

бына <һиңә> кәрәк булһа. Көтөлмәгән хәлдән аптырауға ҡалғанда әйтелә. — ***Бына һиңә кәрәк булһа****, таң да ата, — тине Ҡотлояр.* (Һ. Дәүләтшина.) — ***Бына һиңә кәрәк булһа!*** *— тине староста һәм эсер сәйен эсмәй һикереп төшә башланы.* (Ж. Кейекбаев.)

син.: бына һин уны (әле).

ырамат* сабыу. Ваҡытты бушҡа уҙғарып йөрөү.

[* **Бырамат** — *рус.* промотать.]

син.: бырaматта йөрөү, ел ҡыуыу, әт һуғарыу.

бырaматта йөрөү. Ваҡытты бушҡа уҙғарыу.

син. ҡар.: бырамат сабыу.

бысағын ашаған. Үтә һаран, һарандың һараны. *[Мөьмин ҡарт] Ул* ***бысағын ашаған****, эшлектән сыҡҡан бер һаран нәмә ине.* (С. Ағиш.)

син.: ҡырҡһаң ҡаны сыҡмаҫ.

бысағы май өҫтөндә *кемдең.* Аш-һыуға, ризыҡ-ниғмәткә мул, һыйсыл *(ҡатын ҡыҙға ҡарата).*

бысаҡ булып (әнә кеүек) ҡаҙалыу. Көслө әрнеү һалыу, йөрәккә ауыр булыу. *Расихтың һүҙе йөрәгемә* ***бысаҡ булып ҡаҙалды.*** (Ғ. Ғүмәр.)

бысаҡҡа (балтаға) бысаҡ килеү *кем менән.* Талаш-тартышҡа инеү, янъяллашыу. *Беҙ [Тәскирә менән] ғүмер баҡый* ***бысаҡҡа бысаҡ килешеп*** *йәшәнек инде. Бер генә тапҡыр ҙа уртаҡ тел таба алманыҡ.* (М. Хәйҙәров.) *Йәләев беренсе көндәрҙән үк активлык менән* ***бысаҡҡа бысаҡ килә*** *башланы.* (Э. Атнабаев.) *Күрше менән күрше* ***балтаға бысаҡ килә****. Тикшерелмәгән «мәсьәлә», әйтелмәгән һүҙ ҡалмай.* («Сов. Башҡ.»)

бысаҡ телле (теле бысаҡ кеүек). Үтә әсе телле. *Юҡ-барҙы күп күргән,* ***бысаҡ телле*** *кешенең алыҫыраҡ булғаны хәйерле.* (Б. Бикбай.)

бысаҡһыҙ һуйыу. Бик ауыр хәлгә ҡуйыу. *[Барый:] Ҡарағыҙ әле, нисек тә үткәрергә булмаймы? Тимәк, алманығыҙ инде игенде? (Асыуланып). Ярай... Тик үкенмәгеҙ... (Трубканы ҡуйып.) Һуйҙылар,* ***бысаҡһыҙ һуйҙылар.*** («Сов. Башҡ.»)

быуа быуырлыҡ. Бик күп, иҫәбе-хисабына сығырлыҡ түгел *(еңелсә көлөү тойғоһо менән әйтелә). Тик үҙ һүҙен һүҙ итеп өйрәнгән колхоз председателе Ишбулды: «Ирҙәр етмәһә, беҙҙә бисәләр* ***быуа быуырлыҡ»****, — тине.* (Ғ. Әмири.) *— Эй, беҙҙең кеүек йырсылар* ***быуа быуырлыҡ*** *ул, — ти [Рәшит].* (Р. Солтанғәрәев.) *Ранетка ла* ***быуа быуырлыҡ*** *баҙарҙа, әммә беҙгә оҡшағаны — вағы юҡ.* («Ағиҙел».)

быуын бөтөү. Бөтөнләй хәлһеҙләнеү. *Ҡыҙыҡайҙың шунда үк* ***быуыны бөттө****, һыны ҡатты.* (Ф. Иҫәнғолов.)

син.: хәлдән тайыу, арманһыҙ булыу, һыу эскеһеҙ булыу, телде арҡыры тешләрҙәй булыу, үлемесле булыу.

быуын бушау (йомшау). Хәлһеҙләнеү. *Көтмәгән ауыр ҡайғыны ишетеп, Кәримдең* ***быуындары бушаны.*** (Я. Хамматов.)

быуынға төшөү *кемдең.* 1. Хәлде бөтөрөү, хәлһеҙләндереү. *... Вареньеның* ***быуынға төшөүен****, күп ашарға ярамағанлығын бер-беребеҙгә әйткәнлегебеҙҙе лә әҙ генә беләбеҙ.* (Д. Юлтый.) — *Урман эше еңел эш түгел, ирмен тигән ирҙәрҙең дә* ***быуынына төшә*** *ул, — тип дауам итте Хикмәттең атаһы Рахман.* (Х. Ғиләжев.)

син.: быуынды алыу 1.

2. Нимәнелер ныҡып йөҙәтеү, маҙаһын китәреү. *...Йә йәнеңде, йә көтөүеңдән өс яҡшы ат һайлап бирәһең! — тип* ***быуынына төшәләр*** *[һыйбайлылар Насырҙың].* (М. Буранғолов.) *[Мәғфүрә:] «Еңгә, берүк шуны инәйемдән һорап ҡара әле, миңә уҡып тороргa бирмәҫ микән?» — тип* ***быуыныма төштө.*** (Һ. Дәүләтшина.)

син.: йәнгә тейеү, маҙаға тейеү, теңкәгә тейеү, теңкәне ҡоротоу, тәкәтте ҡоротоу, үҙәккә үтеү.

быуынға ултырыу. 1. Буйға үҫеп быуынланыу *(иген тураһында). Арыштар инде* ***быуынға ултырҙы.*** (И. Насыри.)

2. Буйға үҫеп нығыныу *(кеше тураһында). Минең атайымдың заманында районыбыҙҙа данлыҡлы балта оҫтаһы булған Арслан ҡарттың һүҙе менән әйткәндә, ирҙең самай* ***быуынға ултырған,*** *ҡулында тимер иреткән сағы.* (З. Биишева.) *Саҡ ҡына* ***быуынға ултырғас,*** *Вәлиәхмәт, башҡа ярлы балалары кеүек, байҙарҙа батраклыҡта йөрөй башланы.* («Сов. Башҡ.»)

син.: быуын нығыу (ҡатыу).

3. Хужалыҡты нығытыу, хәлләнеү. *[Гәрәй] ... Исай ауылындағылар тирмәнен инде ҡабат ҡотайып, ныҡлы* ***быуынға ултырған*** *Иван Лесинға һатты...* (Б. Бикбай.)

син.: быуын нығыу (ҡатыу).

быуынға һикереү. Быуын-быуын булып үҫеү, быуынланыу *(игенгә ҡарата). Юлдың ике яғында ла инде* ***быуынға һикереп*** *килгән боиҙай баҫыуҙары ята.* (Ә. Вәли.)

быуынды алыу *кемдең.* 1. Хәлде бөтөрөү, арытыу. *...Тубыҡтан ала ҡар йырмаслап текә тауға артылыу...* ***быуынды ала.*** (Н. Мусин.) *Анау Бәләбәй тауҙарын йөк менән менеү аттың ярты* ***быуынын ала.*** (Х. Ғиләжев.)

син.: быуынға төшоу 1.

2. Дәртте һүндереү, эшкә-тормошҡа ынтылышты ҡайтарыу. *Һәләкәткә дусар ителеү уйы* [*Ҡотлоярҙың*] ***быуынын алған,*** *ышанысын ҡайтарған.* (М. Минһажетдинов.)

быуынды ҡырҡыу. Тормош хәлен ҡаҡшатыу.

быуын ҡаҡшау. 1. Хәл ботоу, ныҡ арыу.

2. Тормош дәрте кәмеү. ***Ҡаҡшаны быуын,*** *ҡаҡшаны тамам. Ә элек бит урамға һыймаҫтай бара торғайны ул, хәҙер бына, уғры һымаҡ, арт ҡапҡанан ҡасып-боҫоп ҡына йөрөй.* (Б. Бикбай.)

син.: ҡарыу ҡайтыу.

быуын (теҙ) ҡалтырау. Ныҡ ҡурҡыу. [*Кәңәшбай:*] ***Быуындарым ҡалтырап*** *ҡаушаным да киттем.* (Т. Хәйбуллин.)

син.: дер ҡалтырау, ҡойолоп төшөү.

быуын ҡороу. Бик ныҡ арыу, хәлдән тайыу. [*Баян:*] *Мин тупһа аша өйгә ингәс тә,* ***быуыным ҡороп*** *йығылып киттем.* (М. Ауәзов. Н. Иҙелбай тәрж.)

син. ҡар.: быуын бөтөү.

быуын нығыу (ҡатыу). 1. Буйға етеп көскә ултырыу. *Етмәгәйне әле* ***ҡатып быуындар ҙа****, ҡылыс айҡап яу утына ташландыҡ.* (Х. Ғиләжев.) [*Йәнбирҙе:*] — *Икегеҙ ҙә, улдарым, күҙебеҙҙең нурҙары; тешәр сағығыҙ үтмәгән,* ***быуынығыҙ ҡатмаған...*** (Эпостан.)

2. Нығыныу, көсәйеү. ***Быуыны нығыған*** *колхозды 1959 йылда күрше Ленин исемендәге хужалыҡ менән берләштерергә ҡарар иттеләр.* («Сов. Башҡ.»)

син.: быуынға ултырыу 3.

быуын таралыу. Йоҡо килеп иҙрәү, ойоу. *Йылыла малайҙарҙың* ***быуыны таралып****, күҙҙәре үҙенән-үҙе йомола башланы.* (Ф. Иҫәнғолов.)

быуынһыҙ ергә бысаҡ һалыу. Булмаҫтай урында еңерғә, үҙеңдекен итергә тырышыу. *Күңеленә ауыр алма, тал бөгөлгән ерҙән һынмаһа,* ***быуынһыҙ ергә бысаҡ һалып та*** *бер эш тә сыҡмаҫ.* (Һ. Дәүләтшина.)

бәбәк ярыу. Башлап алып китеү, барлыҡҡа килеү. *Күңелдәргә ҡанат ҡуйҙы йәшлек яҙы, йөрәктәрҙә һөйөү тәү ҡат* ***бәбәк ярҙы***. (Ш. Бикҡол.)

бәгергә инеү. Кешенең күңелен иретеү.

син.: бәгерҙе иретеү.

бәгергә таш булыу. Ауыр ҡайғыға һалыу. *Балалары араһында иң яҡын күргәне, үҙе иҫән ваҡытта уҡ имамлыҡҡа фатиха бирергә ниәтләгән Алсынбайы юғалыу* ***бәгеренә таш булып*** *ултырҙы* [*Аҡназарҙың*]. (Ә. Хәким.)

бәгергә тейеү. Ни менәндер йонсотоу, биҙрәтеү. «*Мәҙәниәт йортонда киҫәтеү яһап, Гавриковтың* ***бәгеренә тейҙеләр***». (А. Мағазов.)

бәгергә төҙ һалыу. Күңелде әрнетеү. *Тағы ла тегенең* ***бәгеренә тоҙ һалам***: — *Был беҙгә табан килә, суҡынсыҡ.* (С. Ағиш.) *...Нисек кенә әйтһәң дә, был бисә* ***бәгергә тоҙ һалды...*** (Ә. Бикчәнтәев.)

бәгерҙе иретеү. Күңелдә йылы тойғо уятыу.

син.: бәгергә инеү.

бәгерҙе өҙөү (киҫеү, телеү). Күңелде әсендереү. — *Был икеһе ул тиклем йәл түгел: ҙурҙар, бына иң бәләкәйе* ***бәгерҙе өҙә****, — тип аңлатты беҙгә өлкәйем.* (Ә. Чаныш.) *Һандуғаҫҡай, наҙлым, ҡуй, һайрама, һайрап, йәш* ***бәгеремде киҫмәй*** *тор.* (Ш. Бабич.) *Тыуған ерҙәр иҫкә төшөп, йөрәк-бәгерҙе киҫә.* (Халыҡ йырынан.) *Үкһеҙҙәрҙең үкенесе* ***телә бәгерҙе***. (Р. Бикбаев.)

син.: йөрәк майын һыҙыу.

бәгер(ем) киҫәге. Бик яҡын күргән, яратҡан кешегә ҡарата әйтелә.

бәгер итен ашау. Йәнгә яфа килтереү, күңелде ғазаплау, әрнетеү. *Судьялар ҙа хөкөм итергә ялығаларҙыр. Һәр процесс* ***бәгер итен ашай*** *бит.* (Ә. Бикчәнтәев.)

бәгер ҡатыу. Хис-тойғо нескәлеге бөтөү, бәгерһеҙләнеү. *Больницала әҙәм тунап **бәгере ҡатып** киткән, ихтыяр ҡуйһаң, яңғыҙ балаһына көн яҡтыһы күрһәтмәҫ ине!* (Ш. Янбаев.) *Өфөгә яҡынлашҡан һайын Мәрйәмдең йәштәре кибә, **бәгере ҡата** барҙы.* (Р. Низамов.)

бәгер ҡороу (һыҙлау). Күңелдән һыҙланыу, әсенеү. *Тәҡәтем юҡ, **бәгерем ҡорой** етем ҡалған балаға.* (Бәйеттән.) *«Кыҙ» тинеңме — ҡан ҡыҙырға башлай, **бәгерең һыҙлана**, йәш йөрәктә әллә ниндәй тәмле уйҙар ҡуҙғала.* (Ш. Бабич.)

син.: йөрәк әрнеү, йән әсеү.

бәгер ташыу (яныу). Аҙарыныу, әсенеү. *Рәйсә?!. Эйе, Рәйсә шул, ана кем өсөн **бәгерҙәре таша** икән.* (Д. Бүләков.) *Улар тел беҙҙәрен сәнсеп, Ағыуланды бөтә йәнем. Аға йәшем, **яна бәгерем**, Мөғәҙҙәп дәхи выжданым.* (Д. Юлтый.)

бәгер телгеләнеү (киҫелеү, ҡыйылыу). Күңел ғазабы кисереү, өҙәләнеү. *Улым иҫемә төшһә, йөрәк һулҡылдап китә, **бәгерем телгеләнә**, ҡайғым тағы ла арта.* (М. Уразаев.) ***Бәгере** нисек кенә **телгеләнмәһен**, ҙәге нисек кенә өҙгөләнмәһен, тешен ҡысып түҙҙе әсә.* (Я. Вәлиев.) *Ике күҙҙән берәүгә ҡалғас, **ҡыйыла бәгерҙәрем**.* (Халыҡ йырынан.)

син.: йөрәк өҙөлөү, йән әсеү.

бәйҙән ысҡыныу. Иреккә сығыу. *Был йүгәнһеҙлек, ҡапыл **бәйҙән ысҡыныу** уның сәләмәтлеген тиҙ ҡаҡшатты, өс ай тигәндә Гәрәйҙең ҡулдары ҡалтырауыҡҡа әйләнде... Зиһене ысындан да таралды.* (Б. Бикбай.)

бәйҙән ысҡынған эт һымаҡ *яманл.* Талашып-һуғышып, кешегә ташланып барған ҡотороҡ кешегә ҡарата әйтелә.

бәйел* аҙыу. Холоҡ боҙолоу, холоҡһоҙланыу. *Шәүрә килен, һинең **бәйелең аҙған**, егет-елән яныңа йыйылған.* (Халыҡ йырынан.) *Бынау һыйырҙың **бәйеле аҙып** китте әле, ултырһаң, тибешеп, һөттө түгә лә китә.* (Т. Морат.) *Башына бәлә килер кешенең **бәйеле аҙыр**.* (Мәҡәл.)

[***Бәйел** — *ғәр.* холоҡ, ҡылыҡ.]

бәйләгән кеүек. Урындан ҡуҙғала алмау. *Бәйләгән кеүек тороу. Бәйләгән кеүек ҡалыу.* ▬ *Поездың йөрөшө рәхимһеҙ бит. Бер нисә минут эсендә йәйләүҙәрҙе **бәйләгән кеүек** артта ҡалдырып китте.* (Д. Юлтый.)

бәйләп һоғондора. Бик хәйләкәр кешегә ҡарата әйтелә.

бәйән* итеү (ҡылыу) *иҫк.* Белдереү, һөйләп биреү, аңлатыу. *Өсөнсө ырыу исеме булыр ҡыпсаҡ, белерһегеҙ, **бәйән итеп** яҙып ҡуйһаҡ.* («Күсәкбей».) *Өфөлә булған ваҡиғаларҙы бик ныҡ боруслап, оҙон иттереп **бәйән ҡыл** әле.* (С. Ҡудаш.) [*Ғатаулла ҡарт*] *Кешеләрҙең ғүмер буйына ергә туймай, зар-интизар йәшәүҙәре, аҙаҡ нисек итеп бәхетле тормош ҡороп ебәреүҙәре тураһында **бәйән итә**.* (Р. Солтангәрәев.)

[***Бәян** — *ғәр.* аңлатма.]

бәкәлгә (билгә, бөгәргә, быуынға) һуғыу. 1. Эшкә, тормошҡа ҙур ҡамасаулыҡ килтереү. *Ураҡ өҫтөндә... герман һуғышы сығып, **бәкәлгә һуҡты**.* (Ф. Иҫәнғолов.) *Машинаның йыш көйһөҙләнеүе **бәкәленә һуға** егеттең.* (Н. Мусин.) [*Айбулаттың*] *...Был арала өиҙә юҡлығы **билгә һуғып** тора. Ләкин улар оҙаҡламай ҡайтыр.* (Һ. Дәүләтшина.)

2. Өҫтөнлөк күрһәтеп, мыҫҡылға ҡалдырыу. *Халыҡ гож килеп ҡалды: — Һыңар ҡуллы сатан **бәкәлегеҙгә һуҡты** бит, егеттәр!* (Ҡ. Ибәтуллин.) *Хат ташыусы Шәрифулла Ғәлләмов һөйләй: — Куй инде, **быуынға һуҡтылар**. Газета-журналдар таратыуға редакциялар конкурс асҡас, шул тиклем тырышҡан булдым.* («Сов. Башҡ.»)

бәлиғ * булыу. Үҫеп етеү. ***Бәлиғ булған** балаларҙы булмаҫ алдап.* (М. Ғафури.)

[***Балиғ** — *ғәр.* үҫеп еткән.]

бәлеш ауыҙ *мыҫҡ.* Тиҙ генә илап барған, илаҡ.

бәлеш төбө көтөү *һөйл.* Ашыҡмай ғына, иң артта йөрөү. ***Бәлеш төбө** көтәһеңме әллә, тик ултыраһың.* (Һөйл.)

бәләгә ҡалыу (осрау, тарыу). Ауыр хәлгә төшөү, ҡазаға дусар булыу. *Бер файҙаһыҙ тирәк өсөн **тарыным** мин юҡ **бәләгә**.* («Сов. Башҡ.») ***Тарыны** баш **бәләгә**, тарыны! Әллә шул колхозынан, һыпырып ташлап, сығып китергә инде?* (Б. Бикбай.)

бәләнән баш-аяҡ. Хәүеф-хәтәрҙән алыҫ булыу яҡшы. [*Сәйҙел*] *улына: — Әй, балам, берүк үҙеңде һаҡла инде. **Бәләнән баш-аяҡ**...* (Я. Хамматов.) *Ахыр, Аҙнағол килмәҫ була. Бер йыл үтә. Аҙнағол күренмәй. — **Бәләһенән баш-аяҡ**, — тип ҡыуана Юламан ҡарт.* (З. Биишева.) *Һыйыр һауып ҡарарға дәрт булһа ла, өлкәндәр, **бәләһенән баш-аяҡ тип**, мине малға яҡын ебәрмәйҙәр ине.* («Сов. Башҡ.»)

бәлә һалыу. I. Юҡ-барҙан оло ғауға ҡуптарыу. *Ямғыр туҡтауһыҙ йыуған тәҙрә аша урам буйлап ҡайтыусы һыйыр, һарыҡ-кәҙә көтөүе күренде. Уларҙың **бәлә һалып** баҡырған тауышы ишетелде.* (Н. Ғәйетбаев.)

син.: яр һалыу.

2. Берәй нәмәнең ауырлығын кешегә төшөрөү. ***Бәләңде һалма әле миңә.*** (Һөйл.)

бәрей алмаштырған. Бик ҡыҙыу, дыуамал (*кеше*).

бәрейе һөймәү *кемдең.* Тәбиғәтең менән ҡабул итмәү, яратмау. *— Куй, сихырсыны **бәрейем һөймәй** минең, — тине Баһап, ағаһының кәңәшен кире ҡаҡты.* (Ж. Кейекбаев.)

бәрәкәтен ебәреү (ҡасырыу) *нимәнең.* Ҡәҙер-ҡотон, йәмен юҡҡа сығарыу. *Шулар инде ер һатып, йорттo талап **бәрәкәтте ебәргәндәр** илегеҙҙән.* (Д. Юлтый.) *Аштың **бәрәкәтен ҡасырып**, тороп йөрөмә ашағанда.* (Һөйл.)

бәҫе китеү *кемдең, нимәнең.* Йәме, ҡәҙер-хөрмәте бөтөү. *Ауылда туҡталып **бәҫе киткән** Хисмәтулла яйлап төҙәлә һәм приискыға эшкә яллана.* (Э. Вахитов.)

бәхет асҡысы. Бәхет килтергән хәл, сәбәп.

бәхетә асылыу (таш ярыу) *кемдең.* Көткән, өмөт иткән нәмә үҙенән-үҙе килеү. *Бер көндө иртән Фәһимдең* ***бәхете таш ярҙы.*** *Фәйрүзә уны руль артына ултыртты.* (Ә. Гәрәев.)

бәхет йондоҙо ҡалҡыу *кемдең.* Гел генә уңышҡа ирешеп тороу, эш-тормош ыңғай килеп тороу. *Сабираның да* ***бәхет йондоҙо ҡалҡты*** *инде былай булғас. Бульдозерисы хәҙер артынан бер тотам да ҡалмай бит.* (И. Гиззәтуллин.)

бәхеткә ҡаршы. Нимәгәлер ҡәнәғәт булғанда әйтелә. ***Бәхеткә ҡаршы,*** *оҙаҡламай Хасбулат олатайҙың йөҙө тағы ла асылып, күҙҙәре ирәбеләнеп китте.* (З. Биишева.) *Бибинурға Сәрмәсән урманы килеште.* ***Бәхеткә ҡаршы,*** *ул унан ауырға ҡалып ҡайтты.* (Р. Низамов.)

бәхет ҡошо. Бәхет сығанағы булған нәмә. *Әсмәнең йөрәгендәге үҙгәреште Заһир шунда уҡ һиҙеп алды,* ***бәхет ҡошо*** *уның ҡулына килеп ҡуна түгелме?* (Л. Якшыбаева.)

В

ваз* кисеү *кемдән, нимәнән.* Ышанған, инанған нәмәнән, кешенән ситләшеү; баш тартыу. *Арба өҫтөндә зекер әйтеп барған саҡтарҙа бөтә донъянан* ***ваз кискән*** *кеүек күренәләр* [*муллалар*]. (М. Ғафури.) *Әбей ғүмер буйы инанып килгән аллаһынан* ***ваз кистеме*** *икән ни?* (Х. Мохтар.) *Ерле юҡҡа ғына тормоштан* ***ваз кисергә*** *уйламайһыңдыр бит.* (Н. Мусин.) *Кәримгә үҙенең кәпәренеүен ташларға, «түрәлегенән»* ***ваз кисергә*** *тура килә...* (Ә. Хәкимов.)

син.: баш тартыу.

[***Ваз** — *фарс.* берәй нәмәнән баш тартыу.]

вайран* итеү (ҡылыу). Ҡыйратып ташлау, емереү. *Илгә инде баҫып,* ***вайран итеп,*** *ҡан эскес вәхши ордалар.* (Ғ. Ғүмәр.) *Иҫкелектәр мәмләкәтте* ***итер вайран...*** (М. Ғафури.)

[***Вайран** — *фарс.* ватыҡ, емерек; хараба хәленә килгән.]

ваҡ иләктән иләү (үткәреү). Бик ныҡ тикшереү, соҡсоноу.

син.: энә күҙенән үткәреү.

ваҡыт (йәки көн) уҙһын, сабата туҙһын. Ғүмерҙе бушҡа үткәргән кешегә ҡарата әйтелә. *Ваҡыт уҙһын, сабата туҙһын тип йөрөү.*

ваҡытһыҙ ваҡыт. Эш тығыз булған йәки ашаған-эскән, ял иткән мәл. *Ваҡытһыҙ ваҡытта йөрөү. Ваҡытһыҙ ваҡытта борсоу.*

вафат* булыу. Йәшәүҙән туҡтау, үлеү. *Әсәһе* ***вафат булған*** *ваҡытта, Зәйнәп һигеҙ йәшендә ине.* (М. Ғафури.) *Шығырымды*

һис дөрөҫ баҫмайҙар тип, бер шағир хәсрәтенән ***вафат булған.*** (Ш. Бабич.) *...Тыуған илгә юлға сыҡҡанда, Ҡаһым түрә ағай* ***вафат булып ҡалды.*** (Ғ. Сөләймәнов.)

син.: ғүмер һүнеү, гүргә инеү, тормоштан китеү, (яҡты) донъянан китеү, теге донъяға китеү, гүр эйәһе булыу, донъя ҡуйыу, ҡәбер эйәһе булыу, аранан (беҙҙән) китеү.

[*Вафат — *ғәр.* үлем.]

выждан* газабы. Кешенең эске намыҫ, әхлаҡи хис кисереше. *Выждан ғазабы кисереү.*

[*Выждан — *ғәр.* намыҫ].

Вәли — Ғәлигә, Ғәли — Вәлигә. Ғәйепте, йәки бурысты бер-береһенә ауҙарған кешеләргә ҡарата әйтелә.

гонаһ шомлого. Тәҡдиргә төшкән бәлә-ҡаза. ***Гонаһыбыҙ шомлоғонан*** *ер күтәрмәй, йәғмүрҙән ҡоро ҡалды беҙҙең баҫыу.* (М. Аҡмулла.) *Уйлаһаң —* ***гонаһ шомлого.*** *Бер уйлаһаң кәмит тә. Һөйлә хәлемде ил буйлап...* (Р. Түләк.) **Гонаһ шомлогона ҡаршы:** ***Гонаһ шомлогона ҡаршы,*** *кемдер тегендә минең киләсәгемде алдан хәбәр итеп ҡуйған.* («Сов. Башҡ.»)

гонаһына инеү. Кешенең артында үҙең күрмәгән ғәйебен һөйләп, яҙыҡлыҡ эшләү, гонаһлы булыу. ***Гонаһына инер*** *хәлем юҡ, белмәйем уның хаҡында.* (Һөйл.)

гөлт итеп тороу. Таҙа, матур, йыйнаҡ булыу. *Донъяһы гөлт итеп тора.*

гүргә инеү. Йәшәүҙән туҡтау, үлеү. *Ат яманлаған тай менер, ир яманлаған* ***гүргә инер.*** (Мәҡәл.) *Күрәсәгең күрмәй,* ***гүргә инеп*** *булмай.* (Әйтем.) *Ете ҡыҙҙың ҡонон алмай* ***гүргә инмәҫ*** *һойәгем.* (Ҡобайырҙан.)

син. ҡар.: вафат булыу.

гүр газабы. Бик ҡаты яза, этлек. *Гүр ғазабын күрһәтеү. Гүр ғазабында йәшәү.*

гүр эйәһе булыу. Йәшәүҙән туҡтау, үлеү. *Атайыбыҙ, март аҙағында беҙҙән айырылып,* ***гүр эйәһе булды.*** (С. Агиш.) *Ул да мәғлүм булһын: Яппар мулла* ***гүр эйәһе булды,*** *бахырың.* (Ғ. Әмири.) *...Сабый әҙәм була алманы, Фатималар барып, биш-алты көн торғас,* ***гүр эйәһе булды.*** (Ж. Кейекбаев.) [*Аллаяр:*] *Ҡәйнәң дә бына, бөгөнмө-иртәгәме тигәндәй,* ***гүр эйәһе булырға*** *тора.., йөрәге бигерәк бөттө бит...* (Ф. Иҫәнғолов.)

син. ҡар.: вафат булыу.

гәп* һуғыу (һатыу). Юҡ-буш хәбәрҙе оҙаҡ итеп һөйләшеү. *Разведчиктар Эрнест менән* ***гәп һуғырға*** *тотондолар.* (Н. Мусин.)

Был ике йыл эсендә Ҡотлобай ҡарт менән Иван күпме төндәр ***ғәп*** *һәм әңгәмә* ***һуҡманылар.*** (С. Ағиш.) *Ситән буйы бүрәнәлә Ауылдаштар йыйылып* ***ғәп һуға.*** (Т. Йәнәби.) *Самосадканы көйрәтеп, тәмләп кенә* ***ғәп һатабыҙ*** *баҡсасы менән икәү.* (М. Кәрим.) *Бер көн шулай икәүләп* ***ғәп һатып*** *ултырабыҙ...* (Р. Низамов.)

[***Ғәб**** — *фарс.* һүҙ, әңгәмә.]

ғазап сиғеү. Яфа күреү, интегеү. [*Гөлфирә:*] *...Мин был* ***ғазапты*** *һинең арҡала* ***сигәм.*** (И. Абдуллин.) *Ата-әсәһеҙ ҡалған ул бер етем, шулай* ***ғазап сигә*** *донъяла.* (Ғ. Амантай.)

ғарҡ* булыу. Бик ныҡ туйыу. *Минең өйгә барһаң, майға, иткә* ***ғарҡ булырһың.*** (Ғ. Туҡай.) *Үлмәҫбикә шатланып ризалашты, сөнки иҫерек иренән* ***ғарҡ булған...*** (З. Ҡаҙаҡбаева.) *Вәли* ***ғарҡ булғансы*** *ашай, бер ҡабырлыҡ урыны ла ҡалмай.* (Ғ. Ғүмәр.) **Ғарҡ булғансы:** *Ғарҡ булғансы ашау.*

[* **Ғарҡ** — *ғәр.* йөҙәү.]

ғафил* булыу. 1. Иғтибарһыҙ, вайымһыҙ булыу. *Егет булған елеп үтер, ел артынан барып етер,* ***ғафил булған*** *артҡа китер.* (Мөнәжәттән.)

2. Буш ҡалыу, һемәйеү.

[***Ғафил** — *ғәр.* моңһоҙ, иҫе китмәүсән.]

ғибрәт алыу. Ниҙең дә булһа яҡшылығына йәки яманлығына төшөнөп, яҡшыға һығымта яһау. ***Ғибрәт ал*** *һин йәннәт төҫлө һандуғаслы был ерҙәрҙән.* (М. Өмөтбаев.) *Эшкә яһалған анализ* ***ғибрәт алырлыҡ*** *күп кенә күренештәрҙе асып һалды.* («Сов. Башҡ.») *Ә һеҙ ауылдың үткәненән* ***ғибрәт алығыҙ ҙа*** *колхоздың бөгөнгөһөнә ҡарап шөкөр итегеҙ.* (М. Тажи.)

ғибрәт өсөн. Кемгәлер һабаҡ булһын тип (*ғәҙәттә, насарлыҡ эшләмәһен өсөн*). *Ғибрәт өсөн оятлы итеү.* ▬ [*Хан:*] *Кем буйһонмай минең әмергә?..* ***Ғибрәт өсөн*** *ошо төйәккә тау өйөрмөн һеҙҙең һөйәктән.* (М. Кәрим.)

ғилем эстәү *иҫк.* Ғилем юлында йөрөү, уҡырға, белем алырға тырышыу. ***Ғилем эстәү*** *юлына кереп киткәнмен.* (Ғ. Рафиҡи.)

ғишыҡ тотоу. Йәр һөйөү, берәүгә ҡарата яратыу хисе кисереү. *Ғишҡым төштө бер кыҙға.* ***Ғишыҡ тотоу*** *— ут йотоу.* (Әйтем.)

ғишыҡ утында яныу. Көслө мөхәббәт кисереү, өҙөлөп һөйөү. ***Ғишыҡ уттарында янып-көйөп,*** *Ҡауышыр көнөм уйлап ябыҡтым.* (Халыҡ йырынан.) *Ҡыҙҙарҙың...* ***ғишыҡ утында янған***

булып уфылдап көрһөнөргә яратыуын белмәйме ни инде ул [*Закир*]. (З. Биишева.)

ғөҫөрөн төшөрөү *нимәнең кемгә.* Асыуын алыу, ниҙеңдер көсөн төшөрөү. *Хәмит бының әрәсәһенә төшөнөп, үҙ алдына үҙе: «Ә-ә-ә... Эштәр былай икән әле бында... Бисәһенә* ***ғөҫөрөн төшөрә*** *икән был ҡарт...» — тип уйланы.* (Ж. Кейекбаев.)

ғүмер буйы. Бик оҙаҡ ваҡыт, донъяла йәшәү дәүерендә. ***Ғүмер буйы*** *береһен-береһе улар шулай хурлайҙар.* (Д. Юлтый.) *Хушығыҙ, һылыу имәндәр, ялбыр толомло аҡ ҡайындар. Мин һеҙҙе* ***ғүмерем буйына*** *онотмам.* (М. Тажи.) *Исмәғилдең ни үсе булды икән бабайымда?* ***Ғүмер буйы*** *тигәндәй бергә туғын сабыла, дегет үртәп йөрөнөләр.* (Ж. Кейекбаев.)

ғүмергә (ғүмер эсендә) бер <**тапҡыр**>. Әллә ниҙә бер генә, бик һирәк. ***Ғүмергә бер тапҡыр*** *булһа ла, ғаилә мәжлесе ҡороп алмаҡсы ине Сания.* (З. Әхмәтов.) *Ғәйшә...* ***ғүмере эсендә бер*** *күргән был кешенең киң күкрәгенә башын ҡуйып,* ***өндәшмәй*** *шымтайып ҡалды.* (Һ. Дәүләтшина.)

ғүмерҙе биреү. Берәй эшкә йәнде фиҙа итеү.

ғүмерен киҫеү (өҙөү, юйыу) *кемдең, нимәнең.* Үлтереү, йәшәүҙән туҡтатыу. *Йәм-йәшел булып бер шыршы урманда үҫте. Ләкин кеше килеп уның* ***ғүмерен киҫте.*** (Н. Нәжми.) *Һуғыш тамамланырға бер нисә генә көн ҡалғас, дошман пуляһы Сабирҙың* ***ғүмерен өҙҙө.*** («Сов. Башҡ.») *Үткер бысаҡ алып ул* [*Баҙыян*] *ҡулына,* ***Ғүмерен юйырға ла*** *теләгән.* (Б. Вәлид.)

син.: һәләк итеү, **йәнен ҡыйыу.**

ғүмере(ң) оҙон булыр. Уның тураһында маҡтап һөйләп торғанда килеп сыҡҡан кешегә оҙаҡ йәшәүгә юрап, хуплап әйтелә.

ғүмер ике килмәй. Донъялыҡта йәшәгәндә рәхәтен күреп калырга теләк белдергәндә, шуға өндәгәндә әйтелә. *Был* ***ғүмер ике килмәҫ.*** *Мал-йән, бала-саға һау саҡта, исмаһам, һаулыҡтан файҙаланып ҡалаһымы тием дә.* (Ғ. Дәүләтшин.) ***Ғүмер ике килмәй*** *ул,* ***ғүмер ике килһә лә,*** *береһе беҙгә теймәй ул.* (Таҡмаҡтан.)

ғүмер итеү (кисереү, һөрөү, кисеү). Йәшәү, донъялыҡта тороу. *Күп* ***ғүмер иттек*** *ҡара тупраҡ эсендә тонсоғоп...* (Ш. Бабич.) *Ул ауылда Йәлмырҙа тигән бер ҡарт* ***ғүмер иткән,*** *ти.* (Әкиәттән.) *Бәхет, шатлыҡ менән* ***ғүмер кисерегеҙ,*** *туғандар.* (Б. Бикбай.) *Был тирәлә башҡортта дүрт ырыу булған, һәр береһе үҙенсә* ***ғүмер һөрөр*** *булған.* («Бабсаҡ менән Күсәк».) *Шулай үҫтем, шулай* ***ғүмер кистем,*** *шаян ҡылдар сиртеп үҫмәнем.* (Д. Юлтый.)

син.: көн итеү, көн күреү.

ғүмер өҙөлөү (киҫелеү, һүнеү, бөтөү). Үлеү, һәләк булыу. *Күпме ҡан ҡойолған, күпме кешенең* ***ғүмере өҙөлгән!..*** *Оҙон һәм ҡатмарлы юл үтелгән.* («Башҡ. пионеры».) *Үлтергәндәр... Гөлкәйемдең* ***ғүмере өҙөлдө.*** (Б. Бикбай.)

син. ҡар.: вафат булыу.

ғүмер уҙҙырып, сабата туҙҙырып [йөрөү]. Бушҡа ваҡытты тәләфләү, файҙаһыҙға үткәреү.

ғүмер үткәреү. Бунҡа ваҡыт уҙғарыу. *Бынау һеҙҙең ҡунаҡ һыйлауҙарығыҙ төптө файҙалы эш түгел. **Ғүмер үткәреү** генә.* (Һ. Дәүләтшина.)

ғүмер эсендә <бер>. Бар булмышта бер генә тапҡыр. ***Ғүмер эсендә** бер тура килеп, ҡоро ауыҙ китеп ни!* (Һ. Дәүләтшина.) *Кем белә, бәлки был үтенес һәм шелтә һүҙҙәре бәхетһеҙ ҡатындың таш бәғер иренә **ғүмер эсендә** беренсе тапҡыр ҡыйып, ҡыҫҡырып әйткән зарҙары булғандыр.* (Б. Бикбай.)

ғәҙемғә тейеү. Намыҫты ҡуҙғатыу... *Һеҙ үҙ күләгәгеҙҙән үҙегеҙ ҡурҡаһығыҙ, — тип өҫтәне [Сазрый]. Был һүҙҙәр Рәхмәйҙең **ғәҙеменә тейҙе**.* (И. Ғиззәтуллин.)

ғәжәп(кә) ҡалыу. Ныҡ аптырау. *Әбей өйҙәге хәлде һөйләп биргәс, бабай **ғәжәпкә ҡалған**, ти.* (Әкиәттән.) *Икенсе көндө ярҙамсы Мөлөкөв барып, тағы буш ҡайтты. Складта наряд юҡ, тип, һөйләшергә лә теләмәгәндәр. Быға мин **ғәжәпкә ҡалдым**.* (З. Хисмәтуллин.)

син.: иҫ китеү, иҫ-аҡыл китеү.

ғәйбәт һатыу. Кеше тураһында насар хәбәр таратыу. *Көндәштәрең турында **ғәйбәт һатма**, киленсәк.* (Сеңләүҙән.) *Ошо йәшемә етеп, берәүҙең дә **ғәйбәтен һатып** йөрөгәнем дә юҡ...* (Т. Хәйбуллин.) *Шаулашҡан тауышты ишетеп килгән кешеләр һаны артҡандан-артты. Улар, силғауға төрөлгән алтынды тотҡан Хәйретдиндән көнсөлөктәре килеп, үҙ-ара **ғәйбәт һаттылар**.* (Я. Хамматов.)

ғәйеп булыу. Күҙ алдынан китеп, юҡ булыу, югалыу. *Икенсе һалдат быны әҙләп сығып киткән дә үҙе **ғәйеп булған**, ти. (Әкиәттән.) ...Күҙҙәй ҡарап торған өс тыу бейәбеҙ **ғәйеп булғайны**.* (Т. Хәйбуллин.) *Һабан туйында беренселекте алған йүгерек ҡола байтал өйөрҙән **ғәйеп булды**.* (Ж. Кейекбаев.) [*Зәйнәптең*] *атаһы һуғыштың тәүге йылдарында уҡ фронтта **ғәйеп булғайны**.* (Ш. Насыров.)

ғәйепкә алыу. Насар тип ҡарау, килешмәгәнгә сығарыу. *Зыя ҡустым, **ғәйепкә алмаһағыҙ**, ҡана бер йырлап эсәйем әле.* (М. Тажи.) *Тыңла, ханым, **алма ғәйепкә**, ҡоҙғон ҡарай һинең мәйеткә.* (М. Кәрим.)

ғәйеп итеү. Ғәйепле тип ҡарау, ғәйепкә һанау. *Ҡайғы күрһәң, ила, батыр, **ғәйеп итмәҫ** һине кем дә.* (М. Кәрим.) ***Ғәйеп итмәгеҙ**, кисерегеҙ, ғәйепкә алмағыҙ.* (Үтенеү һүҙе.)

ғәйепләштән булмаһын. Кешелә кире мөнәсәбәт тыуҙырырҙай нәмә эшләр, ҡылыҡ ҡылыр алдынан иҫкәртергә теләгәндә әйтелә. [*Әсмә:*] *Ярай, улайһа, **ғәйепләштән булмаһын**, бейеп күрһәтәйем.* (Ғ. Ибраһимов.)

ғәйептән булған. Никахһыҙ тыуған, тыума.

ғәләмәт* сиғеү. Мәшәкәт кисереү, ыҙаланыу.

[*Ғәләмәт — *ғәр.* билдә, тамға.]

ғәмәлгә ашыу. Үтәлеү, тормошҡа ашыу.

ғәмәл дәфтәре. 1. *иҫк.* Эш-хеҙмәтте яҙып бара торған дәфтәр. *Йәһәт кенә Ғәләүиҙе саҡырып алып кил. Йыллыҡ отчет кенәгәһен, башҡа ғәмәл дәфтәрҙәрен ҡалдырмаһын.* (Ғ. Әхмәтшин.) 2. *дини.* Һәр кешенең ғонаһы яҙылып бара торған дәфтәр.

ғәрешкә* китеү *иҫк.* Үлеү, донъялыҡтан китеү.

[*Ғәреш — *ғәр.* тәхет.]

ғәфләт йоҡоһо. 1. Вайымһыҙ йоҡо. *Төндә урмандан юлбаҫарҙар килеп сыға. Шул ғәфләт йоҡоһолор инде, былар бер нәмә тоймайҙар, ә юлбаҫарҙар Аҡназарҙың ҡатынын, аттарын алалар ҙа урманға ҡасалар.* (Әкиәттән.)

2. Вайымһыҙлыҡ, ғәмһеҙлек хәле.

ғәфү итеү. Кисереү. Ғәфү итеғеҙ — ғәйепте кисереүҙе һорау, йәки үтенес белдереү формаһы. *Инде хәҙер яҙа алмайым, ғәфү итә күрегеҙ.* (Бәйеттән.) *Әгәр ҙә һин, Сәғиҙә, быны шулай аңлап, мине ғәфү итһәң, выжданым ғазапланмаҫ... ине.* (М. Тажи.)

ғәфү үтенеү. Кисереүҙе һорау, йәки итәғәтлек күрһәтеү. *Хужа ҡунаҡтарҙан ғәфү үтенде.* (Д. Юлтый.)

Д

дан артынан ҡыуыу. Кеше араһында бик билдәле, данлыҡлы булырға тырышыу, шуны төп маҡсат итеп алыу.

данға күмеү. Оло маҡтауға лайыҡ булыу. *Һеҙ ҙә, егеттәр, Гитлер яуын тыуған ерҙән һепереп түгеп, исемегеҙҙе данға күмеп ҡайтығыҙ.* (М. Тажи.)

данға сығыу (һалыу). Бик яҡшы булып танылыу, шәпкә сығыу. *Аттың яҡшыһы алға сыға, егеттең яҡшыһы данға сыға.* (Мәҡәл.) *Дүрт ырыуҙың батырҙары данға сыға.* («Бабсаҡ менән Күсәк».)

дан йырлау *кемгә.* Бик нык күтәреп маҡтау, данлау. *Дан йырланһын яҡшы атҡа, затлы иргә, ҙур шәмгә, тик күп йырланмаһын донъяны алып барған әҙәмгә.* (М. Кәрим.)

дан ҡаҙаныу (алыу). Яҡшы яҡ менән танылыу, нык маҡталыу. *Башҡорт шиғыры, башҡорт музыкаһы, башҡорт бейеүе беҙҙең көндәрҙә бөтә донъя кимәлендә дан ҡаҙанды.* (Ғ. Әмири.)

дан сығыу. Ыңғай йәки кире яҡтан билдәле булыу, исем таралыу. *Даның сыҡҡан менән йәнең сыҡһын.* (Мәҡәл.) *Егет кенә булһаң, ай, батыр бул. Батырлыҡтар менән дан сыға.* (Халыҡ йырынан.) ***Дан сығарыу:*** *Сыҡһын, әйҙә, дандарыбыҙ, дан сығарыр сағыбыҙ.* (Халыҡ йырынан.)

дан тотоу. Данлыҡлы булыу, данга эйә булыу. *Ҡәйнәңде бөгөн генә һынамайһың, ул уҫаллығы менән яҡын тирәлә* ***дан тотҡан*** *кеше.* (Т. Хәйбуллин.) *Съезд Иҙел аръяғында әүәл-әүәлдән ҙур мәҙрәсәһе менән* ***дан тотҡан*** *башҡорт ауылында йыйылды.* (Ф. Иҫәнголов.)

дан(ын) һатыу *кемдең, нимәнең.* Насар исемен таратыу, йәмһеҙ яҡтан билдәле итеү. *Кеше данын һатыу. Дан һатып йөрөү.*

дары еҫен еҫкәү*. Һугышта булыу, һугыштың ни икәнен татыу.

[*Рус телендәге «понюхать пороху» берәмегенән.]

дарыны ҡоро тотоу*. Һөжүмгә яуап бирергә, илде һаҡларга һәр ваҡыт әҙер булыу. *Ватаныма ҡарап ҡай берәүҙең Ҡомһоҙ күҙе ҡыҙа һаман да;* ***Ҡоро тотоу*** *кәрәк* ***дарыны ла*** *Бындай киҫкен, хәтәр заманда.* (Ҡ. Аралбай.) [*Империалистар һуғышҡа әҙерләнгән*]*... шарттарҙа беҙ* ***дарыны ҡоро тоторға*** *тейешбеҙ.* («Сов. Башҡ.»)

[*Рус телендәге «держать порох сухим» берәмегенән.]

дер ҡалтырау. Ныҡ ҡурҡыу. *Үкереп барған ҡуйҙар көтөүе кеүек, дошмандарым* ***дер-дер ҡалтырай.*** (Эпостан.) *Ирьегет ...ҙә йәне өсөн дер* ***ҡалтырап****, ышыҡта, кәмәлә ултырған.* (З. Биишева.) *Муса Таулыҡаев батыр партизан ине, дошманды* ***дер ҡалтыратты!*** (Б. Бикбай.)

дер һелкетеү. 1. Тирә-йүнде тетрәтеү, шау-шыу ҡуптарыу. [*Һалдаттар*] *...урамдан барғанда,* ***дер һелкетеп*** *атлайҙар.* (М. Ғафури.) [*Новиков:*] *Иптәштәр, барыбер иртәгә фронтҡа китәбеҙ, давай бөгөн* ***дер һелкетеп*** *күңел асайыҡ.* (Д. Юлтый.)

син.: геү килтереү.

2. Халыҡты тетрәтеп, ҡурҡытып тотоу. *Шәп атта уҙып китеүсе, ваҡытында Ҡайынлы ауылын* ***дер һелкетеп*** *торған, шаҡман араһының атаҡлы байы Гәрәй Шаҡманов ине.* (Б. Бикбай.)

дилбегә буйы. Ниҙеңдер бик оҙон булыуын күрһәтергә теләгәндә әйтелә. ***Дилбегә буйы*** *мандатта «һәр ерҙә ярҙам күрһәтергә һорама» тигән юлдар булһа ла, артыҡ әһәмиәт биреп торолмай ине.* (Ғ. Хәйри.)

дилбегә ҡулдан ысҡыныу. Идара итеүҙе юғалтыу, етәкселек йомшарыу. *Төн йоҡолары ҡасҡан сәғәттәрҙә Аллаяр бына нәмәгә өҙгөләнә. Донъя* ***дилбегәһе ҡулдан ысҡынырға*** *самалай.* (Ф. Иҫәнғолов.)

дилбегәне бушатыу. Эштә, тормошта йомшарыу, көсөргәнеште кәметеү. — *Кара инде һин, улым,* ***дилбегәне бушатма****, унынсыны бөткәс, институтҡа ебәрермен, — тип киҫәтә* [*атайым*]. (Н. Мусин.)

дилбегәне ҡулға алыу. Етәкселекте, идараны үҙ өҫтөңә алыу. *Гәрәй егерме-егерме ике йәштәрендә саҡта уҡ хужалыҡта* ***дилбегәне үҙ ҡулына алып****, атаһының ҡыйрап барған донъяһын тау үренә табан тәгәрәтеп ебәрә алған кеше.* (Б. Бикбай.)

[*Зөбәржәт:*] — *Әһә, шулайтып апаң* ***дилбегәне үҙ ҡулына алды-лыр*****?** (М. Әпсәләмов.)

дилбегәне ҡыҫҡа тотоу (ҡыҫҡартыу). Эш-ҡылыҡты сикләү, тәртипте ҡаты ҡуйыу. *Хәҙер ни, үҙеңә мәғлүм, бер ҡайҙа ла сыҡҡан юҡ бит,* ***дилбегәне ҡыҫҡарттылар.*** (Б. Бикбай.)

димсе диңгеҙ кистерә. Бик оҫта димләй белгән кеше тураһында әйтелә.

диңгеҙ тубыҡтан *кемгә, кем өсөн.* Ҡурҡып-нитеп тормай, бик ҡыйыу (артыҡ батырайып китеп, һаҡлана белмәгән кешегә ҡарата әйтелә). *Йыһаннурға хәҙер* ***диңгеҙ тубыҡтан****, ул машинаны тышҡа сығарҙы.* (Р. Солтангәрәев.) *Йәнәһе, был кеше ҡалаға килеп ниҙер һатҡан да, хәҙер инде типтереп йөрөй. Уның өсөн* ***диңгеҙ тубыҡтан.*** («Сов. Башҡ.») *Ләкин Емельян рухланып киткәйне инде. Уны туҡтатыу мөмкин түгел ине.* ***Уға диңгеҙ тубыҡтан ине.*** (С. Злобин. Р. Нигмәти тәрж.)

доға ҡылдырыу. Ниҙәндер яҙҙырыу, һемәйтеү (мыҫҡыл белдергәндә әйтелә).

донъя асҡысын тотоу. Тормоштоң төп терәге булыу. — *Әлегә* ***донъяның асҡысын беҙ*** *— ҡарттар —* ***тотоп киләбеҙ****, ҡарттар үлеп бөткәс, был донъя кемгә таяныр икән?* (Ш. Шәһәр.)

донъя бабайы. Тормош көтөүгә бик әүәҫ иргә ҡарата хуп күреп әйтелә.

донъя баҫыу. Тормош ауырлығына бирешеү. *Ныҡ торабыҙ.* ***Донъя баҫмай*** *беҙҙе — Ул муйынға аҫҡан гер түгел.* (М. Кәрим.) *Үҙгәргәнһең, иҫке шуҡлығың юҡ,* ***Донъя баҫа****, тиһең ирҙәрҙе.* (М. Кәрим.) ***Донъя баҫһа****, тоҙ ҙа татлыға әйләнә.* (Мәкәл.) *Йәшлектең ҡәҙерен бик ныҡ белегеҙ,* ***донъя баҫып килһә*** *лә, бөгөлмәгеҙ, балалар.* (Һ. Дәүләтшина.)

донъя беҙҙән ғенә ҡалмаған. Бер кем дә мәңгелек түгел, һәр кемгә лә үлем килә. ***Донъя беҙҙән генә ҡалмаған*** *ул, Бер саҡ килер үлем — ят ҡунаҡ.* (М. Кәрим.)

донъя бер алдын, бер артын күрһәтә. Эш, тормош гел уңып ҡына тормай, уңышһыҙлығы ла була тигәнде белдерә.

донъяға килеү. Тыуыу, барлыҡҡа килеү. *...Тау ҡултығында, ҡыуышта, тағы бер ир бала* ***донъяға килде****, ти.* (Әкиәттән.) *Хәҙер генә ул бер бала* ***донъяға килгәнен*** *ишетеп ҡалһалар, дохтыры ла, фельдшеры ла сумкаларын аҫып килеп етәләр.* (М. Тажи.) *Ана Шабақ баярға беҙ арыш ташыған йылды яҙ һин* ***донъяға килдең.*** (Һ. Дәүләтшина.)

донъяға сығыу. 1. Тормошта, ҙур эштә катнашлыҡ итә башлау. *Ауыл тарихында күрелмәгән ячейкалар унда төҙөлдө; Комсомолдар* ***сыҡты донъяға****, мулла ҡорған план өҙөлдө.* (Д. Юлтый.)

2. Баҫылыу, нәшер ителеү (китап һ. б. тураһында). *Врач В. Ғүмәровтың икенсе китабы* ***донъяға сыҡты.*** («Сов. Башҡ.»)

син.: донъя күреү.

донъяға төкөрөү. Тормош мәшәкәттәренә, ҡайғы-хәсрәттәренә ҡул һелтәү, бошмаҫҡа әйләнеү. ***Төкөр донъяһына***, *бул түҙемле, Ағыулама юҡҡа тамырыңды.* (Ш. Бабич.)

донъяға һыймаҫтай булыу. Бик ныҡ туҙыныу, боларыу.

донъяға һыймау. Артыҡ маһайып, мин-минләнеп, эш-тормошта кешеләрҙе ҡыҫыу.

донъя йөгөн тартыу. Тормош ауырлығын күтәреү. *...Заманаһы шундай ине: балиғ булмаған малаиҙар менән алма кеүек ҡыҙҙар* ***тартты донъя йөгөн***. (Т. Килмөхәмәтов.)

донъя көтөү. Тормошто, хужалыҡты алып барыу, йәшәү. *Ошо көндән алып егет менән ҡыҙ бик татыу* ***донъя көтөп*** *китәләр.* (Әкиәттән.) *Ҡарт атам менән әсәйем генә ауылда* ***донъя көтәләр***. (Д. Юлтый.) *Биктимер менән Гөлъямал тыңәрәк кенә* ***донъя көтә*** *башланылар.* (Б. Ишемғол.) *Бер баш малһыҙ, ағай-эне ярҙамынан башҡа* ***донъя көтөп*** *китеүҙәр бик ҡыйын ул.* (Һ. Дәүләтшина.)

донъя көтөп, йөн тетеп [йәшәү]. Бер көйө ғенә йәшәп ятыу (*әкиәттәргә хас һүҙбәйләнеш*).

донъя күреү. 1. Тормош менән яҡындан танышыу, яманын, яҡшыһын татыу. ***Донъя күрмәй*** *аҡыл кермәй ата балаларына.* (Халыҡ йырынан.) *Ҡаланан ҡайтҡан кеше шул, йәш булһа ла* ***донъяны күргән***. (Б. Бикбай.) *...Уҡырға дәрт бик ҙур булһа ла дарман етмәне. Тик аҙыраҡ* ***донъяны күреп***, *шымарып ҡайттым.* (Б. Ишемғол.) **Донъя күргән** — тормош тәжрибәһе ҙур. ***Донъя күргән*** *иргә сәйнәп ҡаптырыу кәрәкмәй.* (Һ. Дәүләтшина.)

2. Бағылып сығыу (*китап һ. б. тураһында*). *Тик Октябрҙән һуң ғына атаҡлы тюрколог Н. К. Дмитриев ярҙамында был мираҫ* ***донъя йөҙө күрә алды***. (К. Мәрғән.)

син.: донъяға сығыу 2.

донъя күрһәтеү *диал.* Киленгә тәү башлап ҡашығаяҡ йыуырға өйрәтеү.

дөнъя ҡуйыу. Үлеү. *Буранша ҡайтманы. Бер аҙҙан уның кәләше Ирьегет менән ҡасып китте... Шунан ...әсәһе* ***донъя ҡуйҙы***. (З. Биишева.) *Сажидәгә бише тулыр-тулмаҫ саҡта әсәһе, ҡапыл ғына ауырып, йәшләй генә* ***донъя ҡуйҙы***. (Н. Мусин.) *Тормош тын күл түгел, Тып-тын йәшәп, шып-шым ғына* ***донъя ҡуймамын***. (М. Кәрим.) *Иртәгәһен ҡарт* ***донъя ҡуйҙы***. *Васыят буйынса мөлкәт икегә бүленде.* (Д. Бүләков.)

син. ҡар.: вафат булыу.

донъя ҡуптарыу. Бик ныҡ тауыш сығарыу, ғауғалау. *Гөлйөҙөм бер ҡалаҡ юғалған өсөн дә* ***донъя ҡуптарып*** *әрләй торған Ғәзимәгә ҡарағанда ла Миңлекәйҙән шикләнеңкерәй.* (Һ. Дәүләтшина.)

донъя ҡыйратыу (емереү) *мыҫҡ.* Үҙен бик шәп эшләгән һанау (*эше менән маҡтанған кешегә ҡарата әйтелә*). [*Сәлих Йәнтимергә:*] *...Һинең бик эреләнергә саманың бар. Йәнәһе, һин генә эш-*

лекле лә, һин генә ***донъя ҡыйратаһың.*** (С. Ағиш.) **Донъя ҡыйратырҙай (емерерҙәй) булыу:** *Сынбулатовтың көнө килеп терәлгәс кенә, ...* ***донъя ҡыйратырҙай булып,*** *һикергеләнә, екергеләнә торған ғәҙәте барлығын белдһең бит.* (М. Тажи.)

донъя <артынан> ҡыуыу. Мал табыу, мөлкәт йыйыу өсөн ныҡ тырышыу. *...Беҙгә* ***донъя ҡыуып,*** *уның артынан етеү кайҙа?* (Ғ. Дәүләтшин.) — ***Донъя артынан ҡыуған*** *юҡ та... Һаман яҡшыраҡ йәшәргә тырышҡан булабыҙ инде.* (С. Кулибай.) *Биктимер ҡарт үҙ ғүмерендә* ***донъя ҡыуып*** *йәшәмәне.* (Ж. Кейекбаев.) *Берәү шунда йәшәй йәшен булып, Берәү* ***донъя ҡыуа*** *ҡалтырап.* (В. Әхмәҙиев.)

донъяны ҡоротоу. 1. Булғанды юҡҡа сығарыу; емереү, туҙҙырыу. *Совет власына ҡаршы һөйләй бит, ә! Бөтә нәмәңде,* ***донъяңды ҡороторбоҙ.*** (Ғ. Дәүләтшин.)

2. Илғә бәлә-ҡаза килтереү. [*Айбулаттың*] *Йөрәге ошо* ***донъя ҡоротоп*** *йөрөүсе дошмандарға асыу, нәфрәт менән ҡатҡайны.* (Һ. Дәүләтшина.)

донъянан китеү (кисеү, үтеү). Үлеү. *Шәғәли бей* ***донъянан үтте.*** (Шәжәрәнән.) *Навалихин байыбыҙ* ***донъянан китте.*** *Был үлем хәбәре илгә бик тиҙ таралды.* (Т. Хәйбуллин.) *Һуғыштан алып ҡайтҡан яраларын күтәрә алмай,* [*ағайым*] *беҙҙе ҡалдырып, яҡты* ***донъянан китеп барҙы.*** (Ғ. Вәлиев.) *Әсәйең һине тыуҙырғандың һуңында* ***донъянан киште,*** *хоҙа урынын ожмахта ҡылһын...* (Ғ. Хәйри.) *...Унан Ҡуҙыйкүрпәсте ҡосаҡлап ҡыҫты, ти, шулайтып Маянһылыу ҙа* ***донъянан киште,*** *ти.* (Эпостан.)

син. ҡар.: вафат булыу.

донъяны ҡалдырыу (ташлау). Үлеү (*үлгән кешегә ихтирам белдергәндә әйтелә*). *...Яҡшы күңелле батша ла бер саҡ* ***донъяны ҡалдырған.*** (З. Биишева.)

син. ҡар.: вафат булыу.

донъяның артына тибеп йәшәү. Бер ниндәй ауырлыҡ күрмәй, етешһеҙлек белмәй, мул тормошта рәхәт йәшәү. [*Мөдир:*] *Үҙемдең Яңыбай ҡорҙашты әйтәм. Вот йәшәй дек йәшәй... Өйҙәренә инһәң, боролоп сыҡмалы түгел...* ***Донъяның артына тибеп йәшәй*** *улар.* (Ә. Байрамов.)

донъяның аҫтын-өҫкә килтереү. 1. Туҙҙырып ташлау, емереү. *Ала ҡарға: — ...Ҡаршылыҡ күрһәтер булһаң,* ***донъяңдың аҫтын-өҫкә килтерермен!*** *— тип иҫкәртте, ти.* (Әкиәттән.)

2. Тормошто, мөнәсәбәттәрҙе бөтөнләй бутап, болартып ебәреү. **Донъяның аҫты-өҫкә килеү** — тормош ныҡ боларып, буталып китеү.

донъяның төбөнә етеү. Бик күп мал табырға, тормошто бик шәп алып барырға тырышыу. *...Төкөрҙөм эштәренә. Минең атайым ҡарт икешәр ялсы тотоп та* ***донъяның төбөнә етә алмаған.*** (Ҡ. Даян.)

донъяның (тормоштоң) әсеһен-сөсөһөн <күп> татыу (күреү). Ауырлыҡты күп күреп, ҙур тормош тәжрибәһе туплау. *Сураҡол белмәй ҡаңғылдамайҙыр. Ул* ***донъяның әсеһен-сөсөһөн күп татыған.*** (Т. Хәйбуллин.) *Йәштән тол ҡалып, етем балалар аҫырап үҫтереп, ул [ҡарсыҡ] донъяның әсе-сөсөһөн Муйылға ҡарағанда күп күргән.* (Һ. Дәүләтшина.) *Мин* ***тормоштоң әсеһен-сөсөһөн күп татыған кеше.*** *Кем генә булырға теләһәң дә, аҡыл өйрәтә алырмын.* (С. Агиш.) *Сәлмән ағай яҡшы уҡ ологайған,* ***донъяның әсеһен-сөсөһөн татыған кеше.*** (Т. Йәнәби.)

син.: күпте күреү.

донъяны онотоу. Берәй эшкә, уйға һ. б. ныҡ бирелеп китеү. *Һыңараяҡтың бер ташты яҫтыҡ итеп ятыуы булған —* ***донъяһын онотоп*** *йоҡлап китеүе булған.* (Әкиәттән.) *Мин [йылғаның ургылып аҡҡан урынына] ҡарағанда, үҙемде, бөтә* ***донъяны онотам.*** (Д. Юлтый.) *Салиха ...һаман Сөнәғәттең ҡайтмауына зарланды: — Ҡайтмай бит әле булһа, бер эшкә тотоноп китһә,* ***донъяһын онота ла*** *ҡуя бит ул.* (Ж. Кейекбаев.) *Эсер сәйен һыуытып, Бар* ***донъяһын онотоп,*** *Йыйылып ултырыр ҡарттар бар.* (Ҡобайырҙан.)

донъяны һыу баҫһа, өйрәккә ни ҡайғы. Тормоштағы бер нәмәгә лә бошмаҫ, моңһоҙ кешегә асыу белдергәндә әйтелә.

донъя тармы әллә. Кешегә бәрелеп-һуғылып, ҡыйырһытып йәшәгән кешегә ҡарата асыу белдергәндә әйтелә.

донъя теүәлләнеү (түңәрәкләнеү). 1. Тормош-көнкүреш кәрәктәрен етештереп, күңелде тыныслау, борсолорлоҡ урын ҡалмау. ***Донъяң теүәлләнгән*** *икән, ҡыҙҙы үҙеңә ҡаратҡас.* (Х. Ғәбитов.) *Әсмә тупылдатып иренә ике йылда ике ул табып бирҙе. Машина алып ебәрҙеләр.* ***Донъя түңәрәкләнде,*** *күңел бөтәйҙе.* (Л. Яҡшыбаева.)

2. Иҫергәндә тормош етеш булып тойолоу. *Иҫереп,* ***донъяһы теүәлләнеп*** *алған берәү ауыл буйлап ҡарлыҡҡан тауыш менән һөрәнләп ҡайтып бара.* (Ф. Иҫәнголов.)

донъя тотҡаһы (күсәре, кендеге, терәге). Тормоштағы төп мәсьәләләрҙе хәл итеүсе, бөтә эште алып барыусы, йәки үҙен шулай тип һанаусы. *Ярлыҡапов үҙен был* ***донъяның бер тотҡаһы,*** *алыштырғыһыҙ бер етәксе итеп иҫәпләп йөрөй.* (Ғ. Әхмәтшин.) *Кендектәрем һиңә берекмәгән, һиндә түгел* ***донъя күсәре.*** (Н. Нәжми.) *Күрһәтәйем әле мин һиңә* ***донъяның кендеге*** *кем ҡулында икәнлекте!.. — тип һөйләнде Әүхәҙи. [Рәсих ағай:] Носрат* ***донъя кендеге*** *түгел, был мәсьәләлә беҙҙең дә тауыш бар.* (Й. Солтанов.) [*Ҡыҙрас:*] *Олатай кеүектәр күберәк булһын ине әле, инәй! Шундай диуаналар инде ул* ***донъя терәге.*** (Я. Вәлиев.)

дөбөрҙө* биреү. Нимәгәлер бик ныҡ бирелеү.

син.: мөкиббән китеү, баштан-аяҡ сумыу.

[***Дөбөр** — *ғәр.* арт һан].

дөйә ҡойрого ергә еткәс (тейгәс). Булмай, тормошҡа ашмай торған йәки булыры бик алыҫ эш-хәл тураһында мыҫҡыллабыраҡ әйтелә. **Дөйә ҡойрого ергә тейер:** [*Ғәйнекәй:*] *Оялмай ҙа «ҡарт еңгәң» тисе! Һин ҡартайғансы **дөйә ҡойроғо ергә тейер** әле.* (Һ. Дәүләтшина.) *Һеҙ байыҡҡансы, **дөйә ҡойроғо ергә тейер**.* («Әҙәби Башҡ.»)

син.: ҡыҙыл ҡар яуғас.

дөйә муйынынан да кәкре. Хилаф эш-ҡылыҡҡа ҡарата әйтелә. [*Ҡолморҙа ҡарт*] *... өҫтәне Шакир әйткән һүҙгә тағы ярһып, үҙенең фекерен. — Күреп тораһығыҙ, уның эше **дөйә муйынынан да кәкре**.* (Б. Вәлид.)

дөмбөр (дөбөр) батмау *кемдең кемгә, нимәгә*. Нимәнелер эшләргә ҡулдан килмәү, булдыра алмау. *Сәлимә хат яҙыша башлағаны бирле, Ҡасимдың Шафиҡ тигәнгә **дөмбөрө батмай** йөрөй ине.* (Ф. Иҫәнғолов.) *Ял көнө түгел, был көндәрҙә лә* [*Валяның*] *дәрес әҙерләргә **дөмбөрө батып** етмәй...* (Ҡ. Ибәтуллин.) *Колхозда яҙғы сәсеү башланғас, совхозға олаҡтың. Унда ла эшкә **дөбөрөң батманы**.* (М. Тажи.) *Ә бит был кәсепкә* [*солоҡсолоҡҡа*] *һәр кемдең дә **дөмбөрө батмай**.* (С. Иманғолов.)

дөм китеү. Бөтөнләй бирелеү. *Ҡәйүм староста, ил яңсығын ҡағып, уның өйөн дә һипләтеп биргәс,* [*Әхтәри*] *«**дөм китте**», уларҙың ни бойорһалар, шуны үтәүсе хеҙмәтселәренә әүерелде.* (Ғ. Лоҡманов.)

дөрөҫөн әйткәндә. Эш-хәлдең сәбәбен асып, дөрөҫләп ҡуйғанда ҡулланыла.

дуга бөгөү. Бик ныҡ өшөү, дер-дер ҡалтырау.

дуга менән бесән сабыу. 1. Йәй бесән әҙерләмәй, ҡыш кешенән бесән һорап йөрөү. *Әҙерләнгән аҙыҡты тағы ла бер тапҡыр «әҙерләүселәр» халыҡтың «**дуға менән бесән сабыу**» тигән тапҡыр һүҙҙәрен иҫкә төшөрә.* («Сов. Башҡ.») / *диал.* Кеше бесәнен урлау.

2. Һүҙҙең айышына төшөнмәй яңылыш һөйләү. *Ниһайәт, Камалов төшөндө: ул **дуға менән бесән сабып** ултырған икән. Начальник ысынлап та ҡурсаҡ тураһында һөйләй.* («Һәнәк»).

дусар булыу. Ауыр хәлгә төшөү. «*Ике етәксе, — тип яҙа газета, — ҙҙәрен «30 сентябрь хәрәкәте» тип атаған һатлыҡ йәндәрҙең эше һөҙөмтәһендә ил халҡы **дусар булған** күңелһеҙ ваҡиғаларҙы тикшерҙе*». («Сов. Башҡ.»)

дуҫыңа түгел, дошманыңа күрһәтмәһен. Бик ауыр хәлгә ҡалған кешегә ҡарата әйтелә.

дүрт аяҡлы ат та һөрләгә (абына). Хаталанған кешенең ғәйебен йомшартыу ниәте менән әйтелә. *Әҙәм балаһы түгел, **дүрт аяҡлы ат та абына**. Һуңынан үкенмәһен өсөн Мағишаға әле ярҙам кәрәк...* (Л. Яҡшыбаева.)

дүрт күҙ менән [көтөү]. Бик ныҡ өҙөлөп (көтөү). *Беләм, һинең өҙөлөп һағынғаныңды, **дүрт күҙ менән** мине **көткәнең**.* (Ғ. Амантай.) *Инспекторҙың килгәнен **дүрт күҙ менән көттө** Ғәләү.*

(Т. Йәнәби.) *Әбей-бабай* ***дүрт күҙ менән көттө****, көттө ейәнен.* (Ғ. Дәүләтов.) ***Дүрт күҙ менән көткән*** *ваҡыт етте, Каруанһарай бөттө һалынып.* (Р. Бикбаев.) *Куш ҡул менән,* ***дүрт күҙ менән көттөк*** *һеҙҙе яҙҙа. Һыуһап көттөк, сарсап көттөк, ялбарҙыҡ ҡыуан яҙҙа.* (Р. Ғарипов.)

дүрт мөйөшләнеү. Ҡамил хәлгә килеү. [*Фатима:*] *Гөлдәр килгәс, өйөм* ***дүрт мөйөшләнеп*** *киткәндәй булды.* (Б. Бикбай.)

дүрт яғы(ң) ҡибла. Теләһә(ң) ҡайҙа китһен, тотҡарлыҡ юҡ. [*Сәлих ҡыҙҙарға:*] *...элек йырлағыҙ, унан һуң инде* ***дүрт яғығыҙ ҡибла****, теләгән ерегеҙгә осорһоғоҙ.* (Х. Ибраһимов.) [*Мырҙабай ҡарт Камиләгә:*] — *...Төҫ бирмәнеңме —* ***дүрт яғың ҡибла****, килен балаҡай. Донъя кендеге бер һиңә генә барып терәлмәгән.* (Д. Исламов.) *Берәйһенең яман ҡылыҡтары, ҡомһоҙлоғо йәнгә тейгәндә, Төңөлгәндә унан барыһы ла, «****Дүрт яғың ҡибла****» тигәндәр.* (Р. Бикбаев.)

дылдыл йөрөү. Бушҡа ваҡыт үткәреү.

син. ҡар.: ел ҡыуыу.

дәм ороу. Ҡупырайыу, маҡтаныу.

син.: танау күтәреү.

дәрт итеү. Нимәгәлер ынтылыу, теләк менән яныу. *Крәҫтиән йәштәренең теләгән мәктәбе тип әйтергә мөмкин. Сөнки* ***дәрт иткән*** *кешегә, ҡыҫҡа ғына ваҡыт эсендә уҡып, машина йөрөтөү оҫтаһы булып сығырға мөмкин.* («Сов. Башҡ.»)

дәрт мөйөшләнеү (түңәрәкләнеү). Ниәтләгән, дәрт иткән нәмәне тормошҡа ашырыу; йыуаныу. — *Әйҙә, мин әйтәм,* ***дәртең мөйөшләнһен*** *... уҡығас, уҡы инде.* (С. Агиш.) ***Дәрте түңәрәкләнгән*** *ҡыҙыҡай ҡалаға барған көндө үк кино, театр-ҙарҙың белдереүҙәрен күҙәтә башланы.* («Башҡ. ҡыҙы».)

дәүләт ҡошо. Дини хөрәфәт буйынса: бәлә-ҡаза килгәндә ярҙам итә торған изге ҡош (*сәмреғош кеүек*).

дәфен итеү (ҡылыу). Ерләү, ҡуйыу. *Бынан өс ай ярым элек атаиҙы нисек* ***дәфен итһәләр****, әсәиҙе лә шулай* ***дәфен иттеләр****.* (М. Ғафури.) *Шәғәли бей донъянан үтте. Уны Сәсәлкә янына* ***дәфен ҡылдылар****.* (Шәжәрәнән.) *Зариф ағайың вафат булып, 17-нде* ***дәфен ҡылдыҡ****.* (Н. Ҡәрип.)

Е

ебеғән (ебек) ауыҙ. Бар булмышы менән үтә йомшаҡ; мәшәү, булдыҡһыҙ.

син.: ауыҙына ҡаптырған һары майҙы ла йота алмай.

ант.: ауыҙы менән ҡош тота.

ебеп төшөү. Эштә, тормошта йомшаҡлыҡ күрһәтеү, ауырлыҡ алдында юғалып ҡалыу. *Әлбиттә, ҙур заводты аяҡҡа баҫтырыу еңелдән булманы. Шулай ҙа йәштәр ауырлыҡтар алдында* ***ебеп төшмәнеләр***. («Сов. Башҡ.»)

егет ҡорона тулыу (инеү). Үҫеп етеп, балиғ булыу (*ир-ат затына ҡарата әйтелә*). *Хәҙер һин* ***егет ҡорона тулғанһың****, бала түгелһең. Ун һигеҙең тула.* (Һ. Дәүләтшина.) *Бала, сит ерҙә, ҡоллоҡта үҫеп,* ***егет ҡорона тула***. («Сов. Башҡ.»)

егет тиһәң дә ярай. Бар булмышы менән еғет, егет сифатлы, булдыҡлы.

ек* күреү *кемде, нимәне*. Сит-ятҡа һанау, үҙ итмәү. *Яуыз был донъяға эсем боша, барлыҡ тәбиғәтте* ***ек күреп***. (Х. Ғәбитов.) *Сарыбай, атайым үлгәс тә, уның менән булған дуҫлығын онотоп, мине* ***ек күрә*** *башланы.* (Эпостан.) ***Ек күрмәй****, мин уның арҡаһынан һыйпап торайыммы ни?* (Ғ. Вәлиуллин.)

[***Ек** — *фарс.* ен-шайтан, яуыз рух.]

ел алгандай (булыу). Ҡапыл юҡҡа сығыу.

ел аяҡ. Бик шәп йүгерә, тиҙ йөрөй торған кешеғә ҡарата әйтелә.

елгә еленләп <**боҙға быҙаулау**>. Буш хыял, уй менән тиккә ғүмер уҙғарыу. [*Ишмырҙа*]*: Һин, Аҫылбай, улай итеп* ***елгә еленләп, боҙға быҙаулап*** *йөрөмә, хәҙер беҙҙә ҡал!* (Д. Юлтый.) *Ер биләүҙе байлыҡ һанау — ул* ***елгә еленләү****. Ундай кеше — ил кәсебенә, ил бәхетенә аяҡ салыусы.* (Т. Хәйбуллин.)

елгә китеү (осоу). Бушҡа сығыу, әрәм булыу. *Ҡарайым үткән ғүмергә, ғәзиз ғүмерем минуттары гелән генә* ***елгә киткән***. (М. Ғафури.) *Күңеле өмөт менән тулы саҡтар* ***елгә осалар***. (Һ. Дәүләтшина.) *Әйткән һүҙҙәр* ***осто елгә****, ҡул һелтәнем бөтәһенә.* (Р. Бикбаев.) **Елгә осороу** *нимәне*: *... Бөтә ил күләмендә бер минут ваҡытты юғалтыу 50 миллион һум аҡсаны* ***елгә осороуға*** *тиң.* («Сов. Башҡ.») *Ул* [*врач*] *бит һүҙҙе* ***елгә осора*** *торған, алай-былай ғына кеше түгел.* (З. Биишева.) *Атам рухын рәнйетмәм, һүҙемде* ***осормам елгә***. (А. Ғарифуллина.)

син.: юҡҡа сығыу.

елгә ҡаршы атлау (төкөрөү). Тормош ағышына кире барыу, ҡаршы булыу. [*Жураев*:] *Ҡадировҡа әйт,* ***елгә ҡаршы атламаһын****. Әле ишетеүегеҙсә Ташкентҡа Икрамов янына китергә йөрөй икән.* (Ә. Хәким.)

елгә ташлау (туҙҙырыу). Бушҡа сығарыу, әрәм итеү. [*Гәүһәр Фәйзуллина*]*... биргән һүҙен* ***елгә ташлай*** *торғандарҙан түгел.* («Сов. Башҡ.») [*Хәжәр ашығып ҡуйынынан аҡса сығара*]*. Мә, был аҡсаларҙы ла. Бер тинен дә* ***елгә туҙҙырма***... (Ш. Янбаев.)

елдең ҡайҙан иҫкәнен белеү. Тормош ағышын һиҙеп тороу. *Етте! Булды! Күп өгөтләнеләр, күп ҡурҡыттылар! Заманы үткән,* ***елдең ҡайҙан иҫкәнен*** *беләләр.* (Р. Солтангәрәев.)

елдән килгән. Бик еңел табылған, буштан ғына ҡулға килеп инғән (*аҡса, мал-мөлкәт тураһында*). ***Елдән килгән*** *елпендер-*

мәй нишләһен, нәфсе тағы тынғы бирмәй. (Р. Низамов.) ***Елдән килгән*** *309 һумды кеҫәһенә һалған Бердинский...* («Һәнәк».)

елдәр иҫеү. 1. *кемдән.* Китеп, эҙһеҙ югалыу. *Һәйбәт кенә сыуаҡ бер иртәлә әбейебеҙҙән* ***елдәр иҫкән.*** (З. Әхмәтов.)

2. *нимәнән.* Алып кителеп, юҡ булыу. *Кире әйләнеп килгәндә, машинанан* ***елдәр иҫкәйне.*** (Д. Исламов.) *Көл һәм торомбаштар араһынан Ғилман һабы яртылаш янған бер сүкеште генә тапты. Башҡа ҡоралдарҙан* ***елдәр иҫкәйне.*** (Ғ. Лоҡманов.)

елеген киптереү *кемдең.* Яфа сиктереү, ныҡ интектереү. [*Япар:*] *А-ай, ошо бисәне! Ғүмер буйы көнләшеп* ***елегемде киптерҙе*** *бит...* (Б. Бикбай.)

елеген һурыу *кемдең.* Кеше иҫәбенә йәшәү. *Кәрәк, кәрәк халыҡтың* ***елеген һурған*** *Байғураларҙың өңөн үртәргә.* (М. Тажи.)

елеккә (елек майына) үтеү (төшөү). 1. Бөтә тәнгә үтеп инеү (*һыуыҡ хаҡында*). *Аһ, быйыл ҡыш! Төкөрөк ергә төшмәй,* ***електәргә үтә*** *һыуығы.* (Б. Бикбай.) *Һалҡын һинең* ***елек майҙарыңа*** *хәтле* ***үтеп бөткән...*** (З. Биишева.) *Шулай ҙа ҡар ҡатыш ямғыр аҫтында күшегә-күшегә,* ***електәргә үткән,*** *әсе елдәрҙә сайҡалышып ... үҙҙәренә тейгән ерҙәренә барлы-юҡлы орлоҡтарын һибеп сыҡтылар.* (Ф. Иҫәнголов.)

2. Хис-тойғоға ныҡ тәьҫир итеү. *Сабыр кеше эстән көйрәй, һыҙа. Бына шуныһы* ***елеккә үтә лә*** *инде ҡайғының.* (Б. Бикбай.) *Ғазаптарым сигенә етте, әрнеүҙәрем* ***елегемә төштө.*** (М. Кәрим.) *Һай-һай Ҡорманбай, ... байға ҡаратып йырлағаның бөтә* ***електәренә*** *тиклем* ***етте*** *бит...* (Т. Хәйбуллин.) *Биргән бәхет өсөн рәхмәт уҡыу* ***үтте*** *лә һуң, ай-һай,* ***елеккә.*** (Р. Йәнбәк.)

елек ҡороу. Ыҙа сигеү. ... *Урҙа хакимлығынан* ***елеге ҡороған*** *ырыу-ҡәбиләләр Иҙеүкәйгә һырт бирҙе.* (Ә. Хәким.)

ел етмәҫ *фольк.* Бик шәп йөрөшлө, осҡор (*ат тураһында*). *Заятүләк өсәр тапҡыр һуға — күк дүнән* ***ел етмәҫ*** *толпар булып, осортоп алып та китә.* (Әкиәттән.) *Береһе буй бирмәҫ бурыл ат, икенсеһе* ***ел етмәҫ*** *ерән ат, ти.* (Әкиәттән.)

ел йотоу. Сараһыҙҙан эшһеҙ йөрөү. [*Зөһрә апай:*] — *Ауыҙ күтәреп ләпелдәп ултырған булаһың. Былтыр оҙон йәй буйы* ***ел йотоп*** *йөрөгәне лә еткән.* (Ш. Янбаев.) — *Нимә һин, асыҡ ауыҙ,* ***ел йотоп*** *тораһың, алдыңдан юл ярып уҙған төлкөгә ҡаршы сыҡманың?* (Ғ. Сәләймәнов.)

елкә батыу (йәки батмау) *нимәгә.* Эште булдыра алыу, барым булыу (йәки булмау). *Урман эшенә уның* ***елкәһе батмай.***

елкәгә менеү (атланыу). Өҫкә сығып ихтыярһыҙлау, тулыһынса буйһондора алыу. *Әгәр шулайтып һин собрание һайын халыҡ ихтыярына ҡуйһаң, улар бик тиҙ* ***елкәңә менерҙәр.*** (Һ. Дәүләтшина.) — *Бисәң* ***елкәңә менеп атланған,*** *тиҙ генә төшөрлөк түгел...* (Д. Исламов.) [*Яҡуп старшина*] *хасланды,* ***елкәмә атланмаҡсы*** *итә, алдында тиҙ сүгеүемде телә й.* (Б. Бикбай.)

елкәгә тейеү. 1. Туйҙырыу, ялҡытыу (*күп көс талап иткән эш хаҡында*). *Ҡаты эш Шәкирәнең* ***елкәһенә тиҙ тейҙе...*** (К. Мәргән.) *Әйе, был һуғыш һәр кемдең* ***елкәһенә тейеп***, *йөҙәткән, тешләндергән.* (Д. Юлтый.) *Үҫмер столярға был эш таныш булһа ла, башта* ***елкәһенә тейеп*** *йөҙәтте.* (И. Нигмәтуллин.) *Һауынсы эше түҙемһеҙерәк кешеләрҙең* ***елкәһенә тиҙ тейә***, *улар ферманан тайыу юлын эҙләй башлай.* («Сов. Башҡ.»)

2. Ашағы килмәү, бүгеү (*һимеҙ ит һ. б. тураһында*).

елкәгә төшөү (ятыу). Ҡарау, ҡайғыртыу нәмәһенә әйләнеү, өлөшкә тейеү (*ҡыйынлыҡ, мәшәҡәт һ. б. тураһында*). *Ҡасандан бирле һыу юҡ тип тирмәнде эшләтмәй ята* [*ҡарт*]. *Улар бит барыһы ла Зиннәт мырҙа* ***елкәһенә төшә.*** (Х. Ибраһимов.) [*Зәбиҙә апай:*] — *Атайыбыҙ вабанан үлеп ҡалды, шуға ла тормоштоң бөтә ауырлығы әсәй* ***елкәһенә төштө.*** (Ф. Абдуллин.) *Мәктәптә уҡытыу һәм ғаиләләге бөтә донъя мәшәҡәте Зөләйха апайҙың* ***елкәһенә төштө.*** («Сов. Башҡ.»)

елкәлә күтәреү. Үҙ өҫтөндә алып барыу (*ауырлыҡ, мәшәҡәт* һ. б. *тураһында*). *Муллабаева Йәмлихалар кеүек бөтә ауырлыҡтарҙы үҙ* ***елкәләрендә күтәреүсе*** *бик күптәр хөрмәткә һәм данға лайыҡлы был ауылда.* («Сов. Башҡ.»)

елкәнән <ҡамыт> төшөү. Яуаплылыҡтан, бурыстан, эштән ҡотолоу, бушау. *Мәктәп асылғас, олатайымдың* ***елкәһенән ҡамыт төштө***: «*азъ, буки, веди, глава, добрый, есть*» *тәре менән мине артыҡ ҡаңғыртмай башланы.* (Б. Бикбай.)

елкәнән (өҫтән) тау төшкән кеүек (төшкәндәй) булыу. Ҙур яуаплылыҡтан ҡотолоу. ...*Балалары өйләнгән кешеләр үҙҙәрен* ***елкәләренән тау төшкән кеүек*** *итеп тояларҙыр.* (З. Хисмәтуллин.)

елкә сейләнеү. Ауыр эштән ныҡ йонсоу. ***Елкәһе сейләнгән*** *халыҡ белмәй ҡысҡырмай ул.* (Б. Хәсән.)

елкә соҡорон күрмәгәндән үлмәм әле *һөйл.* Берәй кеше менән асыуланышып айырылышҡанда, «һине күрмәгәндән бер ни ҙә булмаҫ» тигәнде белдерер өсөн әйтелә.

елкәһе йоҡа (соҡор, осло) *кемдең* (йоҡа елкәле, соҡор елкәле). Эшкә барымһыҙ, бик ялҡау. [*Батырйән Килдебайға:*] *Эш һөймәйһең,* ***елкәң соҡор***, *ә нәфсе тигәнең убыр өңөлә. Һиңә бөтәһе лә аҙ.* (Ә. Мирзаһитов.) *Арҡан менән тарттырһаң да, фермаға яҡынламаҫ ул* ***йоҡа елкәләр.*** («Сов. Башҡ.») *Маяҡ тигәнде төрлөһө төрлөсә аңлай икән.* ***Елкәһе ослолар*** *уны күтәрә алмай икән.* (Т. Арслан.)

елкәһе ҡалын *кемдең* **(ҡалын елкә)** *һөйл.* Хәлле, бай. *Атаһының* ***елкәһе ҡалын***, *бер улын түгел, бишеһен дә уҡытыр.* (Һөйл.)

елкәһендә ултырыу *кемдең.* Кеше көсө менән йәшәү. *Миңлеяр менән Лоҡман ағай, кулактарҙың яғаһынан тотоп алып, түрҙән һөйрәп төшөрәләр: етте неҙгә халыҡ* ***елкәһендә ултырырға...*** («Сов. Башҡ.»)

елкәһен кимереү *кемдең.* Кеше иҫәбенә, кеше көсө менән йәшәү. [*Ямал:*] *Һин бит алағанат, летун, бисәңдең* ***елкәһен кимереп*** *ятаһың.* (М. Тажи.) *Төрлө байғуралар, баярҙар, тирәләр әлек халыҡ* ***елкәһен кимергән****, кеше ризығын ашаған.* (М. Кәрим.) [*Әхмәҙулла мулла*] *Ғүмер буйы аңһыҙ халыҡты алдап,* ***елкәһен кимерҙе****.* (З. Биишева.) *Управляющийҙар беҙҙең браттың* ***елкәһен кимерә*** *генә бирәләр, эш хаҡын йолҡколап бөтәләр.* (Ж. Кейекбаев.) **Елкәне кимертеү:** ***Елкәләрҙе*** *һеҙҙән тик* ***кимертеп****, Беҙгә бер файҙалы нәмә юҡ.* (Д. Юлтый.)

ел ҡултыҡ *һөйл.* Юҡҡа-барға ҡабарынып барған, маҡтансыҡ.

син.: буш ҡыуыҡ.

ел ҡыуыу. Бушҡа ваҡыт уҙғарыу. *Йөрөмә ситтә* ***ел ҡыуып*** *һин, ҡайт, Ғилемдар, ҡайт әле.* (Ш. Бабич.) *Вахит хәҙер урамда* ***ел ҡыуып****, ... ләстит һатып уҙғармай ғүмерен.* (М. Садиҡова.)

син.: урам тапау, бушты бушҡа бушатыу.

ел тейеү (ҡағылыу). Насар тәьҫире, йоғонтоһо булыу. *Кәбеҫтә лә иҫән булһын, кәзә лә баш эймәһен, Месткомға ла* ***ел теймәһен****, Ғарифҡа ла теймәһен.* (Т. Арслан.)

ел теймәҫ ерәнсә. Һүҙ күтәрмәй торған, артыҡ үпкәсел. *Ана,* ***ел теймәҫ ерәнсә*** *үҙе бит, уйнап әйткәнде күтәрмәй, осоноп тора!* (Һ. Дәүләтшина.) [*Гөлйөҙөм:*] *Әй инде, ошо Яланбикә булһа уйнағаныңды ла күтәрмәй. Бигерәк* ***ел теймәҫ ерәнсәһең*** *инде.* (Һ. Дәүләтшина.)

син.: себен теймәҫ сер итер.

еләк кеүек. 1. Үҫеп еткән, өлгөргән (*йәш егет, ҡыҙ тураһында*). *Бибигөлдөң әле* ***еләк кеүек*** *сағы. Былай ҙа алты йыл буйы көтөп ултырҙы.* (Б. Бикбай.) *Бер заман бөтә ил өҫтөнә көрән өйөрмә ябырылды. Ул өйөрөлдөрөп-өйөрөлдөрөп,* ***еләк кеүек*** *егеттәрҙе алыҫ яҡтарға алып китте.* (М. Кәрим.)

2. Бик матур (*ҡатын-ҡыҙ тураһында*). *Ишмырҙа: Кантондың* ***еләк кеүек*** *ҡыҙы бер ҡараҡ тураһында уйларға тейешме? Ул мөмкин түгел!..* (Д. Юлтый.)

ел яғына ҡабыҡ ҡуйып [йәшәү]. Эш-тормошҡа ғәмһеҙ ҡарауҙы белдерә. *Алай итербеҙ әле, былай итербеҙ әле.* ***Ел яғына ҡабыҡ ҡуйып****, донъя көтөрбөҙ әле.* (Таҡмаҡтан.)

ел яҡ. Уйлап-нитеп тормай эш итә торған кеше тураһында. *Ә Латибы — ҡатыны тигәндә минең кеүек* ***ел яғыраҡ*** *бер әҙәм икән — уны-быны уйлап тормаҫтан, табындан вобланы дәррәү алып китеү яғын ҡараны.* (Ф. Хөсни.)

ел-ямғыр теймәү *кемгә.* Зыян, зарар булмау, насар шауҡым ҡағылмау. *Бығаса шул ике эт арҡаһында кулактарға* ***ел-ямғыр теймәй*** *килде...* (Б. Бикбай.) *Мин эшләй башлармын, һиңә ологайған көнөңдә* ***ел-ямғыр тейгеҙмәм****, бәхет менән, муллыҡ, ҡыуаныс, иғтибар менән солғармын.* (Ф. Иҫәнғолов.) **Ел-ямғыр тейеү:** *Ғаиләмә насарлыҡ эшләрҙәр. Нәҫел-нәсәбемә, туғандарыма* ***ел-ямғыр тейер*** [*ти Нурлы*]. (Ә. Вахитов.)

емерелеп ятыу. Бик күп булыу. *Эш ҡайһылай **емерелеп ята**. Иген тапалмаған, бесән ташылмаған, ҡура ябылмаған, тиҙәк өйөлмәгән, ҡуй инде... (Һ. Дәүләтшина.)*

ен (шайтан) алғыры *һөйл.* Асыуланғанда әйтелә торған әрләү һүҙе. [*Әсәһе, ярһып, улына:*] — *Ай, **ен алғыры**! Нисә тапҡыр әйттем мин һиңә, туйған һыйырҙы шәп ҡыумай ғына алып ҡайт, тип.* (Һ. Дәүләтшина.)

ен алмаштырған. Бик йәмһеҙ, ғәрип кешеғә ҡарата әйтелә. *Теге мәлгүндең **ен алмаштырған** балаһын берәрһе шунда үҫтереп ташлаһа, сауаплы булыр ине.* (Д. Юлтый.)

ен ботағы. Артыҡ шаян, шаталаҡ кешене орошҡанда әйтелә. — *Ҡәһәр һуҡҡан бит ул минең Диләфрүз, **ен ботағы**! Әйткәнде аңламай, теңкәмде ҡорота, әйтәгүр!* (Һ. Дәүләтшина.)

ене кеүек күреү *кемде.* Күрә алмау, ныҡ яратмау. *Үгәй атай булған кеше — һуған һөймәҫ бер суфый. Минең комсомоллыҡты **ене кеүек күрә**.* (С. Агиш.) [*Наҡышев:*] *Старателдәрҙе иҫтән сығарырға ярамай. Улар мине **ене кеүек күрә**. Приискынан китеүемде талап итәләр.* (Я. Хамматов.) *Яратмай ул Шәмсибанатты, **ене кеүек күрә**.* (Ш. Насыров.)

син.: ен урынына күреү.

ене ҡағылыу *кемдең, нимәнең.* Ни менән булһа ла ныҡ мауыҡҡан кешеғә ҡарата әйтелә. *Уға ат ене ҡағылғандыр. Китап ене ҡағылған кешеләр.* ▬ *Китапты, уны, араҡы кеүек бөтәһе лә алмай. Уҡыусы балалар менән китап **ене ҡағылған** бер нисә кеше генә осрай.* (И. Ғиззәтуллин.) *Минең үҙемә бәләкәйҙән «балыҡ **ене» ҡағылған**. Теләһә ни ваҡытта, теләһә ниндәй күләүеккә ҡармаҡ ташларға әҙермен.* (М. Кәрим.)

ене ҡуҙғалыу (тотоу, ҡубыу, ҡуҙыу) *кемдең.* Ныҡ асыуланып, биреләнеп китеү. *Сабир, уға яуап ҡайтармайынса, тәҙрә яғына әйләнеп ятты. Ни өсөн **ене ҡуҙғалған** һуң уның?* (Д. Бикташев.) — *Атаҡ-атаҡ! **Енең тоттомо** әллә? Ниңә тоҡтомалға мине төрткөләйһең?* (Б. Ишемғол.) *Шулай ҙа «Кендек»те Әсғәт ауыҙынан ишеткәндә, мин сығырҙан сығып ғәрләнмәнем, уны тыйыуым да асыуҙан түгел, ә «ҡунаҡ булһаң, тыйнаҡ бул» тигәнде аңлатыуым ғына ине. Ә бүтәндәр әйтһә, йә әйтергә уйлаһа, **енем ҡуҙғала**.* (М. Кәрим.) [*Ғәйзулланың*] ***ене ҡыҙҙы** ла китте.* (Я. Хамматов.)

ене (бәрейе) һоймәү *кемдең кемде, нимәне.* Ныҡ яратмау, һис кенә лә оҡшатмау. [*Гөлнур:*] — ***Енем һөймәй** ул күлдәкте, күҙемә лә күрһәткем килмәй.* (Р. Ниғмәти.) *Әҙәм затының йыуанын, өҫтәүенә күп ашағанын **енем һөймәй**.* (С. Кулибай.) ***Енем һөймәй** шул буржуйҙарҙы, бөтәһен бер юлы ҡыра һуғаһы ине!* (Б. Бикбай.)

енен өҙөү 1. *кемдең.* Ҡыйратыу, туҙҙырып ташлау. *Данлы йылдарҙың арттырып данын, **Өҙәйек енен** ҡара йыландың.* (Ғ. Ғүмәр.)

син.: пыр туҙҙырыу, тетмәһен тетеү.

2. *нимәнең.* Бик ҡаты итеп, дер һелкетеп эшләү. *«Урал» колхозында атаһы Әхмәткирәй менән улы Мөхәмәткирәй эшләйҙәр, әлә-лә!* ***Енен өҙәләр.*** (Р. Солтанғәрәев.)

ен кеүек (шикелле, һымаҡ). 1. Бик ҡаты, ныҡ (*эш-хәрәкәт тураһында*). *Тимеркәй, әшкә килһә,* ***ен кеүек*** *эшләй ул.* (Д. Юлтый.)

2. Бик таҙа, ныҡлы, кислө. **Ен шикелле таҙа.** ▬ *Ғосман менән Хәйри ҡарт эшсе Андрейҙың станогы янына килделәр. — Иҫәнме, Андрей ағай? —* ***Ен кеүек.*** (Ш. Шәһәр.)

син.: ат кеүек.

ен ҡағылыу (һуғылыу, һуғыу). Дини хөрәфәт буйынса: тәбиғәттән тыш көстөң насар тәьҫиренә дусар булыу. *Был Таҙ берәй* ***ен ҡағылған*** *әҙәмдер. Уны үлтерәм тип, башыңа әллә ниндәй бәлә-ҡаза алыуың бар.* (Әкиәттән.) [*Ғәйзулланы*] ***ен һуғып*** *зәғифләне.* (Я. Хамматов.)

ен сәсеү. Ныҡ асыуланып туҙыныу, дыу килеү. *Әкбәр түрә* ***ен сәсеп*** *әрләй...* (Т. Хәйбуллин.) *Был өйҙә* ***енен сәсеп*** *торған бер Мәскәй әбей йәшәй икән.* (Әкиәттән.) *Сафура Ғилаждың уландарына һүҙ әйтә башлаһа,* ***енен сәсеп*** *уның оло бисәһе Гөлйемеш сыға.* (Ж. Кейекбаев.) *Хангилдин ...* ***ен сәсеп*** *Ғафарға йәбешә, бөтә ғәйепте уның өҫтөнә ауҙара.* (Н. Мусин.)

ен урынына күреү. Ныҡ яратмау, күрә алмау. *Һуң, немец һалдаттары ла һуғыш теләмәй бит. Улар ҙа бит үҙ батшаларын* ***ендәре урынына күрәләр.*** (Д. Юлтый.)

син.: ен кеүек күреү.

еңел аҡыллы (аҡылға еңел, аҡылы еңел). 1. Фекер йөрөтөү йәһәтенән камил түгел. *Кешеләр был хаҡта төрлөсә һүҙ йөрөттө. Берәүҙәр, имеш, ул* ***аҡылға еңелерәк*** *ине, аңһыҙҙан эшләгәндер, тинеләр...* (Б. Бикбай.)

син. ҡар.: аҡылға бер төрлө.

2. Етди түгел; тормошҡа, эшкә өҫтән-мөҫтән генә ҡарай торған.

еңел аяғы менән <килһен>. Килен төшкәндә әйтелә торған теләк.

еңел аяҡлы (аяғы еңел). Йөрөгән ерендә ҡот, уңыш килә торған кеше хаҡында әйтелә. *...Һөйләнә-һөйләнә Хәҙисә апай килеп инде: минең* ***аяҡ еңел*** *була торған, был йортта туй булмай ҡалмаҫ.* (Э. Бикчәнтәев.)

еңел ҡулдан <булһын>. «Башлаған эш уң булһын, һәйбәт тамамланһын» тигән теләкте белдерғәндә әйтелә.

еңел ҡулдан (ҡул менән). Өҫтәнерәк, еңелсәрәк башҡарылған (*эш-хәл*). *Элегерәк* ***еңел ҡулдан*** *яҙылған шиғырҙар бик күпкә күрә, поэзия аҡрын үҫә ине.* (Ә. Харисов.)

еңел ҡуллы (ҡулы еңел). Башлаған эше уңыш менән, яҡшы тамамлана торған кешегә ҡарата әйтелә. *Беҙҙең Сәлимә бик* ***еңел ҡуллы****, ул башлаһын, ти әсәйем, үҙе беләгенә беләксә кейә.*

(М. Ғафури.) ***Ҡулы еңел, тиҙәр*** [*Зәйтүнәне*], *ултыртҡан ағасы ерҙе яратып тамыр ебәрә.* (Ш. Янбаев.)

еңел һөйәкле. Эшкә, хәрәкәткә бик етеҙ, өлгөр. *Эшкә, хәрәкәткә етеҙ, тилбер Арыҫландың әсәһе, илле-алтмыш йәштәрҙәге* ***еңел һөйәкле****, ҡаҡса әбей...* (З. Биишева.) ***Еңелерәк һөйәклеләре*** *йәйәүләп ҡайтыр яҡҡа һалдыралар.* (Т. Килмохәмәтов.) ***Еңел һөйәкле*** *инең һин, хәҙер ҡара: оҡшап ҡалдың ҡуҙғалта алмаҫ умартаға.* (М. Илбаев.) *Уның кеүек малайҙы* ***«еңел һөйәкле»*** *тиҙәр. Йүгерһә, алдан килә, көрәште лә шәп белә...* (М. Ғәли.)

ең һыҙғанып [эшләү]. Ҙур тырышлыҡ менән, бик теләп (*эшкә тотоноу*). [*Тимер*] *Аҡыл биреп кенә йөрөмәй шул, башҡаларға хеҙмәт өлгөһө күрһәтә,* ***ең һыҙғанып*** *ҡара эшкә үҙе егелә.* (Б. Бикбай.) *Ун бишләгән малай* ***ең һыҙғанып*** *эшкә тотонған.* («Башҡ. пионеры».) ***Ең һыҙғанып*** *ғәйрәт, шатлыҡ менән, Күңел биреп хеҙмәт итермен.* (Т. Йәнәби.) *Котлояр ағаң да япондарҙы туҡмарға китергә* ***ең һыҙғанып*** *ултыра инде...* (Һ. Дәүләтшина.)

ең һыҙғаныу. Берәй эшкә әҙерләнеү, әҙер булыу. *Ерҙең* ***ең һыҙғанған*** *аҫабаһы — Шундай халыҡ йәшәй Бөрйәндә, Иөрәгендә былбыл һайрата ул, «эштәйем» тип янып йөрөгәндә.* (Х. Назаров.) *Ҡартайһам да, һеҙҙең менән бергә* ***ең һыҙғанып*** *эшләрмен әле.* (Т. Йәнәби.)

еп өҙөрлөк <тә> **хәл ҡалмау.** Бик ныҡ арыу. *Фәриҙәнең дә, ерҙе буйынан-буйына һыулы биҙрә күтәреп йөрөп,* ***еп өҙөрлөк тә хәле ҡалмағайны.*** (Ф. Әсәнов.) *Ятыр алдынан* [*Хөрмәт*] *...****еп өҙөрлөк тә хәле ҡалмауын*** *тойҙо.* (Я. Вәлиев.) *Аҙаҡ,* ***еп өҙөрлөк тә хәле ҡалмағас,*** *ҡәһәрле яҙмышына буйһонып, егет бер мәмерйәгә инеп йығыла.* (Әкиәттән.) **Еп өҙөрҙәй** <ҙә> **хәл юҡ:** ***Еп өҙөрҙәй ҙә хәлем юҡ,*** *быуындар һүтелгән арҡан һымаҡ бушаған...* (Ғ. Аллаяров.)

еп(тең) өсө. Йәшерен эш-хәлдең эҙенә төшөрлөк дәлил. *Ептең осон табыу.* ▬ *Биш йыл үткәс кенә,* ***ептең осо*** *сыҡты: Мәҡсүт ауылының Насырыйы үлтергән икән* [*Басырҙы*]. (Б. Бикбай.)

еп тарткандай. Төп-төҙ, бик тура сығарылған. *Үргә менгәс, трактор күренде. Ул,* ***еп тарткандай*** *төҙ бураҙна һалып, беҙгә ҡаршы килә ине.* («Сов. Башҡ.»)

ептәре сейәлгән *кемдәрҙең.* Мөнәсәбәттәре буталған. *Бисәкәйе яҡшы уның, ҡайһы ваҡыт* ***ептәре тиҙ сейәлһә лә,*** *балалар алдында ҡараңғы сырай күрһәтмәй.* (Б. Бикбай.)

ер аҫтында йылан көйшәгәнде белеү (ишетеү, һиҙеү). Бик һиҙгер булыу, ҡайҙа ни булғанын ишетеп, белеп тороу. *Алламорат* ***ер аҫтында йылан көйшәгәнде белә.*** (Һ. Дәүләтшина.) *Бына һиңә Рахмай. Ул* ***ер аҫтында йылан көйшәгәнен ишетә.*** *... ҡасан Ҡарыя тураһындағы хәбәрҙе белеп алған.* (К. Кинйәбулатова.) [*Корбанов*] *...* ***ете ҡат ер аҫтында йылан көйшәгәнен***